

Kitob shu erda ko'rsatilgan muddatdan
kechiktirilmagan holda topshirilishi shart

ilgarigi berilmalar miqdori _____

--	--

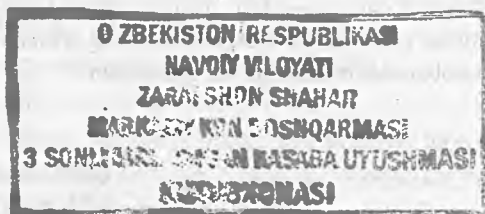
IBN ARABSHOH

AMIR TEMUR TARIXI

AJOIB AL-MAQDUR FI TARIXI TAYMUR

I KITOB

122166.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

«FAN» nashriyoti

Toshkent—2018

UO'K: 94 (575.1): 355.091 (575.1) (092)

KBK 63.3(2U)

T39

So'z boshi, arab tilidan tarjima va izohlarni filologiya fanlari nomzodi
Ubaydulla Uvatov tayyorlagan.

Taqrizchilar:

N. Ibrohimov – filologiya fanlari doktori, professor;

A. Hasanov – tarix fanlari nomzodi, dotsent.

Mas'ul muharrir

A. O'rinboyev – tarix fanlari doktori.

Muharrir

Anvar Zulfiqorov

Badiiy muharrir

Umid Sapayev

Sahifalovchi

Akbar Qo'nishev

Sohibqiron Amir Temur va u hukmronlik qilgan davr haqida ko'plab tarixiy asarlar yaratilgan. Ular mualliflarning nuqtayi nafari va Temur shaxsiga munosabatiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Ibn Arabshohning ushbu asari esa muallif guvoh bo'lgan, o'zi bevosita ishtirok etgan voqealarni tasvirlagani bilan ham g'oyat muhim tarixiy ahamiyatga egadir.

Birinchi jildda sohibqironning bolaligi, Samarqand taxtini egallashidan vafotiga qadar bo'lib o'tgan voqealar tasviri o'rin olgan. Ikkinchi jildda Amir Temurning vafotidan keyingi davr voqealari, toj-taxt uchun talashlar bayon etilgan. Izohlar, geografik joylar va ismlar ko'rsatkichi asarning ikkinchi jildida berilgan.

Keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

UO'K: 94 (575.1): 355.091 (575.1) (092)

KBK 63.3(2U)

ISBN 978-9943-19-426-7

© O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
«Fan» nashriyoti, 2018

MUNDARIJA

So'z boshi.....	9
Ibn Arabshohning hayoti.....	14
Ibn Arabshoh tarixnavis va adib	17
«Ajoib al-maqdur» o'rta asr tarixnavislari asarlarida	25
«Ajoib al-maqdur»ning qo'lyozmalari va nashrlari.....	27
«Ajoib al-maqdur»ning tarjimalari	32
«Ajoib al-maqdur» ilmiy adabiyot sahifalarida	33
«Ajoib al-maqdur»ning tili va uslubi.....	38
«Ajoib al-maqdur» tarixiy manba sifatida	40
Tarjima va izohlardagi tartiblar haqida	64

Amir Temur tarixi

Temurning nasabi va uning mamlakatlarni birin-ketin zabt etishi va buning boislari haqidagi bo'lim.....	70
Temurning shoshilinch Jayhunddan o'tishi va bunda qanchadan qancha ko'z yoshlari to'kilgani bayoni.....	77
Qarshiga qirish vaqtida Temur boshidan kechirgan zarba va uning bu tanglikdan qutulishi bayoni.....	78
Temur asoratiga kimlar asir olingani va u atrof hur podshohlaridan kimlarni bo'ysundirgani bayoni	80
Mo'g'ullarning Sultonga qarshi qo'zg'olishi va qanday qilib uning (hukmi) rukunlarining bo'shagani bayoni	80
Temur ishlatgan hiyla va u o'ylab topgan aldov bayoni.....	81
Temurning Badaxshonga otlanishi va u yerdagilardan Sulton (Husayn)ga qarshi madad so'rashi bayoni	83
Dasht ⁹² va Turkiston Sultoni To'xtamishxonning hamlasi bayoni.....	84
Alisher va Temur orasida voqe bo'lgan ixtilof va fasodliklar bayoni	86
Temur bilan Samarqand buzuqlari va shutterlari orasidagi mojaro va qanday qilib Temur ularni do'zaxga joylashtirgani bayoni	86
Samarqand yerlari, Badaxshon va Xo'jand daryolari o'rtasida bo'lgan (yer)lar tafsiliga oid bo'lim.....	87

Movarounnahr yerlarini o'ziniki qilganidan keyin	
Temurning saltanat yo'lida boshlagan zo'ravonliklari bayoni	88
Temurning atrof va, eng avval, Xorazm yerlarini birlashtirishga niyat qilib, qat'iy qarorga kelgani bayoni	89
Temurning Xorazmga ikkinchi marta qaytishi bayoni	90
Temur uchun o'z otasini yo'ldan urib, uni chormixga tortishlaridan xalos qilgan Hirot sultoni G'iyosuddinga Temurning maktubi bayoni ..	90
Temurning Shayx Zaynuddin Abu Bakr al-Xavofiy bilan uchrashuvi bayoni	92
Temurning Xurosonga qaytishi va Sajiston viloyatlarini xarob etishi bayoni	94
Temurning Sabzavor yerlariga yurishi va shaharning unga bo'ysunib, hokimining uning huzuriga kelishi bayoni	94
Bo'lim	95
Sabzavorda Temur va firibgarlar guruhining boshlig'i Sharif Muhammad o'rtasidagi mojaro bayoni	95
Ushbu dovyurakning Ajam Iroqi ¹⁷² sultoni Abul-Favoris Shoh Shuj'oga yo'llagan maktubi bayoni	98
Temurning bebosh va ziyonkor qo'shin bilan uchinchi marta Xorazmga o'tlanishi bayoni	102
Temurning to'rtinchi marta Xorazmga tavajjuhi bayoni	103
Temurning Mozandaron yerlari amiri Shoh Valiga yuborgan maktubi bayoni	103
Shoh Valining Iroq sultonlariga maktubi va bu borada nizo va noittifoqlikdan nimalar voqe' bo'lgani bayoni	104
Abu Bakr Shosboniy va Temur o'rtasida sodir bo'lgan voqealar bayoni	105
Temurning Ajam Iroqiga yurishi va Shoh Mansurning ushbu sersuv dengiz (Temur qo'shini) girdobiga sho'ng'ishi bayoni	107
Shoh Mansur maqsad qilib halqasini bog'lagan hiylaning zohir bo'lishi va u (halqa)ning tarqalishi bayoni	109
Tun og'ushi ostida Shoh Mansurning Temur askariga nisbatan qilgan urushi va (etqizgan) kulfati haqidagi naql bayoni	110
Shoh Mansur bilan (bo'lgan) jangdan keyin yuz bergan ishlar va yomonliklar bayoni	115

Temur Isfahonga qo'nganda zamon unga nimalar ko'rsatgani bayoni.....	115
Temurning Mo'g'ul va Jato tarafini zabt etishi va bu joylarda uning tomonidan sodir bo'lgan ishlar bayoni	119
Temurning Fors va Xuroson yerlariga qaytishi va Ajam Iroqi podshohlarini qatl etishi: o'sha viloyatlar va xalqlarni batamom egallashi bayoni.....	120
Bo'lim	123
Bo'lim	124
Garchi Temur (bostirib) kirish uchun sabab va bahonaga muhtoj bo'lmasa-da, uning Arab Iroqiga kirishi sababi.....	127
(Avvaliga) atrof (yerlari)ga osoyishtalik berib, keyin ularni (o'zi) xohlaganicha vayron qilish va bevafo qismatga tashlash uchun bu bo'ronli shamolning (vaqtincha) to'xtab, bu to'lqinli dengizning tinchlanishi bayoni	128
Temurning o'z askarlari dengizida cho'milib, ba'zi ishlarga sho'ng'ishi, keyin esa fasod (ishlari) bilan jo'shqin urishidan bir namuna. Shular jumlasidan uning Movarounnahrda shung'ib Lur yerlaridan chiqishi.....	128
Temurning Ozarbayjon va Arab Iroqi yerlarini xarob (etishi)ning boshlanishi.....	130
Alinjo qal'asining tavsifi.....	133
Bag'dod sohibi haqida xabarlar, uning ota-bobolarining ismlari va Temurning qay tariqa bu yerlarga kirishi bayoni.....	136
Arzinjon va Diyorbokr yerlarida Temur ishlatgan aldov va makr bayoni.....	139
Mordin sultoni Iso Malik zohirga Temur tomonidan qanday g'am-g'ussa va balolar kelgani bayoni.....	140
Temur yashirgan hiyla va uning badg'araz niyatlari chaqmoq toshidan uchqun chiqmaganligi izohi.....	143
Bo'lim	144
Temurning Diyorbokr va Iroqdan qaytib qipchoq dashtiga tomon tavajjuhi zikri. Qipchoq podshohlari va yerlarining vasfi. Qishloq va yo'llarining bayoni	147

Ushbu to'fonning kelishi va uning To'xtamishxonni yengandan keyin dasht xalqlarini oqizib ketishining bayoni	155
Jang paytida To'xtamish askari o'rtasida voqe' bo'lgan ixtilof bayoni ..	156
Bo'lim	157
Idiku va u qilgan ish hamda qay tariqa u Temurga chap berib, uni aldagani bayoni	158
To'xtamish va Idiquining ishi va ahvoli o'zgarmagunicha ularning (ikkovi) o'rtasida shimol tomonlarda bo'lib o'tgan jang-u jadal tamomining (bayoni)	160
Temur ishlari-yu uning falokatları haqidagi hikoyamizga qaytdik.....	164
Shom yerlariga mansub joylarda Temur chang-to'zonlarining ko'tarila boshlashi	165
Sulton Abu Yazid ibn Usmonning Sivos yerlari sultoni	
Qozi Burhonuddin Abu-l-Abbosga javobining zikri.....	167
Fasl	171
Temurni daf etish uchun shom askarlarining otlanishi bayoni	171
Temurning qaytishi va Hind yerlarini xolis (o'ziniki) qilishga qasdi bayoni.....	172
Fasl	173
Ushbu fillarni qo'rqitish uchun Temur ishlatgan firib bayoni.....	174
Ikki podshohning: Abu-l-Abbos Ahmad va Malik az-Zohir Barquqning vafoti xabarining ⁵³⁴ temurga yetishi bayoni	177
Temur Hindistonda ekanida unga kelgan bir maktub	178
ma'nosi: gumon qilishlaricha, bu xatni Temurga o'g'li Amiranshoh yuborgan Sivos va Shom sultoni vafotidan keyin qanday fitna-yu bid'atlar voqe' bo'lgani va fasodliqlar uchun qilich yalang'ochlangani bayoni	185
Qozi (Burhonuddin) ishlaridan bir shingil va uning qay tariqa Sivos va o'sha yerlarni egallagani bayoni.....	185
Adovat izhor qilib, isyon holati o'ylaganligi sababli Qorayluk Usmonning Sulton Burhonuddin nurlari izlarini mahv etishi va zamon unga xiyonat qilib, g'adirlik bildirganda uni tutib olishi bayoni	188
Qoraylukning (boshda) to'g'ri fikrga niyat qilishi va ko'ngli xiraligidan Shayx Najib vositasida undan qaytishi bayoni	189

Qorayluk Sulton Burhonuddinni qatl etgandan keyin dunyo va dinda voqe' bo'lgan fasod bayoni	193
Qanday yo'ldan yurish va kimni (o'zlariga) hokim qilish horasida Sivos ahli qilgan kengash bayoni	194
Bo'lim	194
Temurning Sivos va unga yondosh diyorlarga o'tlanishi bayoni	195
Ushbu tamomiy balo yashinlarining zararli bulutlardan chiqib Shom yerlari to'dalari ustiga yopirilishi bayoni	197
Temur Ayntobda ekanida Halabdagi noiblarga yuborgan xunuk xitobi va maktubi bayoni	199
Temur Ayntobda ekanida Halabda noiblar unga qarshi qilgan maslahat bayoni	200
Halabga kelganida Shom askarlari ustiga qilich va qalqonlardan Temur chaqnatgan yashin bayoni	203
Ibn ash-Shihna tarixidan bu kulfat xususida men naql qilgan qo'shimcha izoh	206
Bu tashvishli xabarning yetishi va Asanbug'o Davodor va Abdul Qassorning Jilliqga kelishi bayoni	215
Sulton Malik an-Nosirning islom qo'shin va askarlari bilan Qohiradan chiqishi bayoni	216
Bo'lim	217
Hikoya	217
Bo'lim	218
Yuz bergan bir jang va garchi naf qilgan bo'lsa ham, saflarni tarqatgan ma'raka bayoni	221
Bo'lim	222
Temur hamshirasining o'g'li Sulton Husayn ishlatgan makr va firib bayoni	223
Bo'lim	223
Islom askarlari o'rtasida hosil bo'lgan nifoq va noittifoqlik bayoni	224
Bo'lim	224
Bo'lim	225
Bo'lim	226
Sulton ketgandan keyin (shahar) a'yonlarining chiqib Temurdan omonlik tilashlari bayoni	226

Bo'lim	227
Bo'lim	229
Bo'lim	234
Bo'lim	234
Bo'lim	235
Hiylakor odamlardan birining o'ziga shiddat kelishidan xavflanib qilgan ishi va uning o'z nafis (boylik)lari yordamida boshqa odamlar jonlari-yu qonlarini saqlagani bayoni	236
Bo'lim	239
(Misr qo'shinlari) Temurdan qochganlaridan keyin Baysaq orqali Temurga yuborilgan maktub ma'nisining bayoni	240
Bo'lim	241
Bo'lim	242
(Damashq) izlarini uchirish uchun ularning shaharga o't qo'yishlari bayoni	243
Ushbu qulfatlarning qo'porilishi va gunoh-u uvollarni orqalab, ushbu balo va falokatlar bulutlari (Temur)ning Shom yerlaridan tarqab ketishi	244
Bu xabarlar eshitilib, ushbu dahshat va xatarlarni aniq bilgach Misr va boshqa o'lkalarda yuz bergan ishlar bayoni	245
Damashq a'yonlaridan qazo o'qiga uchraganlar va Temur asri changaliga tushganlar bayoni	245
Temurdan keyin chigirtka keltirgan ofat bayoni	248
Temurning haybat bilan Mordinga kelishi va uni qamal qilgandan keyin noumid ketishi bayoni	250
Bu qal'aning tavsifi	250
Temurning qal'a qamalida inod va qaysarlikni tark qilib, o'z qo'shini bilan Mordindan Bag'dodga yuzlanishi bayoni	251
Bo'lim	252
Temurning o'ziga tomon yuzlanganligini eshitgach, Sulton Ahmad ibn Shayx Uvaysning qilgan ishi bayoni	253

SO'ZBOSHI

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan qayta qurish sharofati tuiyli o'tmish avlodlardan meros qolgan yozma manba'lar, madaniyat yodgorliklarini har tomonlama chuqur va tanqidiy o'rganishga alohida e'tibor berilmoqda.

Ma'lumki, jahon madaniyati xazinasining tarkibiy qismlaridan biri hisoblangan arab tilidagi adabiyot faqatgina arablar emas, balki ko'pgina xalqlar namoyandalari tomonidan yaratilgan o'lmas yodgorlik bo'lib, u o'z taraqqiyotida uzoq va murakkab yo'lni bosib o'tdi. Abbosiy xalifalari (750–1258) davrida, ayniqsa dastlabki uch asrda fan va adabiyot, shuningdek, tarixnavislik ham ravnaq topdi. Xalifalikning poytaxti Bag'dod shahri adabiyot va ilmiy tafakkurning markazlaridan biriga aylanib, arab tili esa ilm va fan ahlari uchun asosiy vosita rolini o'ynadi. Chunonchi, G. Sh. Sharbatov ta'kidlaganidek, «arablar hamda madaniyat va ilm-u fanda arab tilini xalqaro til tariqasida qo'llagan O'rta Osiyo, Eron, Kavkaz va Sharqning boshqa xalqlari tomonidan yaratilgan ko'pdan ko'p badiiy, tarixiy, jug'rofiy, ilmiy va diniy asarlar ham mana shu davrning mahsulidir».

Ilmiy qiymati jihatidan qay darajada bo'lmasin, arab tilida yozilgan manbalardagi xarakterli xususiyat shundaki, ularda arablar tarixigina hikoya qilinib qolmay, balki o'tmishi qisman bo'lsa-da, ular bilan aloqador boshqa xalqlar tarixiga doir ham qator ma'lumotlar keltiriladi. Jumladan, turli zamonlarda yaratilgan arab tilidagi manbalarda hozirgi O'rta Osiyo tarkibiga kirgan o'lkalar va xalqlar haqida ko'pgina qimmatli faktlarni uchratamiz. Mana shu xildagi jug'rofiy ma'lumotlar Ibn Xurdodbeh, Istahriy, Ibn Xavqal, Maqdisiy, Ibn Batuta va boshqa arabiynavis geograflar asarlarida mavjuddir. Vatanimiz xalqlari tarixini o'rganishda Ibn Hajar al-Asqaloni, Ibn Do'qmoq, ad-Maqriziy, Badruddin al-Ayniy, Ibn Arabshoh, Ibn Tag'riberdi, Ibn ash-Shihna, Ibn Iyos kabi o'rta asr arab tarixnavislarining asarlari

muhim ma'lumotlar beradi. Shuni ta'qidlash kerakki, mazkur asarlarda keltirilgan ma'lumotlarning hammasi ham bir xil ahamiyatga ega deb bo'lmaydi. Chunonchi, bu hol ko'pgina sabablarga, xususan, asar muallifi ixtiyorida bo'lgan faktik ma'lumotlarning miqdori, uning maqsadi va voqealarga sinfiy yondoshish tarziga ham bog'liqdir. Mana shu jihatlardan qaragayimizda, XV asr arab tarixnavisi Ibn Arabshohning «Ajoib al-maqdur fi tarixi Taymur» («Temur tarixida taqdir ajoyibotlari»)¹ nomli asari boshqa asarlardan farqli o'laroq mamlakatimiz xalqlari tarixinn yoritishda alohida ahamiyat kasb etadi. 1436–1437-yillarda yozilgan bu asar, asosan XIV asrning oxiri va XV asrning birinchi yarmidagi O'rta Osiyo va O'rta Sharq mamlakatlari tarixiga doir muhim tarixiy manbalardan biri hisoblanadi. Asarning aksar hollarda muallif Samarqandda yashaganda olgan taassurotlari hamda Movarounnahrda jo'nab ketgach, ilgariroq Temur tomonidan zabt etilgan bir qancha shahar va mamlakatlarda sayohatda bo'lib, u joylarda ko'rgan va eshitganlari, shuningdek, muallif zamondoshlarining hikoyalari tarzidagi faktik ma'lumotlarga asoslanib yozilishi uning ishonchli tarixiy manba ekanligidan dalolat beradi.

Shu boisdan ham «Ajoib al-maqdur» XVII asrdan boshlab qator (fransuz, lotin, turk, ingliz) tillarga tarjima qilinib, unda keltirilgan ma'lumotlar ko'pgina tadqiqotlarda o'z izini qoldirgani ham fikrimizni tasdiqlaydi.

«Ajoib al-maqdur» ni tanqidiy o'rganib, undagi ma'lumotlardan ilmiy tadqiqotlarda foydalanishda olimlarining xizmati ham kattadir. Mazkur asarda keltirilgan ma'lumotlar turli yo'nalish va darajada jalb qilinib yozilgan yirik tadqiqotlar, risolalar va ilmiy-ommabop maqolalar olimlarimizning Ibn Arabshoh asaridan samarali foydalaniganidan dalolat beradi. Lekin shu bilan birga rang-barang faktik ma'lumotlarga boy bo'lgan bu asarni har tomonlama mukammal o'rganilgan deb hisoblash² hozircha uncha to'g'ri emas. Tarixiy adabiyotlarda hozirgacha mazkur asarga bag'ishlangan birorta maxsus maqolaning yo'qligi fikrimizning asosli ekanligiga dalildir. «Ajoib

¹ Bundan keyin «Ajoib al-maqdur» deb keltiramiz (tarj.).

² «Ajoib al-maqdur»ning Sanders tomonidan bajarilgan inglizcha tarjimasiga I. Y. Krachkovskiy yozgan taqriz bundan mustasno.

al-maqdur»da hali tadqiqotchilar diqqatidan chetda qolgan ilmiy, tarixiy, jug'rofiy, madaniy ahamiyatga molik talaygina ma'lumotlarning mavjudligi ushbu asarning turli soha mutaxassislari, jumladan, tarixchilar, geograflar, san'atshunoslar, tilshunoslar tomonidan yanada chuqurroq o'rganilishini taqozo etadi. Buning amalga oshishiga esa, bizningcha quyidagi sabablar salbiy ta'sir ko'rsatmoqda: bir tomondan, hanuzgacha «Ajoib al-maqdur»ning Vatanimiz xalqlari tillaridan birortasiga ham to'lig'icha tarjima qilinmaganligi bo'lsa, ikkinchi tomondan asarning g'oyatda murakkab til va nafis uslubda yozilganligi har xil soha mutaxassislaring undan bimalol foydalanishiga ma'lum darajada noqulaylik tug'diradi. Darvoqe, Ibn Arabshoh asarining shu paytgacha ilmiy asosda bajarilgan mukammal tarjimasi yo'qligiga ham, akademik I. Y. Krachkovskiy ta'biri bilan aytganda, uning «badiiy nafisligi aybdordir»³.

Yuqorida aytilganlardan ko'rinib turibdiki, Ibn Arabshoh asari tarixiy manba sifatida katta ahamiyatga ega bo'lib, maxsus tadqiqotni taqozo qiladi. Mana shu mulohazalarni e'tiborga olib, biz ushbu asarni o'z tadqiqotimiz mavzui sifatida tanlab, uni to'lig'icha o'zbek tiliga tarjima qilishni lozim topdik. Shu bilan birga, asar muallifi-ning hayoti va ilmiy faoliyati haqida ham mufasssalroq bayon qilishga intildik. «Ajoib al-maqdur»ni maxsus o'rganishdan oldinimizga qo'ygan asosiy vazifalardan biri – asarda keltirilgan faktik ma'lumotlarni o'sha davr rasmiy tarixchilari va boshqa mualliflari asarlaridagi ma'lumotlar bilan muqoyasa qilib, yuz bergan voqealarni haqiqatga yaqinroq tarzda aniqlashga harakat qilishdir. Chunonchi, O'rta Osiyo xalqlari tarixining XIV asr oxiri va XV asr birinchi yarmiga oid davri xilma-xil yo'nalishda yozilgan tarixiy manbalarining ko'pligi bilan xarakterlanib, ularning aksariyati bizgacha yetib kelgan.

Shu bois, akademik V. V. Bartold bu davr tadqiqotchisi «materiallarning tanqisligidan emas, balki ko'plab kutubxonalarga tarqalib ketgan, tanqidiy yondashish, eng avvalo tanqidiy nashr etishni taqozo etadigan materiallarning ko'pligidan qiyinchilikka duch keladi»⁴, deb ta'kidlagan edi.

³ И. Ю. Крачковский, Избр. соч. т. IV, 513-бет.

⁴ В. В. Бартольд, Соч. т. II (2), 199-бет.

Yana shuni qayd qilish kerakki, ushbu davr haqida asar yozgan oʻrta asr mualliflari yaratgan asarlarining xarakteri va mohiyatiga qarab asosan ikki guruhga boʻlinadilar. Birinchi guruhga oʻz davri rasmiy tarixnavislik anʼanalariga rioya qilib yozilgan solnomalar mualliflari Gʻiyosuddin Ali, Nizomuddin Shomiy, Sharafuddin Ali Yazdiy, Hofiz – Abru, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond, Xondamir, Muiniddin Natanziy kabi mahalliy tarixnavislar mansub boʻlsa, ikkinchi guruh mualliflari esa turli mamlakatlar vakillaridan iboratdir. Diplomatik xizmat yuzasidan XV asrning boshlarida Temur va uning avlodlari hukmi ostida boʻlgan koʻp shaharlarda, jumladan, Samarqandda ham boʻlgan ispaniyalik (Kastiliya) elchi Klavixo, shuningdek, oʻz mamlakatiga Temur yurishlari ziyon-zahmatlarining alamini chekkan arman tarixchisi Foma Metsopskiy, rus solnomachilari hamda yuqorida zikr qilganimiz oʻz tarixiy asarlarida mazkur davrdagi voqealarga keng toʻxtab oʻtgan XV asr arab tarixchilari shular jumlasidandir. Shuni taʼkidlash lozimki, ikkala guruh asarlarida keltirilgan maʼlumotlarni bir xil ahamiyatga ega deb boʻlmaydi. Yuz bergan voqealarning guvohi yoki boʻlmasa egallagan mavqelari tufayli sodir boʻlgan ishlardan yaxshi xabardor birinchi guruh tarixnavislaridan koʻpchiligi keltirgan tarixiy maʼlumotlar toʻlaligi, aniqligi va izchilligi bilan ajralib tursa, ushbu imkoniyatlarga toʻliq ega boʻlmagan ikkinchi guruh mualliflari asarlarida esa, bu qadar toʻlalik va izchillik saqlanmay, voqealar jarayoni birbiriga uzviy bogʻlanmagap, chalkash tarzda yoritilgan hollar ham uchraydi. Shu boisdan ham biz «Ajoib al-maqdur» ning ushbu oʻzbekcha toʻla tarjimasida Ibn Arabshohning maʼlumotlarini mahalliy mualliflar maʼlumotlari bilan muqoyasa qilib, ilmiy ahamiyatga ega boʻlgan farqlarni izohlarda izchil koʻrsatib berishga intildik.

Ibn Arabshohning ilmiy jamoatchilikka azaldan maʼlum boʻlgan bu tarixiy-badiiy asari Temurning hayoti va faoliyati hamda XIV asrning oxiri, XV asrning birinchi choragida sodir boʻlgan voqealarni oʻz ichiga oladi. Mazkur asar Temur va uning siyosatiga tanqidiy munosabatda yozilganligi bilan shu xildagi boshqa manbalardan ham alohida ajralib turadi. Darvoqe, muallifning shaxsiy hayotiga nazar

hahlfansa, bu ahvol boisi muayyan darajada ravshanlashadi. Dastlab 1401-yilda o'n ikki yoshli Ibn Arabshoh o'z ona yurti Damashqning Temur qo'shinlari tomonidan ayovsiz vayron qilinib, xarobaga aylanganligining shohidi bo'lgan, so'ngra onasi va birodarlari bilan Samarqandga tutqun sifatida zo'rma-zo'raki olib ketilishi ham uning dahida alamli dog' qoldirgan edi. Samarqanddan ketgach, Xorazm, Mo'g'uliston, Dashti Qipchoq, Saroy, Astraxan, Turkiya kabi Temur qo'shihlari tomonidan birma-bir zabt etilib, bosib olingan mamlakatlarda va shaharlardagi xarobaliklarni o'z ko'zi bilan ko'rib, mahalliy aholidan bu xususda xilma-xil hikoyat va rivoyatlarni eshitgan tarixchining bu tarzda hikoya qilishini, tabiiy hol deb hisoblamoq lozim. O'z davrining o'qimishli va yetuk mulohozali kishisi sifatida muallifning o'z ko'rganlari va eshitganlari asosida tanqidiy ruxda yozilgan hamda o'sha davr hayotining turli tomonlariga oid ilmiy ahamiyatga molik ko'pgina faktik ma'lumotlarni jamlagan bu asari, bir tomondan Temur shaxsi va faoliyatini madhiyali tarzda yoritgan boshqa asarlardan ma'lum darajada ajralib tursa, ikkinchi tomondan, unda muallifning shaxsiy adovati yoki badiiy bezakka berilib ketishi tufayli ba'zan chalkash faktlar, taxminiy talqin qilingan hollarning uchrashi mazkur asarga g'oyatda tanqidiy yondoshish zarurligini taqozo etadi.

IBN ARABSHOHNING HAYOTI

Ibn Arabshohning to'liq ismi Shahobuddin Ahmad ibn Muhammad ibn Abdulloh ibn Ibrohim bo'lib¹, u 791 xijriy yili zu-l-qa'doyining o'rtasida (1389-yilning 5-noyabrida)² Damashq (Suriya) shahrida tug'ilgan. Ibn Arabshoh asli damashqlik bo'lgani uchun unga ad-Damashqiy, deb nisbat berilsa-da, birmuncha vaqtlar usmonli turklar huzurida (Kichik Osiyoda) yashaganligi uchun ar-Rumi hamda yoshligidan vatanidan ketib, ko'p muddat xorijiy yurtlarda istiqomat qilganligi uchun unga al-Ajamiy deb ham nisbat berilgan. Garchi Eronga hech bir munosabati bo'lmasa-da, Ibn Arabshohni asl eronlik degan fikr ham uchrab⁴, umrining ko'p qismini sayohatlarda o'tkazganligi uchun Ibn Arabshoh laqabini olganligi qayd qilinadi. Uning ota-onasi to'g'risida va yoshlik yillari haqida deyarli hech qanday ma'lumotga ega emasmiz. 1401-yili Temur Shom (Suriya)ni zabt etgach, Damashqdan juda ko'p olimlar, fozillar, me'morlar, rassomlar, kosib va hunarmandlarni Movarounnahr ga olib ketdi⁶. Shular jumlasidan o'n ikki yashar Ibn Arabshoh o'z onasi, birodarlari va ba'zi qarindoshlari bilan Samarqandga olib ketildi. Mana shu nuqtaynazardan qaraganimizda, Ibn Arabshoh oilasi mazkur toifalardan biriga mansub bo'lishi ehtimol⁷.

¹ Muallif o'z asarida o'zi haqida deyarli hech qanday ma'lumot keltirmagan. Binobarin uning hayoti va faoliyatini yoritishda biz asosan quyidagi manbalarga tayandik: a) A s - S a h a v i y, Ad-dav' al-lomi', 2-jild, 126-131-betlar; b) «Sho'ro» jurnali, 1909, 683-bet; d) A z - z i r i k l i, Al-A'lom, 218-bet; e) Al-Muarrixun, 22-23-betlar.

² Ba'zi adabiyotlarda Ibn Arabshohning 1388 yoki 1392-yilda tug'ilganligi qayd qilingan, lekin aksar fixristlar va ishonchli manbalarda 1389-yil zikr qilingan.

³ Mu'jam al-muallifin, 2-qism, 122-bet.

⁴ D e h h u d o, Lug'atnoma, 1-jild, 329-bet.

⁵ A z - z i r i k l i, al-A'lom, 1-qism, 218-bet.

⁶ Bu haqda Ibn Arabshohning o'zi ham yozadi: Ajoib al-maqdur, 114-115-betlar. Bundan keyingi «Ajoib al-maqdur»ga qilinadigan ilovalar mazkur asarning 1305-yil (1888-1889) Qohira nashriga asoslanadi.

⁷ A s - S a x a v i y, Ad-dav' al-lomi', 2-jild, 127-bet.

Samarqandda yashagan yillarida (1401–1408) Ibn Arabshoh o'z bilimini istagancha oshirishga muyassar bo'lganligi va keyinchalik juda ko'p o'lkalarga sayohat qilganligi u Samarqandda biror tazyiq ostida yashamaganligidan dalolat beradi. Sharqshunos Sh. Ryoning (1820–1902) ko'rsatishicha, «at-Ta'lif at-Tohir» (varaq 21 b) nomli bir asarida Ibn Arabshoh o'zi haqida yozib, o'z davrining ulug' podshohlari saroyida bo'lib, ulardan ko'plarining, xususan, Hind, Eron, Dehli, Dashti Qipchoq va Rum bilan bir qatorda Chig'atoy hukmdorlari xizmatini o'taganligi to'g'risida hikoya qiladi. Garchi muallif qanday xizmatda bo'lganligini yozmasa-da, uning saroy ahllari bilan munosabatda bo'lganligiga qisman asos bor. Chunonchi, Ibn Arabshoh Samarqandda bo'lgan davrida shu joydagi ba'zi e'tiborli kishilar bilan o'tkazgan suhbatini o'z asari «Ajoib al-maqdur»da bir necha bor takrorlaydi. Jumladan, uning o'sha davr yetuk astranomlaridan biri Mavlono Ahmad, shatranj o'yinining mohir ustasi Alouddin va Temurning mashhur amirlaridan biri Ollohdod bilan bo'lgan suhbat haqidagi faktlar ham fikrimizga dalildir⁸.

O'sha vaqtda Samarqandda istilo etilgan mamlakatlardan keltirilgan taniqli olim, tabib, faqih, san'atkor va hunarmandlarning ko'p bo'lganligi Ibn Arabshoh kabi ilm toliblarining yetarli bilim olishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Bir tomondan u fors, turk va mo'g'ul tillarini o'rgandi⁹, ikkipchi tomondan esa Idiku Temur madrasasida Sayyid Sharif Muhammad Jurjoniy (1339–1413) va Shamsuddin Muhammad al-Jazariy (1350–1449) kabi mashhur olimlardan ta'lim oldi¹⁰.

1408-yildan boshlab Ibn Arabshohning hayoti to'xtovsiz sayohatlar bilan bog'liqdir. Xitoy, Mo'g'ulistonga qilgan sayohatlari davomida ham Ibn Arabshoh ilm ahllari suhbatida bo'lib, ulardan istifoda etdi. Shundan keyin Xorazm orqali o'tib, O'rol va Itil (Volga) bo'ylarida bir oz muddat bo'lgach, Dashti Qipchoqning poytaxti Saroy shahriga bordi. Bu shaharda mashhur fiqh olimi va tarixchi Hofizuddin Muhammad ibn Nosiruddin Muhammad al-Bazzoziy (vafoti 827 (1431–

⁸ «Sho'ro» jurnali, 673-bet.

⁹ Ajoib al-maqdur, 159-bet.

¹⁰ A s - S a x a v i y, Ad-dav' al-lomi', 2-jild, 127-bet.

1432) huzurida ko'p muddat tahsil etdi. So'ngra Ashtarxon shahriga borib, ancha muddat u yerda yashadi.

Uning Abdulvahob ismli o'g'li 813 (1410)-yilda Ashtarxonda dunyoga keldi. Keyin Ibn Arabshoh Qrimga o'tib, unda bir qancha ulamolarning suhbatida bo'ldi. Bu joyda uni g'oyatda quvontirgan narsa turkcha «Munis al-ushshoq» («Oshiqlar do'sti») nomli asar sohibi shoir va adib Abdulmajid bilan bo'lgan uchrashuvi edi.

1411-yilda Ibn Arabshoh Qora dengiz orqali o'tib, Andrianopolga, turk sultoni Muhammad I ning (1413–1421) saroyiga keldi. Dastlab u, sultonning o'g'li Murod II o'qishi uchun fors va arab tillaridan turkchaga kitoblar tarjima qilish bilan mashg'ul bo'lib, bir nechta asarlarni tarjima qildi.

Shu paytda sulton saroyida xizmatda bo'lgan Shamsuddin ibn Hamza al-Fanoriy va Burxonuddin Haydar al-Havofiy kabi tasavvuf va mantiq ilmidagi mashhur olimlar bilan do'stona munosabat o'rnatdi. Adabiyot ilmidagi qudratini ifodada ko'rsatishi, inshosining zarif va nafisligi hamda birmuncha xorijiy tillarni mukammal bilganligi bilan sultonning hurmat-ehsoni va iltifotiga muyassar bo'lgan Ibn Arabshoh, nihoyat sulton hukumatida kotib us-sir («shaxsiy kotib») darajasiga ko'tarildi. Muhammad I ning kotibi sifatida uning nomidan uzoq va yaqin mamlakatlar bilan bo'ladigan yozishmalar arab, fors, turk va mo'g'ul tillarida Ibn Arabshohning inshosi bilan bitilar edi. Turklar poytaxtida o'n yilcha bo'lgach, Ibn Arabshoh 1421-yil Muhammad I ning vafotidan keyin o'z ona yurtiga qaytishga qaror qiladi. U 1421-yil Halabga, 1422-yilning yozida esa Damashqqa yetib keldi¹¹. So'ng Ibn Arabshoh uzoq muddat o'z ona yurtida yashadi, u yaratgan asarlarning ayrimlari shu davr mahsulidir.

1429-yil Ibn Arabshoh Makkaga hajga boradi, 1436-yilda esa Qohiraga kelib, unda bir qancha muddat yashadi. Uning Qohiraga kelishini Ibn Hajar al-Asqaloni¹², As-Sahaviy va Abu-l-Mahosin Ibn

¹¹ As-Sahaviy, Ad-dav' al-lomi', 2-jild, 127-bet.

¹² Ibn Hajar al-Asqaloni (1372–1449) – XV asr Misr tarixchisi. U bir qancha asarlar muallifi bo'lib, «Inba al-g'umr» nomli tarixiy asarida ushbu tadqiqotimiz mavzuga oid ko'pgina ma'lumotlar mavjuddir.

Tag'riberdi¹³ kabi tarixchilar ma'qul topib, u bilan do'stona munosabatda bo'ldilar.

Qohirada bo'lgan vaqtida Ibn Arabshoh sulton Zohir Chaqmoqning (1438–1453) da'vatiga binoan bir qancha muddat uning saroyida yashadi. Mana shu asnoda u sulton Zohir Chaqmoqqa bag'ishlab, uni madh etib bir asar ta'lif etdi¹⁴ va mahalliy adib va shoirlarning munozara va mushoiralarida ishtirok etdi. Uning do'stlaridan tarixchi Ibn Tag'riberdining aytishicha, Ibn Arabshoh Qohiraga bir necha marta kelgan va har dafa kelganda nasriy va nazmiy asarlaridan unga parchalar o'qib bergan¹⁵. Lekin so'ngi keluvida sulton tomonidan ilgorigidek samimiy muomala ko'rmadi. Aksincha, Ibn Arabshohning a'amlari tomonidan yetkazilgan asossiz ig'volarga ishongan sulton, uni hibsga olishlarini buyurgan. Ibn Arabshoh hibsdan faqat besh kun bo'lgan, hibsdan chiqqach, o'n ikki kundan keyin, ya'ni 1450-yilning 25 avgusti kuni vafot qildi va o'sha yer (Qohira)da dafn etildi.

Ibn Arabshoh tarixnavis va adib

Hayotining aksar qismini o'zga yurtlarda g'ariblikda va sayohatlarda o'tkazgan Ibn Arabshoh muttasil o'z bilimini oshirishga harakat qildi, mashhur ilm ahllari bilan uchrashdi va ulardan imkoni boricha istifoda etdi. Ko'pgina ilmlardan mukammal bilimga ega bo'lganligi sababli Ibn Arabshoh o'z davrining yetuk tarixnavisi, adibi, shoiri va liqh olimi sifatida mashhur bo'ldi. U fazilatli go'zal xulqli, xush suhbatli kishi bo'lib, fasohat¹⁶ bilan nasr va nazm insho qilib, ko'pdan ko'p maqbul she'rlar yaratganki¹⁷, muallifning «Ajoib al-maqdur» asarini varaqlar ekanmiz, buning shohidi bo'lamiz. Undan ortiq tarixiy-adabiy asarlar Ibn Arabshoh qalamiga mansubdir. Shular jumlasidan, muallifning «G'urrat as-sayar fi duval at-turk va t-totor» («Turk

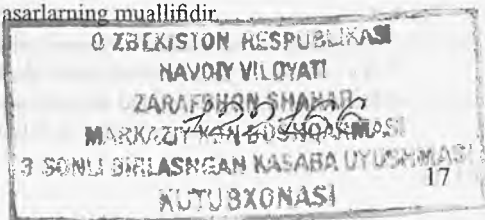
¹³ Ibn Tag'riberdi (1411–1465 yoki 1469) – mashhur Misr tarixchisi. «An-Nujum az-Zohira», «Al-Manhal as-sofiy» kabi qator asarlarning muallifidir.

¹⁴ Al-Muarrixun, 22-bet.

¹⁵ Al-Manhal as-sofiy, 2-jild, 711-bet.

¹⁶ Fasohat – so'zga ustalik, chechanlik.

¹⁷ «Sho'ro» jurnali, 673-bet.

122466

va totor sulolaridagi) mashhur kishilar (siyratlaridan namunalar) asar o'z nomidan ham ko'rinib turganidek, qimmatli manba bo'lishi kera edi. Chunki muallif Oltin O'rda va Turkiyada shaxsan bo'lganligi ustiga, bir necha yil davomida turk sultoni Muhammad I ning shaxsiy kotibi sifatida, uning nomidan Oltin O'rda xoni va Dashti Qipchoq hokimlari bilan bitilgan edi. Afsuski bu asar bizgacha yetib kelmagan¹⁸.

«Mir'ot ul-adab fi-l-bayon va-l-maoniy» («Ma'no va bayond adabiyot oynasi»)¹⁹ Ibn Arabshohning har bobi mustaqil qasida sifatida go'zal uslubda yozilgan 2000 baytdan iborat nazmiy asaridir. Uning «Jilvat al-amd al-jamoliya fi xullatay al-aruz va-l-arabiya» («Arab tili va aruz libosi bilan bezangan go'zal madhlar jilvasi») nomli ta'lifi ba'zi davlat arboblarning madhiga bag'ishlangan 18 baytdan iboratdir.

Ibn Arabshoh o'z umrining so'nggi yillarida Qohirada bo'lga paytida shoir Burhonuddin Bouniy va qozi Homiduddin kabilar bilan munozaralarga kirishganda o'z bilimi va adabiyot masalalaridagi ustunligi bilan ularni hayratda qoldirib, oqibatda ularning hasadiga uchradi. Ularni g'iybatga olib kelgan mana shu hasadchilik Ibn Arabshohnipg o'limiga sabab bo'lgandi²⁰. Mazkur shaxslar bilan mushoaralar jarayonida muallifning «Xitob al-ihob an noqib va javob ash-shihob as-soqib» («Badan teshuvchi hitobga uchar yulduzdek (tez) javob») nomli asari vujudga kelgan edi. Muallifning tarjimay holiga oid «Unqud an-nasiha»²¹ (Bir shingil nasihat) risolasidan parchalar Misr tarixchisi Abu-l-Mahosin ibn Tag'riberdining «al-Marihal – as-sofiy («Musaffo chashma») nomli asari sahifalaridan o'rin olgandir. Shuningdek, nazmiy usul bilan yozilgan tavhid ilmiga doir «Al-aqd al-farid fi ilmi-t-tavhid» (Tavhid ilmida yagona shod) nomli risola ham Ibn Arabshohning qalamiga mansubdir. Yuqoridagi

¹⁸ В. Тизенгаузен, СМЗО, т. I, 455-bet; X o j i H a l i f a, Kashf az-zunun, 4-jild, 311-bet.

¹⁹ X o j i H a l i f a, Kashf az-zunun, 2-jild, 412-bet.

²⁰ A s - S a h a v i y, Ad-dav' al-lomi', 2-jild, 129-bet.

²¹ Ba'zi adabiyotlarda «Uqud an-nasiha» deb keltirilgan.

²² T a v h i d i l m i – idealizm oqimidagi falsafiy qarashlarda «vahdati vujud»ga oid ta'limot.

zikr qilinganidek, 1436-yilda Ibn Arabshoh Qohiraga kelib bir qancha muddat sulton Zohir Chaqmoqning da'vatiga binoan uning saroyida istiqomat qiladi va sultonni madh etib bir asar yaratadi. Bu asar «At-Ta'lif at-tohir fi shiyam al-malik az-Zohir al-qoim bi-nusrat al-haq Abu Sayyid Chaqmoq») «Haqiqat g'alabasi yo'lida fidoyi Malik Zohir Abu Sayyid Chaqmoqning go'zal sifatleri xususnda beg'ubor ta'lif» nomi bilan atalib, muallif bunda sulton Zohir Chaqmoqning fazilatlarini madh etib, uni hatto avliyolar va muqaddas shaxslar martabasi-gacha ko'targan. Asar sulton madhidan boshqa bir qancha qimmatli tarixiy voqealarni, yuz bergan hodisalarni, ko'pgina hukmdorlar, olim va arboblari haqidagi batafsil ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi.

Muallif o'z asariga yozgan so'z boshisida Temur ishlari xususida «Ajoib al-maqdur fi tarixi Taymur» deb atagan ilgari kitobidagi yomonliklar bayonida bulg'angan qalamini tozalash uchun ushbu kitobni yozganligi haqida gapiradi²³.

Umrining oxirgi yillarida, ya'ni 1448-yilda Ibn Arabshoh «Fotih al xulafo va mufokihat az-zurafu» («Xalifalar ovunchog'i va zariflar ermagi») nomli saj' bilan bitilib masallar, «Kalila va Dimna» shaklida yozilgan badiiy-nasihatomuz asarini yaratdi²⁴. Bu asar fors tilidagi «Marzbon-noma»ning qayta ishlangan shakli bo'lib, o'n bobdan iboratdir. Mazkur asarning 1307 (1889–1890) yilgi Qohira nashrida²⁵ muallif ushbu asarni 858-yil rabi ul-avval (1454-yil, mart) oyida tugatgani haqida yoziladi. Albatta bu xatodir. Asar oldinroq zikr qilganimizdek, 1448-yilda ta'lif etilgandir. Asarning arabcha matni va lotincha tarjimasi.

1832-yilda Bonn da baron Freytag tomonidan ikki jild da nashr qilingan.

Ibn Arabshohning yana bir asari «Tarjimon al-mutarjam bimuntah al-arab fi-l-lug'at at-turk va l-ajam va l-arab» («Turk, ajam va arab tillari tarjimoni uchun g'oyatda kerakli so'zlarni tushuntiruvchi kitob»)

²³ Al-Muarrixun, 22-bet.

²⁴ Sankt-Peterburgda ushbu asarning bir nusxa qo'lyozmasi (inv. № S 651 (682) mavjud-dir. Ilmiy tavsifi haqida qarang: Каталог арабских рукописей, I. стр. 90–91.

²⁵ Bu asarning bir nusxasi O'zFA Sharqshunoslik institutida (inv. № 13046) ham saqlanadi.

XV asr turk tili grammatikasiga oid eng nodir asarlardan biri bo'lib, til sohasida qimmatli yodgorlikdir. Mazkur asarning birinchi jildi Parij milliy kutubxonasida, ikkinchi jildining yagona nusxasi To'pqu saroyi (Turkiya) kutubxonasida saqlanmoqda. Fe'llar qismini tashkil etgan ushbu nusxa alifbo tartibiga ko'ra arabcha masdarlar va har masdar bobolarining so'zlari bir-biridan ajratilib, ularning turkcha va forscha muqobillari ko'rsatilgandir. Muallifning 200 baytdan iborat go'zal tartibda yozilgan «Muqaddima fi-i-nahv» ta'lifi ham ma'lumdir»²⁶.

Tarix va adabiyotga oid mustaqil asarlar yozish bilan birga, turk va fors tillarini mukammal bilganligi sababli Ibn Arabshoh faoliyatida tarjimonlik iste'dodi ham katta o'rin tutadi. Uning bu sohadagi ijodi ayniqcha Adrianopolda, Muhammad I saroyida bo'lgan paytda keng ko'lam kasb etdi. Mana shu davrda XIII asr fors adibi Jamoluddin Muhammad Avfiyning «Javomi' al-hiqoyot va lavomi' ar-rivoyot» (Tanlangan hikoyatlar va yorqin rivoyatlar)²⁷ nomli antologiyasini bir necha jildda fors tilidan turkchaga tarjima qildi²⁸. X asr ikkinchi yarmida mashhur faqihlardan sanalgan Abu-l-Lays Samarqandiyning²⁹ mashhur «Tafsiri»ni ham fors tilidan nazm bilan turkchaga ag'dardi³⁰.

Abu Sa'd Dinovariy tomonidan abbosiylar xalifasi Qodir Billohga (991–1031) atab ta'lif etilgan «Ta'bir al-Qadiriyy» nomli asarining nazm bilan turk tiliga qilingan tarjimasi ham Ibn Arabshoh qalamiga mansubdir. Yuqorida zikr qilingan asarlar va tarjimalar Ibn Arabshohning sermahsul tarixnavis va adib bo'lganligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, muallifning Temur va temuriylar davri hayotiga bag'ishlanib yozilgan «Ajoib al-maqdur fitarixi Taymur» nomli tarixiy asari uning muhim ta'lifi hisoblanadi. «Ajoib al-maqdur»ning K. Marks

²⁶ Mu'jam al-muallifin, 2-jild, 122-bet.

²⁷ Mazkur asarning bir qo'lyozmasi O'z FA Sharqshunoslik institutida (inv. № 2836) saqlanmoqda. Uning ilmiy tavsifi haqida qarang: Собрание восточных рукописей т. II. 402-bet.

²⁸ И. Ю. Крачковский. Изб. соч. т. IV. IV. 329-bet.

²⁹ U haqda kengroq ma'lumot olish uchun qarang: I. Abdullayev, H. Hikmatullayev, Samarqandlik olimlar, 16–18-betlar.

³⁰ Hoji Xalifa, Kashf uz-zunun, 1-jild, 305-bet.

nazariga tushishi³¹ ham mazkur asarning qimmatli manba ekanligini ko'rsatadi. Ingliz sharqshunosi X. A. R. Gibbning (1895-yilda tug'ilgan) «Temur haqida yozilgan «Ajoib al-maqdur» asari Ibn Arabshh nomini uzoq vaqt Yevropada doston qildi»³², degan ta'biri ham o'sha davrda asarga bo'lgan qiziqish katta ekanligidan dalildir. Muallif o'z asarini «Ajoib al-maqdur fi navoib Taymur» («Temur keltirgan musibatlarda taqdir ajoyibotlari») nomi bilan atagan bo'lsa-da, ushbu asar keyingi barcha nashrlarida, biografik ma'lumotlarni o'z ichiga olgan qomuslarning ko'pchiligida «Ajoyib al-maqdur fi axbori Taymur» («Temur haqidagi xabarlarida taqdir ajoyibotlari») nomi bilan zikr qilinadi. O'z asarida qofiyaga qat'iy rioya qilgan Ibn Arabshoh sarlavhadagi «ajoib» so'ziga qofiya tarzida «navoib»ni keltirganligi shubhasiz. Shu xususdan ham ushbu asar noshirlari keyinchalik asarning mazmuniga binoan sarlavhadagi «navoib» («musibatlar») o'rniga oddiy qilib «axbor» («xabarlar»)ni qo'yganlar. Hozirgi vaqtda Damashqdagi (Suriya) Az-Zohiriya kutubxonasida (6893–raqami ostidagi ushbu qo'lyozma 1492-yilda ko'chirilgan) saqlanayotgan qadimiylar nuxsalaridan biri «Ajoib al-maqdur fi tarixi Taymur» («Temur tarixida taqdir ajoyibotlari») nomi bilan keltirilgan. Asarning boshqa tillarga (masalan, fransuz, lotin, ingliz) qilingan tarjimalarida ham Ibn Arabshoh asari «Temur tarixi» nomi bilan atalgan. Asar mazmuni jihatdan ham shu nomga mos bo'lgani uchun biz uni qisqacha «Temur tarixi» deb atadik.

Muallif talay o'rinlarda³³ «shu kunlarda, ya'ni 840-yilda (1436-yil iyul–1437-yil iyun)» deb zikr qilishicha, asarning mazkur yilda yozilganligi ayon bo'ldi. Mana shunga asoslanib V. V. Bartold «Ajoib al-maqdur»ni 840-yilda (1436–1437) ta'lif etilganligini ta'kidlaydi³⁴. I. Y. Krachkovskiy esa, asar 1436-yilga yaqin vaqtda yozilgan deydi³⁵. Ibn Arabshoh o'zi ko'rib chiqqan nusxadan uning vafoti, ya'ni

³¹ Архив Маркса и Энгельса, т. VI, 185-bet.

³² X. A. Г и б б, Арабская литература, 102-bet.

³³ Ajoib al-maqdur, 56, 151, 221-betlar.

³⁴ В. В. Бартольд, Соч. т. 2/1. 797-bet. т. III, 74-bet.

³⁵ И. Ю. Крачковский, Англинский перевод Истории Темура, 293-bet.

1450-yildan so'ng ko'chirilgan qo'lyozma nusxani³⁶ 1887–1888-yilgi Qohira nashri bilan solishtirilganda, muallif keyingi tahrirlari ayrim qo'shimchalar kiritgani ma'lum bo'ldi. Jumladan, nashrdagi Rum yerlari podshohlaridan biri Isfandiyorning 845 (1439–1440) yilda vafot etganligi haqida zikr qilingan qism qo'lyozmada noqisdir. Qo'lyozmaning yana bir qancha o'rinlarida ham shu tarzda noqisliklar bo'lib, 36 varaqdan keyin esa Bag'dod hokimi to'g'risida «zikr» butunlay yo'q. Alouddin al-Buxoriy degan shayx Ibn Arabshoh bilan yaqin munosabatda bo'lgan. Mazkur shayhnin qo'lyozma haqida qo'lyozmada hech narsa deyilmasdan nashrda u marxum kishining sifatida zikr qilinadi³⁷. Holbuki, Al-Buxoriy ibn Arabshoh o'zining boshqa bir asarida yozishicha, 841-yilning 2 ramazonida (1438–yil 27 fevral), tarixchi Ibn Hojar al-Asqaloniyni ko'rsatishicha³⁸ esa 841-yil 23 ramazonda (1438-yil 19 mart) vafot etgan. Mana shu faktlar garchi, asar asosan 940 (1436–1437) yilda ta'lif etilgan bo'lsa-da, keyinchalik (1437-yildan so'ng) unga ayrim qo'shimchalar kiritilgan deb aytishimizga asos bo'la oladi.

Ibn Arabshohning manbalariga kelsak, muallif o'z kitobining muqaddimasida «o'zim ko'rib mushohada etganlarimu o'zgalarda eshitganlarimni hikoyat qilishga jazm etdim»³⁹ deb o'zi foydalangan manbalari haqida hech narsa yozmaydi. A. Yu. Yakubovskiy fikricha ham mazkur asar uchun asosiy manba muallifning shaxsiy kuzatishlari va o'sha davr voqealariga aloqadar bo'lgan va ishtirok etgan shaxslarning hikoyatlari hisoblanadi⁴⁰. Garchi shu tarzda mulohozalar yuritilsa ham, muallif boshqa manbalardan ma'lum darajada istifodalanishiga ba'zi dalillar mavjuddir. Umuman, «Ajoib al-maqdur» asarida yozishda muallif tayangan manbalarni to'rt qismga bo'lish mumkin.

³⁶ Bundan keyin uni «qo'lyozma» deb zikr qilib, mufasssal tavsifini so'ngroqda keltirilgan ramiz.

³⁷ Shu tarzda qo'shimchalarning ba'zilarini «keyin uning holi ne kechganini bilmasam», «buni to'g'ri deb gumon ham qilmayman» yoki «bu yog'ini yana tangri biladi» qat'iyatidagi iboralar bilan tugallanishi ushbu qo'shimchalar muallifning o'ziga mansub deb foydalanishimizga asosdir.

³⁸ Inba al-g'umr, v. 335°.

³⁹ Ajoib al-maqdur, 3-bet.

⁴⁰ А. Я. Якубовский. Тимур, 46-бет.

o'sha davr (ya'ni XIV–XV asrlar)da yaratilgan arab va fors tilidagi ba'zi asarlar: Temur haqida xalq orasida tarqalgan rivoyat-u hikoyatlar: muallif zamondoshlarining hikoyalari va nihoyat, muallifning shaxsiy mulohozalari.

Temur Hindistonga qilgan yurishi haqida tarixchi G'iyosuddin Ali «Ro'znoma-i g'azavot-i Hindiston» («Hindiston yurishi ro'znomasi») (1403-yil) nomli asar yozib, ushbu yurishni mufassal yoritadi. G'iyosuddin Ali keltirgan ma'lumotlar muhim tarixiy ahamiyatga molik bo'lib, mazkur davrning ba'zi mualliflari, jumladan, Nizomuddin Shomiy, Sharafuddin Ali Yazdiy kabi mashhur tarixchilarning asarlari uchun ham muhim manba rolini o'tagan⁴¹. Shuningdek, Ibn Arabshoh ham G'iyosuddin Ali keltirgan ma'lumotlardan bir qadar foydalangan. Masalan, Temur bilan Fors va Iroq hokimi Shoh Mansur (1387–1393) o'rtasida 1393-yili Sheroz yaqinida yuz bergan jang tafsiloti muqoyasa qilinsa, bu ahvol yaqqol namoyon bo'ladi⁴². G'iyosuddin Ali ta'kidlaganidek, jang oxirida uch kishining qolishi va Shoh Mansurning yalinib-yolvorishiga qaramasdan, Temur navkarlaridan biri uning boshini kesishi ayrim badiiy bezaklar bilan tasvirlapsada, Ibn Arabshohda ham shu tarzda aks ettirilgan⁴³. Bundan tashqari, Nizomuddin Shomiyning 1404-yil kuzigacha bo'lgan voqealarni qamrab tugallangan «Zafarnoma» nomli asari ham o'zidan keyin Temur va uning avlodlari davriga bag'ishlanib yozilgan ko'pgina tarixiy asarlarda o'z izini qoldirdi. Bu jihatdan qaralganda, o'sha paytda Samarqandda yashab, shu joyda ta'lim olgan va fors tilini mukammal bilgan Ibn Arabshoh, shubhasiz, mazkur asardan xabardor bo'lgan. Ba'zi tadqiqotchilarning bu xususdagi fikrlari ham ushbu mulohazalarni tasdiqlaydi. Yana shu fakti e'tiborga olish kerakki, Ibn Arabshoh kitobining xotimasida o'zi keltirgan ma'lumotlarni to'g'ri (haqiqat) deb, undan oldin ta'lif etilgan asarlarni esa yolg'on va uydirma deb yozadi⁴⁴. Bu fikrni e'tiborga olsak, muallif hukmdorlarga

⁴¹ Дневник похода (изд. 1915 г.), 56-бет.

⁴² Дневник похода 51–55-бет; Ajoib al-maqdur, 24–25-бетлар.

⁴³ *Solishiring*: Дневник похода, стр. 52, 110, 115, 120; Ajoib al-maqdur, 68–71-бетлар.

⁴⁴ Ajoib al-maqdur, 242-бет.

nisbatan xayrixohlik bilan yozilgan rasmiy asarlarni ko'zda tutayotgan bo'lsa kerak. Bundan xulosa qilish mumkinki, u ushbu tarixlardan xabardor bo'lgan. Shuningdek, Ibn Arabshoh ko'pgina mamlakatlarda, jumladan, O'rta Osiyoda sayohatda bo'lgan XIV asr mashhur arab sayyohi Ibn Batutaning (1304–1378) «Rihlatu Ibn Batuta» («Ibn Batuta sayohatnomasi») nomli asaridan ba'zi o'rinlarda bevosita foydalangan. Masalan, Tarobulis amiri Saidmur, bir ayolga tegishli sutni ruxsatsiz ichgan o'z mamlukiga nisbatan qo'llagan chora⁴⁵ Ibn Arabshohda ham takrorlanib, bu voqeaning u turk sultoni Boyazid bilan yuz berganini ta'kidlaydi⁴⁶. Yoki arab xafoja⁴⁷ qabilasidan bo'lgan yo'lto'sar talovchi Jamol Luk haqidagi hikoya ham garchi birqadar farq bilan bo'lsa-da, Ibn Batuta o'z «Sayohatnomasi»da keltirgan hikoyaga o'xshab ketadi⁴⁸, o'z asarini yozishda Ibn Arabshoh boshqa manbalarga murojaat qilganligiga yana bir dalil mavjuddir. Temurning Shomga qilgan yurishini to'laroq bayon qilish maqsadida muallif o'sha paytda yuz bergan voqealarning shohidi bo'lgan arab adibi va fikh olimi Ibn ash-Shihnaning (1338–1414) «Ravzat ul-manozir fi axbor al-avoil va-l-avoxir» («Avval o'tgan va keyingi (mashhur kishi) lar hayotidan habar beruvchi chamanzor⁴⁹») nomli kitobidan shu davrga oid bir bobni o'z asariga kiritib, «ushbu hikoyani qanday bo'lsa, shundayligicha naql qildim»: deb uni to'lig'icha keltirgan.

Avval zikr qilganimizdek, Ibn Arabshoh taxminan 1408-yilda Samarqanddan jo'nab ketib, Xorazm, Astraxan, Saroy, Qrim va Andrianopolda bo'ldi. Muallif o'sha joylardagi hokimlar va mahalliy aholidan Temur va uning qo'shini haqida eshitganlarini o'z asarida keltirgan. Masalan, Ibn Arabshoh o'zining boshqa bir asarida 814 (1412–1412)-yilda, Saroyda To'xtamish o'g'li Jaloluddinxon Temur qo'shinlari ko'rsatgan yomonliklar haqida o'ziga hikoya qilgani

⁴⁵ Ibn Batuta, Rihla, 1-jild, 38-bet.

⁴⁶ Ajoib al-maqdur, 128-bet.

⁴⁷ Xafoja – Iroq yerlarida yashab, Makkaga, hajga o'tuvchilarning yo'lini to'sib, talash bilan mashhur bo'lgan bir qabila.

⁴⁸ Rihla, 175-bet. Ajoib al-maqdur, 22-bet.

⁴⁹ Bu asar arab tarixchisi Ibn-al-Asiming (1160–1234) «Tarix ul-Komil» («Mukammal tarix») kitobining 9-jildi hoshiyasida keltirilgan. Bu haqda yana 708-izohga qarang.

to'g'risida yozadi⁵⁰. Muallif voqealarning shohidlari hikoyasidan ham umumli foydalangan. Jumladan, Sajistonda Temur qo'shinlari qilgan qarobaliklar haqidagi o'z bayonini 833 (1429–1430) yilda Damashqda ahayx Zaynuddin Abdulatif ibn Muhammad ibn Abu-l-Fath Kermoneydan eshitganlari bilan to'lg'izadi⁵¹. Shuningdek, Bag'dodda hokim bo'lib turgan qozi Tojuddin Ahmad an-Nu'mon (muallif yozishicha, u 834-yil mukarram oyining boshida (1430-yil, sentyabr) Damashqda vafot etgan) hikoya qilgan xabarlariga asoslanib, Temur qo'shinlari tomonidan Bag'dod ahli boshiga solingan bedodliklarni tasvirlaydi⁵².

«Ajoib al-maqdur» o'rta asr tarixnavislari asarlarida

Ibn Arabshoh asari XIV–XV asr Sharq mamlakatlari tarixini yoritishda qimmatli manba sifatida o'zidan so'ng yozilgan bir qator tarixiy asarlar, biografik qomuslar uchun ham bosh manbalardan biri sifatida qo'llanilib keldi. Jumladan, XV asr arab tarixchisi Ibn Hajar al-Asqaloniy (1372–1449) o'zining «Inba ul-g'umr biabno il-umr» («Shu zamon (mashhur) o'g'lonlari haqida g'o'r (kishi)larga xabar» nomli asarida «Ajoib al-maqdur»dan ko'p o'rinlarda foydalangan⁵³. XV asr o'rtalarida ijod etgan arab tarixchisi Ibn Tag'riberdi (1411–1469) «An-Nujum az-zohira fi muluk-i Misr va-l-Qohira» («Misr va Qohira hokimlari (tarixi)dan porloq yulduzlar») nomli⁵⁴ (1465–1466-yilda yozilgan) tarixiy asarida «Ajoib al-maqdur»dan keng foydalanib, Temur hayoti va ishlariga oid qismini to'la to'kis Ibn Arabshoh ma'lumotlariga asoslanib yoritgan⁵⁵. Shuningdek, Ibn Tag'riberdi o'zining «al-Manhal as-sofiy va-l-mustavfiy ba'd al-

⁵⁰ At-ta'lif at-tohir, v. 6.

⁵¹ Ajoib al-maqdur, 19-bet.

⁵² Ajoib al-maqdur, 119-bet.

⁵³ *Solishtiring*: Inba ul-g'umr, 512, 518, 530, 535-betlar, Ajoib al-maqdur, 82, 84, 86, 87, 96-betlar.

⁵⁴ Ilmiy tavsifi haqida qarang: Каталог арабских рукописей, выпуск № 3, стр. 85–86.

⁵⁵ An-Nujum az-zohira, 260–270-betlar.

Vofiy) («al-Vofiy»dan⁵⁶ keyingi to'liq va musaffo chashma») nomi biografik qomusda Temurga oid bo'limini Ibn Arabshoh ma'lumotlar asosida yozgan. Shuni qayd qilish kerakki, o'sha davrda yaratilgan biografik qomuslarning ko'pchiligida «Ajoib al-maqdur» dan istifoda etilgan. Jumladan, XV asrning birinchi yarmida ijod qilgan tarixchi al-Maqriziy (1364–1442) «Durar al-uqud al-fariyda fi tarojim al-a'yon al-mufiyda» («Ibratli a'yonlar tarjimaiy hollarida benazir shodalar durlari») nomli biografik qomusning Idikuga⁵⁷ oid qismini boshidan oxir Ibn Arabshoh asariga tayanib yozgan. Shuniigdek, tarixchi as-Saxoviy (1427–1496) «Ad-Dav' al-lomi' li-abnoil qarni-t-tosi'» («To'qqizinchi asr (ulug') kishilari hayotini yorituvchi yorqin nur») deb atalgan biografik qomusidagi ba'zi ma'lumotlarni «Ajoib al-maqdur» asosida keltirgan⁵⁸. Bulardan tashqari keyinroq yaratilgan ba'zi tarixiy asarlar uchun ham «Ajoib al-maqdur» bosh manba vazifasini o'tagan. Jumladan, XVI asr oxirlarida ijod qilgan tarixchi Amir Abu Muhammad Mustaf o al-Jannobiy (vafoti 1591-yil) o'zining «Tarix al-Jannobiy» yoki «Tuhfat ul-arib va hadiyat ul-adib» («Zukrodamning tuhfas i-yu adibning hadiyasi») nomli⁵⁹ asarining ko'p o'rinlarida Ibn Arabshoh ma'lumotlaridan istifoda etib, to'g'ridan to'g'ri unga ishorat qiladi⁶⁰. Mazkur asardan Idikuning To'xtamish huzuridan qochib Temurga kelishi va uni To'xtamishga qarshi yurish qilishiga undashi to'g'risidagi kichik bir parchasi rus tiliga tarjima qilingan. Shuningdek, al-Jannobiy tarixining Temurga oid qismi J. Podest tomonidan lotin tiliga tarjima qilinib, 1680-yilda Venada nashr etilgan. Ibn Arabshoh ma'lumotlariga asoslanib yozilgan asardan boshqa tarixchilar foydalanib kitoblar ta'lif etgan hollari ham uchraydi. Ma

⁵⁶ Arab adibi va olimi Xalil ibn Aybek as-Safadiyning (1296–1363) «al-Vofiy bi-l-vafayot» («Ulug' kishilar vafotiga doir komil asar») nomli o'n to'rt mingga yaqin mashhur kishilar tarjimaiy holini o'z ichiga olgan g'oyatda katta biografik qomusi ko'zda tutilayotgan.

⁵⁷ Idiku (vafoti 1419) – Oltin O'rda amirlaridan biri. O'z beqarorligi bilan mashhur bo'lgan bu amir haqida kengroq ma'lumot olish uchun qarang: Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. Золотая Орда и её падение, 374–405-bet.

⁵⁸ O'sha joyda.

⁵⁹ Bu asar haqida qarang: А. Е. Крымский, История Персии, 43-bet. Mazkur asarning bir qo'lyozmasi Sankt-Peterburgda (inv. № D-173) saqlanmoqda.

⁶⁰ В. Тизенгаузен, СМИЗО, т. I. 535-bet.

ulan, SSSR FA Sharqshunoslik instituti Leningrad bo'limida V 978 inv. raqami ostida bir qo'lyozma saqlanmoqda. Mazkur qo'lyozma «Tarjim ul-ulamo va-l-udabo va-l-mashohir nuqilat min al-Manhal as-sofiy li-ibn Tag'riberdi va g'ayruho» («Ibn Tag'riberdining «al-Manhal as-sofiy» va boshqa (kitoblardan olingan olimlar, adiblar va mashhur (kishi)larning tarjimai hollari») nomi bilan atalib, 53^b, 54^b varaqlarda yozilishicha⁶¹, u 1210 hijriy yil rabi ul-avval oyining to'qqizinchi (1795-yil 24-sentyabr) kunida Konstantinopol shahrida tamomlangan. Garchi, katalog muallifi uzil-kesil aytmasa-da, mazkur qo'lyozmaning 5^{ab}, 6^{ab} varaqlarida keltirilgan «Tarjimat u Temur va axboruhu» («Temurning tarjimai holi va u haqdagi xabarlar») nomli qismi Ibn Tag'riberdining «al-Manhal as-sofiy» asaridan aynan ko'chirilgan. Avval zikr qilganimizdek, Ibn Tag'riberdi o'z navbatida Ibn Arabshohdan foydalangan. «Ajoib al-maqdur» dan muxtasar holda olingan ushbu xabarlar ayrim xatolardan ham xoli emas. Masalan, Temur tug'ilgan Xoja Ilg'or⁶² qishlog'ining nomi xuddi Ibn Tag'riberdi o'z asarida xato keltirganidek, mazkur qo'lyozmada ham (5^a varaq) Xoja Ibg'or deb xato ko'chirilgan. Asarda bundan boshqa yana ayrim xatolar ham uchraydi. XVII asr turk tarixchisi Kuja Husayn (vafoti 1650-yil) o'zining 1644–1645-yillarda yozilgan «Badoyi' al-vaqoi» («Ajoib voqealar») nomli asarini yozishda tayangan tarixchilari qatorida Ibn Arabshohni ham zikr qiladi⁶³. Mana shu faktlar Ibn Arabshoh asari o'rta asrlarda yozilgan boshqa qator asarlar uchun ham asosiy manba bo'lganidan dalolat beradi.

«Ajoib al-maqdur»ning qo'lyozmalari va nashrlari

«Ajoib al-maqdur»ning talaygina qo'lyozmalari mavjud bo'lib, ular dunyoning turli kutubxonalarida saqlanmoqda. Asarning muallif hayot vaqtida ko'chirilgan ikki nusxasi Turkiyada, Ahmad as-Solis kutubxonasida mavjuddir. Ulardan biri (inv. № 3049) 852 (1448–49)

⁶¹ 54^b varaqda ko'rsatilishicha, qo'lyozma Muhammad Amin ibn Shayx Ahmad ibn Shayx Ismoil al-Mousuliy degan kishi tomonidan ko'chirilgan.

⁶² Ajoib al-maqdur, 3-bet.

⁶³ Описание турецких рукописей, стр. 181.

yilda Ismoil ibn Abdurahmon al-Isfahoniy tomonidan chiroyli naxsaxatida ko'chirilgan⁶⁴, ikkinchisi (inv. № 3050) esa 850 (1446–47) yilda tamomlanib, ushbu nusxani muallif ko'rib chiqqanligi haqida uning dasxati bilan qo'lyozma oxirida zikr qilingan⁶⁵.

Ibn Arabshoh asarining bir qancha qo'lyozmalari muallifning vatani – Suriya kutubxonalarida ham bor. Jumladan, Damashqdagi al-Ahmadiya kutubxonasida «Ajoib al-maqdur» ning ikki qo'lyozmasi bo'lib, biri (inv. № 6893) 1493-yildan oldin, ikkinchisi (inv. № 7133) esa 1779-yilda ko'chirilgandir⁶⁶. Shuningdek, asarning boshqa nusxalari Halabda hamda Ibn Arabshoh o'z umrining oxirida yashagan Qohirada ham mavjudligi fixristlarda zikr qilingan⁶⁷.

Shuni qayd qilish kerakki, mamlakatimiz (asosan Leningrad) kutubxonalarida ham Ibn Arabshoh asarining biri necha qo'lyozmalari saqlanmoqda. Jumladan, «Ajoib al-maqdur»ning to'liq bo'lmagan bir nusxasi (inv. № 434) Leningrad Davlat universiteti kutubxonasida saqlanadi⁶⁸. Mazkur qo'lyozma 1855-yilda Odessadagi Rishelyevskiy litseyidan Petrogradga sharq tillari fakulteti tashkil bo'lishi munosabati bilan Petrogradga keltirilgan edi. Qo'lyozma «Ajoib al-maqdur»ning birinchi qismini tashkil qiladi va I. Y. Krachkovskiyning ta'kidlashicha, XIX asrning boshlarida ko'chirilgan bo'lib, u qadimiy ilmiy ahamiyatga ega emasdir⁶⁹. Asarning yana ikki nusxasi Saltikov-Shchedrin nomidagi Leningrad xalq kutubxonasida saqlanadi⁷⁰.

Parij Milliy kutubxonasida «Ajoib al-maqdur»ning 1440-yilda ko'chirilgan bir nusxasi bo'lib, qimmatli tomoni shundaki, unda muallifning tarjimai holi keltirilgan. Afsuski, ushbu tarjimai hol kim tomonidan yozilganligi va qo'lyozmani ko'chirgan hattot haqida hech narsa deyilmagan. Ibn Arabshoh asarining yana bir nusxasi Manchesterda Jon Raylandga qarashli kutubxonada saqlanmoqda. Qo'l-

⁶⁴ Fixrist, 2-qism, 105-bet.

⁶⁵ Fixrist, 1-qism, 179–180-betlar.

⁶⁶ Majallat, 126-bet.

⁶⁷ Majallat, 126-bet.

⁶⁸ U haqda yana qarang: В. И. Беляев, П. Г. Булгаков. Арабские рукописи, 28-bet.

⁶⁹ Английский перевод Истории Тимура, 297-bet.

⁷⁰ Ulardan biri (inv. raqami ap. n. s.) arabская новая серия 187 bo'lib, 1853-yilda Xanna Jijis degan shaxs tomonidan ko'chirilgan.

«Ajlal» nomli «ta'liq» xati bilan taxminan 1800-yillarda ko'chirilgan. «Ajlal al-maqdur»ning 1573-yilda Muhammad Ibn Ahmad Suqaykir al-Hama'liqiy tomonidan ko'chirilgan bir nusxasi Gota kutubxonasi-ta mavjuddir. Shuningdek, Ibn Arabshoh asari yana ikki nusxasi London-da mavjudligi ham qayd qilinadi.

«Ajlal al-maqdur»ning Qohira Milliy kutubxonasida saqlanayotgan bir nusxasidan (inv. № 658 yoki 3543) olingan mikrofilmdan olingan fotosurat tadqiqotimiz uchun asos qilib olingan nusxalar-ta biri bo'lib, uni to'la-to'kis tavsiflab, tahlil qilish imkoni bo'lma-yda, bu'zi mulohazalarimizni aytib o'tmoqchimiz. 198 varaqdan iborat qo'lyozma chiroyli nasx xatida qora siyoh bilan boshdan oxir-gi hattot tomonidan ko'chirilgan bo'lib, sarlavhalar, nuqta, zikr, adl va ayrim (muhim) so'z yoki iboralarning matnga nisbatan xira-tiq ko'rinishi ularni qizil siyoh bilan ajratib yozilganligini bildir-a. Hatto bir sahifada (shu jumladan, nazmiy qismlarda ham) 17 qa-tar matn bo'lib, sahifa oxirida keyingi sahifa boshlanadigan so'zni o'rnatuvchi payg'irlar berilgan. Harflar barcha o'rinlarda butun-ligini bilan to'lig'icha yozilib, faqat so'zning oxirida keladigan «ma'ributa» nuqtalari aksar hollarda qo'yilmagan. «Hamza» deyar-li barcha o'rinlarda qo'yilmay, tashdid va madda kabi belgilar ham kamdan kam hollarda keltirilgan. Qo'lyozmaning qimmatli tomoni hamdagi harakatlar, nuqtalar (xiraligidan ular ham qo'yilgan siyohda yozilgan ko'rinadi) bilan ajratib berilganki, shubhasiz, bu hol tekst ma'nosini to'g'ri talqin qilishda katta yordam beradi. Hatto ham aytish kerakki, kamdan kam o'rinlarda hattotning qiyin-likni chalg'itadigan ma'noli so'zlarga bergan (176, 193-varaqlar-ta qarang) qisqacha tushuntirish izohi yoki muallif yozganiga (161, 180-varaqlarga qarang) o'z munosabatini bildirgan hollar uchraydi. Ko'chirish jarayonida tushirib qoldirilgan yoki xato yozilgan ayrim o'zlar shu qator yonida keltirilib, maxsus belgi bilan ko'rsatilib, o'z-omiga qo'yib o'qilishiga ishorat qilingan. Qo'lyozma titul varag'i-ta oxirgi sahifada mavjud ayrim yozuvlar buzilib, o'chib ketgani sababli ularni tiklab, bir aniq ma'no chiqarish mumkin bo'lmadi. Hatto ham bizcha, bu yozuvlar qo'lyozmani o'qigan shaxslar yoki uning o'hiblariga mansub bo'lsa kerak. Hattotning nomi, ko'chirilgan vaqti

va makoni xususida hech narsa deyilmaganligi tufayli bular borasiq aniq va qat'iy fikr aytish imkoni bo'lmasa-da, ba'zi taxminlar qilish mumkin. Qo'lyozma nihoyasida ko'chiruvchi o'zi ko'chirgan nusxa oxirida muallifning dastxatida yozilgan «tolaahu muallifuhu min avvalihi ilo oxirih» (uni qo'lyozmani) avvalidan oxirigacha (asarning muallifi ko'rib chiqdi) degan iborani aynan keltiradi. Demak, hatto ushbu nusxasi muallif hayot (1450-yilgacha) vaqtida yozilgan yoki ko'rib chiqqan biror nusxadan ko'chirgan. Qohirada nashr qilingan fixristlarning birida Ibn Arabshoh asarining bir qo'lyozmasi Turkiyada, Ahmad as-Solis kutubxonasida (inv. № 3050) saqlanishi xabar qilinib, uning qisqacha tavsifi keltirilgan⁷¹. Bu tavsifga ko'ra mazkur qo'lyozma 850 (1446–47) yilda «nasx» xatida ko'chirilib, uni muallif o'qib chiqqanligi va bu haqda o'zi qo'lyozma oxirida yozib qoldirganligi zikr qilinadi. Shunga asoslanib qo'limizdagi nusxa mazkur qo'lyozmadan ko'chirilgan va hattot esa muallifning ushbu yozuvi yashirota qilayotir deyish mumkin. Hattotning mazkur yozuvidan keyin ham noma'lum bir shaxs tomonidan «imkonutoqat qadricha muqobalanib etildi» degan jumlaning keltirilishi ikkala nusxa bir-biriga muqoyala qilinganligiga dalildir. Qo'lyozmaning ko'chirilgan vaqti haqida esa biz shuni aytish kerakki, uning titul varag'ida «rahimahu Ollohu taolo» deyilib, Ibn Arabshoh marhum kishi sifatida zikr qilinadi. Bundan xalq loqalosi shuki, mazkur qo'lyozma muallif vafotidan, ya'ni 1450-yilda so'ng ko'chirilgan.

Garchi ko'chiruvchi hattotning ismi ma'lum bo'lmasa ham asardagi «favoil» shaklidagi so'zlarning fors tiliga xarakterli «favoil voyil» shaklida yozilishi (masalan, katoib-katoyib, navoib-navoyib, rasoil-rasoyil va hokazolar) ushbu nusxa eronlik kishi tomonidan ko'chirilgan, degan fikrga kelishimizga asos bo'ladi. Yuqoridagidek qayd qilganimizdek, «Ajoib al-maqdur»ning muallif hayot vaqtida ya'ni 1448-yilda ko'chirilgan va Turkiyada (Sulaymaniye) Ahmad as-Solis kutubxonasida (inv. № 3049) saqlanayotgan bir nusxasi Ismoil ibn Abdurahmon al-Isfahoniy tomonidan ko'chirilgan. Shuningdek, Ibn Arabshohning Leningradda saqlanayotgan «Fokihat al-xulafo»

⁷¹ Fixrist, 2-qism, 179–180-betlar.

⁷² Fokihat al-xulofa, v. 272-bet.

mulohizat az-zurafo» nomli boshqa bir asarining (inv. S 651 (682) ko'chiruvchisi ham mazkur al-Isfahoniyydir⁷³. Ushbu nusxa «Ajoib al-maqdur»ni qo'limizdagi nusxasiga solishtirilganda xatlari bir xil bo'lganligi ekanligi ma'lum bo'ldi. Demak, mazkur nusxaning ko'chiruvchisi ham al-Isfahoniyy bo'lsa kerak.

Yuqorida aytilganlardan ko'rinib turibdiki, «Ajoib al-maqdur» o'z davri o'quvchilari diqqatini jalb qilgan va ko'p nusxalarda ko'chirilgan, shuning uchun ham bizning davrimizgacha uning talay nusxalari yetib kelgan.

Ibn Arabshoh asari garchi XV asrda (1436–1437) yozilgan bo'lsa-da, Ovrupo olimlari XVII asrdan boshlab u bilan tanishishga muvassar bo'ldilar. Diplomatik xizmat yuzasidan bir qancha muddat arab mam-lakatlarida (Marokko, Suriya) yashagan gollandiyalik olim Yakob Golius (1596–1667) Leydenga qaytgach⁷⁴, «Ajoib al-maqdur»ning arabcha matnini darslik sifatida 1636-yilda nashr qildirdi⁷⁵. Golius nashri asarning dastlabki nashri hisoblanib, bu bilan Ibn Arabshoh Ovrupoda al-Makindan (1305–1273) keyin yozma ravishda tanilgan ikkinchi arab tarixchisi bo'ldi⁷⁶. «Ajoib al-maqdur»ning S. Manger tomonidan tayyorlangan arabcha matni lotin tiliga tarjimasini birgalikda 1767–1772-yillarda Leyvardenda nashr etildi⁷⁷. Ma'lum darajada tekstologik ishga asoslanib bajarilgan ushbu nashr hozirgi paytgacha ham o'z qimmatini yo'qotmasdan kelmoqda. XIX asrga kelib esa Ibn Arabshoh asari bir necha bor nashr qilindi. Jumladan, 1285 (1868–1969), 1305 (1887–1888) yillarda Qohira, 1812, (1818, 1840) yillarda esa Kalkutta nashrlari paydo bo'ldi. Mazkur nusxalar ichida 1818-yilgi Kalkutta nashri qimmatli hisoblanib, u boshdan oxir harakatlar bilan ta'minlangan va o'sha paytda Hindistonda istiqomat qilgan arab adibi Ahmad al-Yamaniy ash-Shirvoniyy tomonidan nashr-ga tayyorlangan edi⁷⁸.

⁷³ Fokihat al-xulofa, v. 272-bet.

⁷⁴ Е. Кр им с к и й. История новой арабской литературы, 115-bet.

⁷⁵ Kitob «Ajoib al-maqdur fi axbori Taymur», ta'lif Ahmad ibn Arabshoh.

⁷⁶ И. Ю. Кра ч ков с к и й. Английский перевод Истории Тимура, 293-bet.

⁷⁷ Manger. I–II jildlar

⁷⁸ И. Ю. Кра ч ков с к и й. Английский перевод Истории Тимура, 293-bet.

«Ajoib al-maqdur»ning tarjimalari

Muhim tarixiy manba sifatida shuhrat qozongan «Ajoib al-maqdur» ko'p tillarga tarjima qilingan. Dastlab 1636-yilda asarni nashr qilgan Ya. Golius «Ajoib al-maqdur»ning lotincha tarjimasini ham tayyorlagan edi. Garchi ayrim tadqiqotchilar (Brokelman, Krimskiy) Golius tarjimasining chop etganligini qayd qilsalar-da, biroq, mazkur tarjima nashr qilinmasdan qo'lyozma holida qolib ketgan⁷⁹. Lekin asarga bo'lgan qiziqish tobora ortib 1658-yilda «Ajoib al-maqdur», unchalik qoniqarli bo'lmasa-da, fransuz arabshunosi P. Vatie (1623–1667) tomonidan fransuz tiliga tarjima qilinib, Parijda nashr etildi⁸⁰.

S. N. Manger tomonidan lotin tiliga qilingan tarjimasi haqida yuqorida qayd qilgan edik. Mazkur tarjima o'z davri talabiga javob beradigan saviyada bajarilgan bo'lib, u qisqacha izohlar va kirish so'z bilan ta'minlangan. Bulardan tashqari, Ibn Arabshoh asarining turk olimi Nazmizoda Murtazo (vafoti 1722-yil) tomonidan 1699-yilda bajarilgan turkcha tarjimasi 1730-yilda Stambulda chop etildi. Ammo ushbu tarjimaning 1860-yilgi qayta nashri qoniqarsiz bo'lib, tarjima g'oyatda qisqartirilgan holda berilgan⁸¹. Va nihoyat «Ajoib al-maqdur»ning M. I. Sanders tayyorlagan inglizcha tarjimasi 1936-yilda Londonda nashr etildi. Garchi, mazkur tarjima haqida ba'zi ijobiy fikrlar bo'lsa-da, Sanders tarjimasi qoniqarsiz darajada bajarilgan bo'lib, I. Y. Krachkovskiy ta'kidlaganidek, Sanders o'z tarjimasida faqat zikr qilingan Mangerning lotincha tarjimasiga tayangan, xolos⁸². Sanders kitobida ham Mangerda uchraydigan xatolarning aynan qaytarilishi tarjimonning «Ajoib al-maqdur» qo'lyozma va nashrlaridan mutlaqo foydalanmaganini ko'rsatadi. Shuni qayd qilish kerakki, hozirgi vaqtda asosan bizning Vatanimiz tarkibiga kirgan mintaqalar va xalqlar tarixiga doir voqealarni o'z ichiga olgan ushbu asardan

⁷⁹ Bu haqda yana qarang: И. Ю. Крачковский. Английский перевод Истории Тимура, 293-bet. «Ибн Арабшах и его книга» degan maqolamizda biz ham ushbu xatoga yo'l qo'yib, Golius tarjimasini nashrdan chiqqanligini yanglish qayd qilganmiz.

⁸⁰ И. Ю. Крачковский. Английский перевод Истории Тимура, 293-bet.

⁸¹ Tarix-i Timurlang; Bu haqda yana qarang: А. Х. Рафиков. Из истории книгопечатания, 117-bet.

⁸² Н. В. Пигулевская и др. История Ирана, 215-bet. прим. 6.

ayrim qismlari rus tiliga ham tarjima qilingan. Jumladan, Ibn Arabshoh asarining Oltin O'rdaga oid qismi V. Tizengauzen tomonidan rus tiliga o'g'irilib tadqiqotchilar diqqatiga havola qilingan⁸³. Shuningdek, «Ajoib al-maqdur»dan To'xtamish bilan Temur o'rtasida sodir bo'lgan bir epizodiga oid g'oyat kichik bir bo'lagi (2 bet) ham ruschaga tarjima bo'lgan⁸⁴. Ba'zi tadqiqotchilar XIV–XV asr O'rta Osiyo tarixiga oid ayrim tadqiqotlarida Ibn Arabshoh asaridan qisqa-qisqa tarjimalar keltirib fikr yuritganlar⁸⁵. Mana shu o'rinlarda «Ajoib al-maqdur»dan olingan tarjimalar professor A. E. Shmidtga mansubligi ko'rsatilgan. Demak, «Ajoib al-maqdur» tarjimasi bilan A. E. Shmidt ham bir qadar shug'ullangan. O'z FA Sharqshunoslik institutining kutubxonasi-da Ibn Arabshoh asari birinchi qismining ruscha tarjimasi (inv. № 107) qo'lyozma holda (qisman mashinkada bosilgan) saqlanmoqda. Institut katta ilmiy xodimlari, filologiya fanlari doktori U. I. Karimov va filologiya fanlari kandida D. G. Voronovskiylarning fikricha, mazkur tarjima marhum M. A. Salyega mansubdir. Tarjima, hech qanday ilmiy izohlarga ega bo'lmay, ayrim kamchiliklardan ham xoli emas. Fikrimizcha, ushbu tarjimada Sandersning inglizcha tarjimasi (yoki Manger tarjimasi) asosiy rol o'ynagan⁸⁶. Shunday qilib, Ibn Arabshoh asarining mamlakatimiz xalqlari tillariga qilingan tarjimasi zikr etilgan kichik-kichik qismlardangina iborat, xolos.

«Ajoib al-maqdur» ilmiy adabiyot sahifalarida

«Ajoib al-maqdur» XIV asr oxiri va XV asr birinchi yarmi O'rta va Yaqin Sharq mamlakatlari, xususan O'rta Osiyo xalqlari tarixiga oid muhim manba sifatida azaldan chet el, rus va sovet olimlarining diqqatini o'ziga tortib kelmoqda. Ayniqsa, yuqorida qayd qilganimiz asarning qator nashr va tarjimalari paydo bo'lishi tufayli Ibn Arabshoh asariga bo'lgan qiziqish yanada ortdi. I. Y. Krachkovskiy «Ajoib

⁸³ В. Тизенгаузен, СМИЗО, т. I, 455–474-бетлар.

⁸⁴ Прошлое Казахстана в источниках. 73–74-бетлар.

⁸⁵ А. М. Гуревич. О классовой борьбе, стр. 5; Якубовский, Самарканд при Тимуридах. 47–53-бетлар.

⁸⁶ Tarjimaning 101-betida Manger va Sanders tarjimalaridagi «Jonibekxon Qipchoq yerlarini egallaganda...» degan ortiqcha jumlaning takrorlanishi fikrimizga dalildir.

al-maqdur» mukammal badiiy asar sifatida XVIII asrda Yevropada shuhrat topgani, til, bayon, uslub jihatdan ayrim olimlar tomonidan Qur'on bilan bir qatarga qo'yilgani, hatto 1784-yilda Qur'on, Hariri maqomatlari va «Ajoib al-maqdur»ga bag'ishlangan Villmetni maxsus qomusi chiqqanligini qayd qiladi⁸⁷.

«Ajoib al-maqdur»dan o'z tadqiqotlarida foydalangan dastlabki olimlardan biri G. Vamberi bo'lib, u o'zining Buxoro tarixiga bag'ishlangan kitobida Ibn Arabshoh asaridan istifoda etib, undan ayrim masallor keltiradi⁸⁸. Boshqa nemis olimi A. Myuller esa «Islom tarixi» nomli kitobining uchinchi jildidagi «Tamerlan» deb atalgan qismini bayon qilishda manbalardan biri «Ajoib al-maqdur» bo'lganligi yanoq ko'zga tashlanadi⁸⁹.

XIX asr oxirlaridan boshlab Ibn Arabshoh asari rus olimlarining ham e'tiborini o'ziga jalb qila boshladi. Ayniqsa asardan Oltin O'rdaga oid qismining V. Tizengauzen tomonidan rus tiliga tarjima qilinishi⁹⁰ «Ajoib al-maqdur»ning ayrim qismlaridan kengroq foydalanishga imkoniyat yaratdi. Mazkur tarjima hozirgacha ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

XX asrning boshlaridan Ibn Arabshoh asari rus olimlari P. M. Melioranskiy, V. V. Bartold, D. Ziminning diqqatini o'ziga tortgan ularning O'rta Osiyo tarixining turli masalalariga doir qator ilmiy tadqiqotlariga kiritildi. Jumladan, P. M. Melioranskiyning «Arab filologiyasi va turk tili haqida» degan tadqiqotida Ibn Arabshohning uyg'ur yozuvi haqida keltirgan xabarlariga e'tibor berilgan. L. Zimin esa o'zining 1914-yilda yozilgan «Temur vafoti tafsilotlari»⁹¹ degan maqolasi da Temurning kasali va o'limiga oid «Ajoib al-maqdur»da keltirgan ma'lumotlarni o'sha davr boshqa manbalaridagi ma'lumot bilan muqoyasa qilish natijasida Ibn Arabshoh keltirgan faktlar katta ilmiy ahamiyatga ega degan fikrga keldi⁹².

⁸⁷ Английский перевод Истории Тимура, 293-bet.

⁸⁸ История Бохари, 186, 215–216-betlar.

⁸⁹ История Ислама, 294–295-betlar.

⁹⁰ СМЗО, т. I, 455–474-betlar.

⁹¹ Подробности смерти Тимура, 41–51-betlar.

⁹² O'sha asar, 46–60-betlar.

Shu bilan birga, Rossiyada Ibn Arabshoh asarini har tomonlama chuqur o'rganib, undan unumln hamda tanqidiy foydalanib ilmiy jamoatchilikka havola qilgan dastlabki olim, shubhasiz, akademik V. V. Bartold hisoblanadi. O'rta Osiyo tarixining yirik mutaxassisi V. V. Bartold o'zining shu o'lka tarixiga bag'ishlangan ko'pgina asarlarida Ibn Arabshoh ma'lumotlaridan unumli foydalangan. Ayniqsa, olimning 1915-yilda yozilgan «Ulug'bek va uning davri», «Temurning dafn qilinishi haqida» kabi yirik asarlari XIV–XV asrga oid qator manbalar bilan solishtirilgan holda «Ajoib al-maqdur»dagi faktlarga ham tayanib yozilgan muhim tadqiqotlardir. «Ulug'bek va uning davri» nomli tadqiqotida V. V. Bartold «Ajoib al-maqdur»da keltirilgan Temurning dastlabki faoliyati, uning olimlar va tarixchilar bilan bo'lgan suhbatlari⁹³ hamda Samarqand atrofida qurilgan kasabalar haqida»gi⁹⁴ ma'lumotlarni ta'kidlaydi.

Temur vafoti, uning dafn marosimi va maqbarasining holati haqida Ibn Arabshoh keltirgan ma'lumotlarni V. V. Bartold o'zining Temur dafniga bag'ishlangan asarida batafsil bayon qilib, Temur maqbarasidagi ichki manzarasining bezagi va keyinchalik maqbarada yuz bergan o'zgarishlar haqidagi ma'lumotlarni faqat Ibn Arabshoh keltirganini ta'kidlab, o'z asarida ushbu faktlarga tayanib fikr yuritadi⁹⁵. Ibn Arabshoh asarini o'rganib, ilmiy tadqiqotlarga tortishda mashhur sovet sharqshunosi A. Yakubovskiyning ham xizmati alohida e'tiborga molikdir. A. Yakubovskiy o'zining O'rta Osiyo, Samarqand va Oltin O'rda tarixiga bag'ishlangan ilmiy ishlarida boshqa mualliflar bilan bir qatorda Ibn Arabshoh ma'lumotlaridan ham keng foydalangan. Jumladan, 1933-yilda nashr qilingan «Temur va temuriylar davrida Samarqand» nomli kitobida Samarqand qurilishlari va bog'-bo'stonlari haqida Ibn Arabshoh keltirgan ma'lumotlar olim diqqatini o'ziga tortgan⁹⁶. Temur hayoti va faoliyati xarakteristikasiga bag'ishlab 1946-yilda yozilgan maxsus tadqiqotda esa A. Yakubovskiy «Ajoib

⁹³ Соч. т. II (2) 28-bet.

⁹⁴ O'sha asar, 61–62-betlar. Bu haqda V. V. Bartold boshqa asarlarida ham bir necha bor ilmiy kiladi. Qarang: Соч. т. III 195, 272-betlar.

⁹⁵ О погребении Тимура. Соч. т. II (2), 445, 450, 451-betlar.

⁹⁶ Самарканд при Тимуре и Тимуридах, 22–23, 47, 52–53-betlar.

al-ma'qdur»dan bir qadar keng foydalangan. Ayniqsa Temurning yoshlik yillari, uning dastlabki faoliyati, Temur jismi va qiyofasining vasfi, ulamolar bilan munozara-yu suhbatlari va nihoyat Temur ma'qbarasining ichki bezagi haqida Ibn Arabshoh keltirgan ma'lumotlar olimning e'tiborini tortgan. «Ajoib al-ma'qdur» da keltirilgan Oltin O'rdaga oid ma'lumotlar esa A. Yakubovskiy «Oltin O'rdaning qurilishi» nomli tadqiqotiga singdirilgan. Ushbu asardagi To'xtamish bilan Temur o'rtasidagi jang va Oltin O'rdaning Temur tomonidan zabt etilishi, Idiku bilan To'xtamish o'rtasidagi mojaro, shuningdek, Idikuning o'ziga oid ko'pgina masalalar «Ajoib al-ma'qdur» da keltirilgan faktlardan foydalangan holda yoritilgan⁹⁷. Shuni qayd qilish zarurki, tadqiqotchi barcha o'rinlarda yuqorida zikr qilingan V. Tizengauzen tarjimasidan foydalangan. XIV–XV asr O'rta Osiyo shaharlarida kosib va hunarmandlarning to'y-u tomoshalarda ishtiroki masalasini o'rgangan olim A. M. Belenitskiy, Ibn Arabshohning bu xususdagi mufassal bayoniga alohida to'xtalib, tarixchi keltirgan faktik ma'lumotlarni yuqori baholaydi⁹⁸. Shular bilan bir qatorda «Ajoib al-ma'qdur» chet el olimlarining ayrim tadqiqotlarida ham asosiy manba sifatida o'z aksini topgan. Jumladan, 1885–1886-yilda Stambulda nashr qilingan «Mashohir-al-islom» («Islomning mashhur kishilari») deb atalgan to'plamning birinchi jildidan o'rin olgan «Temurlang» nomli maqola to'lig'icha Ibn Arabshoh ma'lumotlari asosida yozilgan⁹⁹. Shuningdek, Iroq olimi Abbos al-Azzaviyning 1936-yilda Bag'dodda nashr etilgan ikki jildli «Iroq ikki okupatsiya o'rtasida» deb atalgan tadqiqotidan Jaloyiriylar¹⁰⁰ davrida oid va ayniqsa Temurning qisqacha tarjimaiy holiga bag'ishlangan qismi «Ajoib al-ma'qdur»dagi faktlar asosida sharhlanadi.

Yana shuni ta'kidlash lozimki, keyingi yillarda ham «Ajoib al-ma'qdur» sovet olimlari diqqatidan chetda qolgani yo'q. Jumladan,

⁹⁷ Золотая Орда и её падение, 366, 374–375, 384, 386, 404-betlar.

⁹⁸ А. М. Б е л е н и ц к и й. Из истории участия, 196–197-betlar.

⁹⁹ Mashohir ul-islom, 1-qism, 320, 352-betlar. Mazkur to'plam O'zFA Sharqshunoslik institutida bor. (inv. № 15014) b.

¹⁰⁰ **Jaloyiriylar** – Eron elxonlarining (1256–1353) Iroq va Ozarbayjondagi mulklarini meros kilib, u joylarda hukm yuritgan sulola (1333–1432).

Ibn Arabshohning garchi, oz bo'lsa-da, Samarqand sarbadorlari haqida keltirgan ma'lumotlari olimlar A. M. Gurevich va L. V. Stroeva-ni tadqiqotlariga kiritildi. L. V. Stroeva ham tadqiqotida¹⁰¹ Ibn Arabshoh ma'lumotlaridan foydalangan. «Ajoib al-maqdur»da Idiku va to'xtamishga oid keltirilgan ma'lumotlar V. M. Jurmunskiyning timur ishlarida ham ko'p uchraydi¹⁰².

«Ajoib al-maqdur»dan o'z tadqiqotida istifoda etgan O'z FA akademigi Y. G'ulomov Ibn Arabshohning «Temur o'z nabirasi Muhammad Sulton bilan birga uning madrasasiga ko'milgan, deb ta'kidlashi asossiz emas», – deb ta'kidlaydi¹⁰³. Tarix fanlari doktori M. Abduraimov temuriylar davlati ijtimoiy-iqtisodiy hayoti tarixiga bag'ishlangan maqolasida ham Ibn Arabshoh ma'lumotlariga tayan-gan holda fikr yuritib, misol tariqasida «Ajoib al-maqdur»dan ayrim xatolar keltiradi.

«Tamerlan» deb atalgan kitobda «Ajoib al-maqdur» dan foydalan-gan fransuz olimi A. Shampdor Ibn Arabshohning Temurning yoshlik yillari hamda Hindiston yurishiga oid keltirgan ma'lumotlarini yuqori baholaydi. Shu bilan birga mazkur tadqiqot ba'zi juz'iy xatolardan ham xoli emas. Jumladan, Shampdor Ibn Arabshohni fors tarixchisi deb ataydi.

XIV–XV asr O'rta Osiyo tarixining turli masalalariga bag'ish-lanib, keyingi yillarda yaratilgan asarlarda Ibn Arabshoh ma'lumot-laridan istifoda etilishi «Ajoib al-maqdur» o'sha davr hayotini o'zi-la to'liqroq mujassam qilgan manba ekanligiga yana bir asosdir. Jumladan, XIV–XV asrda Movarounnahrda, xususan Samarqandda qurilgan atollari hamda o'sha paytda bunyod etilgan hashamatli qasrlar, bo'q-bo'stonlar haqida Ibn Arabshoh keltirgan ma'lumotlar qisman bo'lsa-da, hozirgi zamon adabiyotlarida o'z aksini topgan¹⁰⁴. Shu-ni qandek, «Ajoib al-maqdur» da keltirilgan ba'zi iqtisodiy masala¹⁰⁵,

¹⁰¹ Возникновение государства Тимура, 69, 73, 75-betlar.

¹⁰² В. Ж и р м у н с к и й. Народный героический эпос, Р. М. 230-bet.

¹⁰³ XV asrda O'rta Osiyo shaharlarida binolar ansamblining traditsiyasi, 216, 219-betlar.

¹⁰⁴ Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель, История искусств Узбекистана, 243, 244, 309-betlar.

¹⁰⁵ Н. Ма х м у д о в, Земледелие и аграрные отношения, 40-bet.

diplomatik munosabatlar xususidagi ayrim ma'lumotlar¹⁰⁶, Temning xulq-atvori va tashqi qiyofasi¹⁰⁷ hamda uning dafni bilan bogliq masalalar haqidagi faktlarning so'nggi yillarda nashr qilingan to'liq qiqotlarda aks etishi asarga bo'lgan qiziqishning kattaligidan dalolat beradi. Shu bilan birga «Ajoib al-maqdur»da keltirilgan ko'pgina ma'lumotlardan «O'zbekiston SSR tarixi», «Samarqand tarixi» kabi yirik tarixiy asarlarda ham istifoda etilganligi diqqatga sazovordir. nihoyat, Ibn Arabshoh asarlarida keltirilgan faktik ma'lumotlar e'lon el olimlarining so'ngi yillarda yaratilgan ba'zi ilmiy-ommabop kitoblariida ham o'z aksini topgan.

«Ajoib al-maqdur»ning tili va uslubi

XV asrning birinchi yarmida ta'lif etilgan «Ajoib al-maqdur» boshqa ko'pgina asarlardan farqli o'laroq g'oyat nafis va murakkab tilda, nasriy saj' uslubida yozilgan tarixiy-badiiy asardir. Muallif bayonida sezilarli iz qoldirgan bu holatni XV asr fors tarixchilari tomonidan keng qo'llanilgan uslub ko'rsatgan ta'sir, deb izohlash haqiqatga yaqindir.

Ibn Arabshoh asari XV asr arab tarixnavisligi va badiiy adabiyotning nodir va ajoyib yodgorligi sifatida o'z mazmuni va uslub jihatidan boshqa asarlardan ajralib turadi. Asar boshdan oxir qat'i'i saj' uslubida yozilganligi muallifning yetuk shoir ham bo'lganligidan dalolat beradi. Darvoqe, «Ajoib al-maqdur»da keltirilgan Ibn Arabshoh qalamiga mansub talaygina nafis she'rlar, ruboiylar, maxsus ikkilik, to'rtlik ushbu fikrimizning asosli ekanligiga dalildir. Muallif biror voqea yoki shaxs haqida hikoya qilib, ushbu hikoyasini o'zining ruboiy yoki baytlari bilan yanada to'laroq ifodalaydi. Ba'zi hollarda esa o'z baytidan keyin «yana aytilgan» («va qiyla») deb boshqa shoirning xuddi shu mavzuga oid baytini ham keltiradi. «Ajoib al-maqdur»da keltirilgan nazmiy tasvirlarning aksar qismi Ibn Arabshoh qalamiga mansub bo'lib, ba'zi o'rinlarda esa an-Nobig'a az-Zubyoni

¹⁰⁶ С. Закиров, Дипломатические отношения, 95-bet.

¹⁰⁷ И. Моминов. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixidagi roli. 44-bet.

(762, 814), Al-Kindiy (vafoti 874-yil), al-Muhammadiy (915–965) kabi arab shoir va faylasuflarining asarlaridan ham foydalanilgan¹⁰⁸.

Ushbu Arabshoh asarining uslubi haqida to'xtalar ekanmiz, qo'yidagilarni qayd etish zarurdir. Ba'zi o'rinlarda muallif biror voqeani tasvirlashda badiiy bezaklarga berilib ketib voqe'likni buzib ko'rsatadi¹⁰⁹. Jumladan, muallif yozishicha, Temur Hindistonda bo'lgan paytida o'z o'g'li Amiranshohdan olgan maktub fikrimizga yaqqol dalildir. Ushbu uzundan uzoq maktub naqadar ko'p tarixiy faktlar, dunyo va dunyoviy masalalarni qamrab olganligi bir tomondan muallifning ko'p voqealardan xabardorligini ko'rsatsa, ikkinchidan ushbu ma'lumotlarning to'g'riligiga beixtiyor shubha tug'diradi. Albatta, bu tarzda misollar asarda talay o'rinlarda uchraydi. Mana shu yo'lidagi hamda boshqa badiiy bezaklarga berilib ketgan muallif ayrim o'rinlarda lo'nda qilib aytish mumkin bo'lgan xabarlarini keraksiz, ortiqcha tafsilotlar bilan tavsiflab cho'zib yuborgan.

«Ajoib al-maqdur» avval zikr qilganimizdek, boshdan oxir saj' taluvida yozilgan bo'lib, imkon boricha bu qoidaga qat'iy rioya qilingan. Shuningdek, muallif Damashqni Temur tomonidan vayron qilingan tarixni «xarob» (raqamlar qiymati 803 hijriy (1400–1401) yili deb to'g'ri ko'rsatib, unga qofiya qilib Xorazm vayron etilgan tarixni «qozob» (raqamlar qiymati 773 hijriy (1371–1372) yili deb¹¹⁰ noto'g'ri talqin qiladi. Holbuki, Xorazm poytaxti Urganch Temur qo'shinlari tomonidan 1388-yilda zabt etilgan edi¹¹¹.

Har qanday holatda ham qofiyaga rioya qilgan muallif atoqli otlardan fe'llar yasab jumlarlar tuzgan. Masalan, «u (Temur) Damashqda bo'lib, Mordinga¹¹² o'tgan (undan) Bag'dodda borishga jazm qildi» jumlasini «tadamshaqa va tamarrada summa azama an yatabag'dada» tarzida bayon qilinganki, bu jumlaning so'zma-so'z: «u (Temur) av-

¹⁰⁸ Bu haqda tegishli o'rinlarda izohlarda ko'rsatilgan.

¹⁰⁹ O'sha davr arab tarixiy adabiyotiga xos bo'lgan bu «illat» haqida yana qarang: Хання ал-Фахури, История арабской литературы, стр. 305, 306.

¹¹⁰ «Ajoib al-maqdur», 24-bet.

¹¹¹ O'zbekiston SSR tarixi, 355-bet., Б. Ахмедов. Из политической истории Хорезма XV в. 147-bet.

¹¹² Mordin – Turkiyaning sharqida joylashgan shahar.

val Damashqlashgach, Mordinlashdi va so'ngra Bag'dodlashmoqchi bo'ldi», – deb tarjima qilish mumkin. Qofiyadan chiqmaslik uchun deyarli aynan bir ma'noni anglatadigan sinonim so'zlarni takrorlash muallif ifodasidan keng o'rin olgan. Ba'zi hollarda esa boshqa tillardan jumladan forsa (sur, losh, taxt) va turkcha (tekir, javmak, yazak, batrak) so'zlar ham ishlatilgan.

«Ajoib al-maqdur»da keltirilgan turli tarzdagi voqealarni vast etishda muallif qo'llagan yana bir uslub-bir fikrni to'la-to'kis ifodalab, ikkinchi bir maqsadga ham ishora qilgan holda fikr yuritishdir. Mazkur holat asarda ko'p o'rinlarda uchraydi, bunga bir necha misollar keltiramiz¹¹³. Asarning 87 betida arab tili nahvu sarfi (grammatikasi)ga oid (hidoya, kifoya, bidoya, nihoya, qofiya, shofiya va shu kabi) mashhur kitoblar nomini; 37 va 130-betlarda Qur'onning bir necha suralari nomlarini; 139-betda bayon ilmidagi (xashv, atnobi, tatviyl kabi) istilohlarni; 160-betda (Asad, Javzo, Savr, Sunbula, Saraton kabi) yulduz burjlarini; 99-betda Misr sultoni Faraj va Temur qo'shinlari o'rtasidagi jang tavsifiga aruz va balog'at ilmidagi (haqiqat, majoz, zarub, sadr, ajaz va shu kabi) istilohlarni; 172-betda Xalil Sultonning surat va siyratlarini madh qilish uchun arab alifbosidagi (alif, bo, jim, dol, sin va shu kabi) harflarni qo'llab ustalik bilan jumlar tuzganki, ular matn mazmunini ham to'la-to'kis ifodalaydi. Shu bilan birga Ibn Arabshoh asari benihoya aniq iboralar, nozik ishoralar, nafis istiora va o'xshatishlar, kinoyalar, masallar, hikmatli so'zlar, badiiy bezaklar, ko'pdan ko'p Qur'on oyatlari, shuningdek, turli davrlarda bo'lib o'tgan tarixiy voqealarga ishoratlar bilan to'lib toshganki, shubhasiz, bu hol muallifning g'oyat bilimdon, so'zamol va mulohazasining keng ekanligini ko'rsatadi.

«Ajoib al-maqdur» tarixiy manba sifatida

Deyarli yarim asrlik davr voqealarini o'z ichiga olgan «Ajoib al-maqdur» ko'p sonli «zikr» (bayon)lardan iborat bo'lib, voqealar jarayoniga binoan muallif ularni tadrijiy ravishda keltirishga harakat qilgan. Mana shu «zikr»larning joylashuvi hamda asarning kompozi-

¹¹³ Tarjimaning tegishli o'rinlarida shu tarzdagi ishoratlarga izohlar berilgan.

asoslanib, bizningcha, uni to'rt bo'limga ajratish maqsadga muvofiqdir. Birinchi bo'limda Temurning nasabi, bolalik va o'spirinlik yillari dastlabki faoliyatiga oid ma'lumotlar keltiradi. Ikkinchi bo'limda Temur Movarounnahrda hokimiyatni mustaqil egallaganidan (1370-yil) boshlab deyarli umrining oxirigacha olib borgan harakatlarini yoritishlari so'zlanadi. Temur vafotidan (1405-yil) keyin taxminan 1406 yilgacha bo'lgan voqealar uchinchi bo'limda bayon qilinadi. Uchinchi to'rtinchi bo'lim esa, Temurning sifatleri, shakl-shamoyillari tabiiy xislatlari haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Ko'pgina tadqiqotchilar XIV-XV asr O'rta Osiyo, shuningdek Eron, Ozarbayjon tarixini to'liq tasavvur qilish uchun o'sha davrdagi boshqa tarixchilar yaratgan asarlarni «Ajoib al-maqdur» bilan qiyosiy solishtirish zarurligini haqqoniy ravishda ta'kidlaganlar. Darhaqiqat, bu bo'lib o'tgan voqealarning qanchalik to'g'riligini aniqlashda yordam beradi. Shu nuqtayi nazardan Temurning bolalik va o'spirinlik yillari haqida Ibn Arabshoh keltirgan ma'lumotlar diqqatga sazovor. Hoshqa birorta ham manbada ko'rsatilmasada¹¹⁴, Ibn Arabshoh Temurning Kesh (Shahrisabz) yaqinidagi Xo'ja Ilg'or¹¹⁵ qishlog'ida tug'ilganligini zikr qiladi. So'ngra muallif Temur va uning otasi darajay hayotidan bir talay rivoyatlar keltiradi hamda keyinchalik Temurning o'z atrofiga tengqurlarini to'plab o'lja tushirish bilan shug'ullangani haqidagi ma'lumotlarni keltiradiki, bu xabarlarini u Movarounnahrdaligi paytida eshitgan bo'lsa kerak. Chunki bir tomondan Temur hayotini maqtovlar bilan bayon qilgan rasmiy tarixchilarning uning yoshlik va o'spirinlik yillari haqida hech narsa yozmasdan chetlab o'tishlari, ikkinchi tomondan esa, Ibn Arabshohga aloqador bo'lmagan Kastiliya elchisi Klavixoning ham shu yo'sinda yozishi¹¹⁶, shuningdek, rus solnomasida ham aynan shu tarzda xabarlar keltirilishi¹¹⁷ bu fikr ma'lum darajada haqiqatga yaqin bo'lib, o'sha payt-

¹¹⁴ Qurang: В. В. Бартольд. Соч. т. II (2) прим 18, 39-bet.

¹¹⁵ «Ajoib al-maqdur». 3-bet, А. Якубовский, Тимур, прим. 45, 53-6. Ibn Arabshohga ishora qilib, Xo'ja ilg'or qishlog'i ushbu qishloq hoqimining nomi bilan atalgan, Temur fikri nimaga asoslangani bizga noma'lum.

¹¹⁶ Клавиho, Дневник. 240-bet.

¹¹⁷ Пиконовская летопись, 151-bet.

da bu hikoyalar xalq orasida keng tarqalganligidan dalolat bera. Darhaqiqat, Ibn Arabshoh yozganidek, «bir qarashdanoq tashqi xususiyatiga qarab otlarning zotli yoki zotsizligini ajratadigan» Temur yoshligidan epchil chavandoz hisoblanib, kamalakdan yaxshi otga U harbiy ishni puxta egallab asta-sekin o'z atrofida to'plangan unda ko'p bo'lmagan otliq askarlarni o'z qo'shnilarining yerlarida o't tushirish va o'tib borgan savdogarlar karvonlarining yo'lini to'sib mol-mulkini tortib olish uchun yuborgan.

Shaxsiy botirlik hamda boshliqqa xos xislatlari bilan Temur yoshligiga qaramasdan o'z qabilasi barloslar, ayniqsa chig'atoy ko'chmanchi yoshlari orasida shuhrat qozona boshladi. Ibn Arabshoh, uning hamrohlari soni tobora oshaborib, qisqa vaqtda uch yuz kishiga yetganligini zikr qiladi. Shundan keyin sodir bo'lgan voqealar xususida «Ajoib al-maqdur»da keltirilgan ma'lumotlar garchi forscha matnlarida tasvirlanganidek mukammal va tarixlari ko'rsatilib aniq bayon etilmasa-da, hokimiyat yo'lida Temur bilan uning raqiblari o'rtasida yuz bergan kurashlarni qisman aks ettiradi. XIV asrning 60–70-yillarida sodir bo'lgan bu kurashlar hozirgi zamon tarixiy adabiyotida batafsil yoritilgan bo'lib, biz bu masalaga mufassal to'xtalmaymiz. Shu kurashlarning xotimasiga to'xtalib, hokimiyat talabida Temur o'zining asosiy raqibi, shu paytgacha Balxda turgan amir Husayn yengib, 771-yil sha'bon (1370-yil, fevral-mart) oyida uni Samarqandga keltirib, shu joyda qatl qildi¹¹⁸, deb muallif qisman xatoga yo'l qo'ygan. Holbuki, amir Husayn Balxning o'zida qatl qilingan edi. Kezi kelganda shuni qayd qilish kerakki, Temur Movarounnahrda yosiy hayotiga XIV asr 50-yillarining oxiri va 60-yillarining boshlarida kirib keldi. Bu vaqtda Chng'atoy ulusiga qarashli bo'lgan Movarounnahr tarqoq mayda-mayda feodal davlatlarga bo'linib ketgan edi. Kesh (Shahrisabz), Buxoro, Termiz, Badaxshon, Xo'jand, Shosh (Toshkent) va boshqa qator viloyatlar hokimlari o'rtasida adovat, tinimsiz urush-janjallar davom etib kelardi. Bir tomondan mo'g'ul xonlari o'tkazayotgan zug'umlar, ikkinchi tomondan mahalliy hokimlar

¹¹⁸ «Ajoib al-maqdur», 11–12-betlar.

¹¹⁹ Bu haqda 88-izohga qarang.

o'rtasidagi to'xtovsiz nizolar mamlakatni mushkul ahvolga tushirib, taqat oddiy xalq ommasini ahvolini og'irlashtirib qolmay, balki hokimlarning manfaatlariga ham putur yetkazardi. Mana shunday qo'ltir vaziyatda siyosat maydoniga chiqqan Temur Movarounnahrda mo'g'ul xonligidan mustaqil, kuchli markazlashgan davlat tuzilganuncha vaziyatni tuzatish mumkin emasligini to'la angladi va bu yo'lida keskin kurashga bel bog'ladi. Temurning bu g'oyasini mamlakatni birlashtirishdan manfaatdor bo'lgan barcha sotsial kuchlar, ayniqsa har tomonlama katta nufuzga ega bo'lgan feodal zodagonlar qat'iy qo'llab-quvvatladilar.

Vujudga kelgan siyosiy vaziyatdan ustamonlik bilan foydalanib, dardli kurash olib borgan Temur XIV asrning 70-yillariga kelib Movarounnahrda mavjud feodal tarqoqlikgayu, mo'g'ullar hokimligiga barham berib, nisbatan markazlashgan, kuchli va mustaqil feodal davlatga asos soldi. O'rta Osiyo (Movarounnahr) xalqlari hayotida yuz bergan bu tarixiy voqeada, shubhasiz, Amir Temurning hizmati haliyosdir. Movarounnahrni o'ziga bo'ysundirib, hokimiyatni mustaqil o'z qo'liga olgan Temurning bundan keyin uyushtirgan harbiy yurishlari talonchilik xarakteridagi urushlar bilan qo'shib olib borildi. Mana shu xildagi yurishlarning dastlabkisi Temurning Xorazmga qilgan (1372-yil) yurishi edi. Hozirgi zamon ilmiy adabiyotida qayd qilinganidek¹²⁰, Ibn Arabshoh ham Temur Xorazmga to'rt marta yurish qilgandan keyin uni egallab, poytaxti Urganchni xarob etgani haqida yozadi¹²¹.

1385-yildan boshlab Temur avval o'zi yordamida Oq O'rdada hokim bo'lib, so'ngroq esa Oltin O'rdani ham o'ziga qo'shib olib butun Jo'chi ulusida¹²² o'z hukmini o'rnatishga muvaffaq bo'lgan, To'xtamish (vafoti 1406) bilan uzoq muddat urush olib bordi. Ibn

¹²⁰ O'zbekiston SSR tarixi, 352–343-betlari; Б. А х м е д о в, Излитической истории Хорезма XV в.

¹²¹ «Ajoib al-maqdur», 24-bet.

¹²² Jo'chi ulusi – Chingizxonning (vafoti 1227) katta o'g'li Jo'chi hukmida bo'lgan Sharqiy Sibir va Dashti Qipchoq yerlari Jo'chi ulusi deb atalardi. Keyinchalik, ya'ni XIV asrning boshlaridayoq Jo'chi ulusi ikki mustaqil davlatga – Ko'k O'rda (yoki Oltin O'rda) va Oq O'rdaga bo'linib ketgan edi. 46–47-betlar.

Arabshoh ham Temur bilan To'xtamish o'rtasida 1395-yilda so'z bo'lgan hal qiluvchi jangni batavsil bayon etib, To'xtamishning yengilib qochishi va Temur qo'shinlari tomonidan Oltin O'rdaning poytaxti Saroy hamda Astraxan, Saroychiq, Azov kabi shaharlar vayron etilganini zikr qiladi¹²³. Temur bilan To'xtamish to'qnashuvi bayoni munosabati bilan muallif Dashti Qipchoq ahlining urf-odatlari, xislat-u fazilatlarini, shuningdek, Saroy shahrining tarixiga doir ko'pgina ma'lumotlar keltirganki, shubhasiz, bu faktlar Oltin O'rda tarixi bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar, tarixchi etnograflar uchun ma'lum qimmatga egadir. Shuningdek, XV asrning boshlarida Oltin O'rda hayotida yuz bergan siyosiy voqealarni ham muallif garchi tarixnavis Abdurazzoq Samarqandiy kabi to'la-to'kis yoritmasa-da, asosan to'g'ri bayon qiladi¹²⁴.

Temurning Xorazm va Oltin O'rdaga qarshi kurashib, ularni yengishi O'rta Osiyoni kuchli bir davlatga birlashtirish bilan bog'liq bo'lsa, uning Eron (XIV asrning 80-yillari), Ozarbayjon (1385–1386), Iroq (1393, 1400), Hindiston (1398–1899), Suriya (1400–1401) va Turkiyaga (1401–1402) qilgan yurishlari esa to'g'ridan to'g'ri istilochilik va bosqinchilik maqsadidagi yurishlar edi¹²⁵.

Ibn Arabshoh yuqorida zikr qilingan yurishlarning har qaysisiga alohida-alohida to'xtalib o'tsa-da, lekin Temurning Shom, Iroq va Turkiyaga qilgan yurishlarini mufassal bayon qiladi. Bu haqdagi ma'lumotlar to'la-to'kis va barcha o'rinlarda aniq tarixlari bilan keltirilib, muallif ulardan yaxshi xabardor bo'lganligi sezilib turadi. Jumladan, Temur qo'shinlari tomonidan 804-yil avval (1402-yil, may) oyida Kamox¹²⁶ qal'asining ishg'ol qilinishi Ibn Arabshoh asarida batafsil yoritilgan bo'lib, Nizomuddin Shomiy esa bu haqda umumiy tarzda hikoya qilish bilangina kifoyalangan. Ba'zan esa muallif o'zi

¹²³ Ajoib al-maqdur, 57–59-betlar.

¹²⁴ Solishtiring: Abdurazzoqov Samarqandiy, Matlai sa'dayn, 180–181-betlar. Ibn Arabshoh, Ajoib al-maqdur, 62–63-betlar.

¹²⁵ Н. В. Пигулевская и др. История Ирана. стр. 230–232, История Азербайджана, т. I, стр. 198–200. А. Д. Новичев, История Турции, 36–37-betlar.

¹²⁶ Kamox – Firot daryosining chap sohilida, Arzinjondan janubroqda joylashgan g'oyatda mustahkam qal'a.

muvohi bo'lgan voqealar haqida yozadi. Jumladan, 839-yil rabi ul-avval oyining «boshlarida (1435-yil, sentyabr) Rum yerlari tomon yo'l olganda o'zi Hamoda, Nuriy masjidi devorida Shomga borayotib Temur qoldirgan bir xatni ko'rganligini hikoya qilib, uning to'liq matnini keltiradi. Shomda, xususan Damashqda Temur qo'shinlari qilgan beboshliklar, talon-toroj haqida muallif o'zi shohidi bo'lganlar asosida hikoya qiladi. Shu bilan birga talon-toroj vaqtida Temur shahridagi tartib haqida Ibn Arabshoh keltirgan ma'lumotlar g'oyat diqqatga sazovorki, bu xususda boshqa manbalarda hech qanday ma'lumot uchratmadik. Muallif bayonicha, ommaviy talon-torojga ruxsat bo'lgandan keyin qo'shindagi barcha xos-u avom bab-baravar humpuqa ega bo'lib, kimki bir narsaga oldin qo'lini uzatsa, u o'sha-nisi bo'lgan.

Ammo talashga ruxsatdan oldin esa nahb-u g'orat qilish tugul, hatto, u haqda so'z ochgan kishi ham qattiq jazolangan.

«Ajoib al-maqdur»da keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda katta a'lo olishga umid bog'lagan Temur o'zining so'nggi, Xitoyga qilgan yurishiga zo'r tayyorgarlik ko'rgan. Bu paytda Samarqandda yashagan Ibn Arabshoh bu voqealardan yaxshi xabardor bo'lganligi uchun ham bu haqda keltirilgan ma'lumotlari o'zining originalligi, to'laligi bilan alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Masalan, Ibn Arabshoh, Temur o'zi avval Ashparaga¹²⁷ jo'natgan¹²⁸ amiri Ollohdoddan Xitoy yerlarigacha bo'lgan butup yo'llaru manzillar, suvloqlaru sahrolar va shularga o'xshash ma'lumotlarni muassal tarzda yuborishini so'raganligini zikr qiladi, shubhasiz, bu ma'lumotlar Temurning Xitoyga yurishida istifoda etilishi ko'zda tutilgan. Shuningdek, muallifning Temur vafoti va uning vafotidan keyin darhol sodir bo'lgan voqealarga oid keltirgan ma'lumotlar tarixchilar tomonidan yuqori baholanib, qator ilmiy tadqiqotlar yaratilgan¹²⁹. 1404-yil noyabr oyining oxirlarida Xitoy tomonga

¹²⁷ Ashpara – Hozirgi Sirdaryo bilan Yettisuv o'rtalarida chegara bo'lib turgan daryo va joy Ashpara (hozirgi tilda Choldevor) deb atalgan.

¹²⁸ Bu haqda yana qarang: Sharafuddin Ali Yazdiy, Zafarnoma, 389-bet.

¹²⁹ В. В. Бартольд, Улугбек и его время: О погребении Тимура; Л. Зимин, Подробности смерти Тимура; Я. Г. Гулямов, Вопрос о традиции; А. А. Семёнов, Памяти на надгробиях Тимура; К. Шахурин, Ещё раз о погребении Тимура.

jurish boshlagan Temur qahraton qish va qor bo'roniga qaramasdan 1405-yilning 14-yanvarida O'troga kelib to'xtadi. Ibn Arabshoh yozishicha, sovuq natijasida Temur ibrida¹³⁰ kasaliga chalinib, uni davolash uchun u tarkibida isitadigan moddalar, xush bo'yliklar va reasorlar bo'lgan araq ichimligi tayyorlatib me'yorsiz darajada shunda iste'mol qiladi. Bundan uning ahvoli og'irlashib, tabiblarning davolashiga qaramasdan 1405-yilning 18-fevralida vafot etadi. Temur kasalining uning o'limiga ko'p miqdorda iste'mol qilingan aroq sabab bo'lganligi haqida tarixchi Hofiz-i Abru ham yozadi. Garchi rasmiy tarixchi (xususan, Sharafuddin Ali Yazdiy) bu fakt haqida hech narsa yozmasa-da, bu bir-biriga bog'liq bo'lmagan ikki tarixchining bir xil yozishi yuz bergan voqealarning to'g'ri ekanligiga dalildir. Shuningdek, Temur qabrining ichki jihozi haqida «Ajoib al-maqdur»da keltirilgan ma'lumotlar san'atshunoslar, etnograflar uchun katta ahamiyatga ega bo'ldir. Boshqa manbalarda bu xususda hech narsa yozilmaganligi esa Ibn Arabshoh keltirgan ma'lumotlarning qimmatini yanada oshiradi.

Ma'lumki, Temur vafotidan keyin uning avlodlari o'rtasida ta'lim uchun boshlanib ketgan kurashda ko'p amirlar qo'llab-quvvatlagan va poytaxtga yaqinroq bo'lgan nabirasi Xalil Sulton g'olib chiqib Samarqand hokimligida qaror topdi. Ibn Arabshoh Xalil Sulton hokimiyat tepasida turgan (1405–1409) yillarda Movarounnahrda sodir bo'lgan siyosiy voqealar, shuningdek, mamlakat ichki hayotidagi ahvol va Xalil Sultonning o'zi haqida ko'pgina ma'lumotlar keltiradi. Shuni qayd etish kerakki, garchi mazkur (1405–1409) davrida ayrim tadqiqotchilar diqqatini o'ziga tortgan bo'lsa-da, hali chuqurroq o'rganishni taqozo qiladi. Movarounnahr tarixining ushbu davrida o'rganishda esa «Ajoib al-maqdur» asosiy manbalardan biri sifatida qaralmog'i kerak.

Ibn Arabshoh asarida tarixiy voqealar bayoni 1409-yilda Temurning kenja o'g'li, 1397-yildan beri Xurosonda hokim bo'lib turgan Shohruh kelib Samarqandni egallagani va o'z o'g'li Ulug'bekni Movarounnahrda qaror topdirib, Xurosonga qaytgani hamda deyar

¹³⁰ Bu kasal haqida 1081-izohga qarang.

¹³¹ В. В. Бартольд. О погребении Тимура. Соч. т. II (2), 445-bet.

Temur harpo qilgan saltanatga mansub bo'lgan chegaralarning bar-
taali Shohruh hukmi ostiga o'tganligini zikr qilish bilan tugallanadi.

Ibn Arabshoh asarida keltirilgan tarixiy ma'lumotlarning aksar
qismini asosiy voqealar tashkil etsa-da, o'sha davr hayotining bosh-
qa tomonlariga doir ham ko'pgina faktik ma'lumotlar uchraydi. Jum-
ladan, «A'jib al-maqdur»da keltirilgan Samarqand sarbadorlari¹³²
haqidagi xabarlar diqqatga sazovordir.

XIV asrning birinchi yarmidan boshlab Xurosonda sarbadorlar
harakatining¹³³ kengayishi natijasida boshqa o'lkalarda, jumladan,
Samarqandda ham bu harakat keng tarqalgan edi. Ibn Arabshoh sar-
badorlarni «shuttolar» ya'ni «buzuqlar», «talovchilar» deb atab¹³⁴,
u asarida bayon qilishicha, Samarqand sarbadorlari, turli-tuman toi-
baligi kishilardan tashkil topgan va ikki guruhga bo'lingan bo'lib,
mudom oralarida adovat va muqotala sodir bo'lib turgan. Shunchalik
qudrati bo'lishiga qaramasdan Temur ulardan xavotirda bo'lib, bir
necha marta (muallif yozishicha, to'qqiz marta) ular bosh ko'tarib
o'ziga qarshi xuruj qilgach, Temur firib bilan ularni qatl etib, ziyonu
qurblaridan amin bo'lgan.

Lekin muallifning 1409-yil voqealarini sharhlashda ham sarba-
doblarni zikr qilishi tadqiqotchilar diqqatini o'ziga tortmog'i lozim.
1409-yilning mart oyida amir Xudoydod Xalil Sultonni yengib, Mo-
varounnahr ustidan hokimlikka ega bo'lgani xabari Huroson hokimi
Shohruhga (1397–1447) yetgach, u Movarounnahr tomon yuzlandi.
Shohruhning Samarqandga tomon yo'l olganini eshitgan Xudoydod
Xalil Sultonni olib Andijonga qarab yo'l olgach, Ibn Arabshohning
yozishicha, hali Shohruh shaharga yetib kelmaganda Samarqandni va-
qtincha idora qilayotgan shayx ul-islom Xoja Abdulavval Shohruh is-
tiqboliga chiqmoqchi bo'lgan amirlar Ollohdod va Arg'unshohga qar-

¹³² Samarqand sarbdorlari haqida qarang: R. N. N a b i y e v, XIV asrda O'rta Osiyoda
sarbadorlar qo'zg'oloni; J. B. С т р о е в а, Сербедари Самарканда.

¹³³ Xuroson sarbdorlari haqida qarang: И. П. П е т р у ш е в с к и й, Земледелие,
124–167-betlar.

¹³⁴ XIV asr mashhur arab sayyohi Ibn Batuta (Rihla, 2-qism, 248-bet.) ham shu tarz-
da fikr yuritib, ularni Iroqda «shuttor» (buzuqlar, talovchilar), Mag'ribda esa «suqura»
(«quzq'unlar») deb atashlari haqida yozadi.

shi shahar sarbadorlari madadiga tayangan. Garchi muallif shu tariqa yozsa-da, boshqa manbalarda bu paytda (1409-yilda) Samarqandda sarbadorlar bor bo'lib, ular muayyan kuch husoblangani haqida hech qanday ma'lumot uchratmadik.

Temur hukmronlik qilgan yillarda Movarounnahrning turli tomonlarida ko'pgina inshootlar barpo etildi. Bunga bir tomondan mamlakat siyosiy hayotida hosil bo'lgan vaqtinchalik nisbiy osoyishtalik imkon yaratgan bo'lsa, ikkinchidan esa mahalliy hunarmandlar bilan bir qatorda zabt etilgan turli mamlakatlardan Movarounnahr, asosan Samarqandga keltirilgan mutaxassis hunarmandlar, me'morlar, naqqoshlar keng ko'lamda qurilishga jalb qilinishi ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Chunonchi, Temur o'zi istilo etgan mamlakatlardan na faqat qimmatbaho boyliklarni, shuningdek mahalliy ustalarni ham Movarounnahr, olib keltirdi. Ibn Arabshoh, Temur Damashqdan fazlu-hunar egalarini, turli-tuman san'at ahllari-to'quvchilar, tikuvchilar, sangtaroshlar, duradgorlar, chodir to'quvchilar, mol tabiblari, naqqoshlar, yoy yasovchilar, qirg'iydorlar, hullas har qanday hunar ahllarini Samarqandga olib ketganligini xabar qiladi. Bu haqda Shara-fuddin Ali Yazdiy ham yozib, tabiblardan mavlono Jamoluddin va Sulaymon ham olib ketilganligini qayd qilsa, Ibn Arabshoh Jamoluddinni Shomda tabobat raisi edi¹³⁵, deb bu fikrni to'ldiradi. Yana shuni xarakterliki, Temur Samarqandga olib ketgan shaxslardan ba'zan oddiy hunarmandlarning nomlari ham zikr qilinadi. Ibn Arabshoh, shaxsan o'zi bilgan sovut yasovchi usta Shahobuddin Ahmad shular jumlasidandir. Chet o'lkalardan Samarqandga keltirilgan hunarmand va ustalar hamda mahalliy aholining samarali mehnati va noyob san'ati bilan o'sha davrda bunyod etilgan Masjidi Jome'¹³⁶, Shohizinda, Go'ri Amir kabi sharq me'morchilik san'atining ajoyib namunalari bo'lgan muhtasham imoratlar, bir tomondan shuhratparast hokimlarning o'z davlati qudratini namoyish qilishga jon-u jahd ko'rsatganliklarini anglatga, ikkinchidan feodal zulmi sharoitida madaniy boylik yaratib, keyingi avlodlarga meros qoldirgan o'sha xalqlar mushtarak ijodi-

¹³⁵ Ajoib al-maqdur, 115-bet.

¹³⁶ Hozir u Bibixonim masjidi nomi bilan mashhurdir.

qatnig' samarasini ham ifodalaydi. Darvoqe, ushbu fikrimizga Ibn Arabshoh o'z asarida keltirib, ilmiy adabiyotlarga keng olib kirilgan bir ma'lumot yaqqol misol bo'la oladi. Muallif o'sha paytda Samarqand aholarida bir qancha qishloqlar bunyod etilib, ular Sharqning Misr (Mishra), Dimashq (Damashq), Bag'dod, Sultoniya va Sheroz kabi mashhur shaharlari nomlari bilan atalganligini hikoya qiladi¹³⁷. Mo'hib umarmandlar va xalq ommasining peshana teri bilan Samarqand aholarida bunyod qilingan bu qishloqlarga dongdor shaharlar nomini berishda ko'zda tutilgan asosiy maqsad, go'yo u shaharlarni Samarqandga nisbatan oddiy bir qishloq misolida «tasavvur» qilish edi.

Shuni qayd qilish kerakki, «Ajoib al-maqdur»da o'sha davrda qurilgan xilma-xil qurilish inshootlari haqida yana birtalay ma'lumotlar keltirilgan. Jumladan, yuqorida zikr qilingan Masjidi Jome' haqida Ibn Arabshoh keltirgan ma'lumotlardan ma'lum bo'lishicha, ushbu imoratga boshchilik qilish Mahammad Jald degan a'yon zimmasiga yuklatilgan. Lekin Jome' imoratidan norozi bo'lgan Temur Muhammad Jaldni qatlga tortib, mol-mulkini musodara qildirgan¹³⁸. Bu jazoning sabablari bir nechta bo'lib, ularning eng asosiysi mazkur jome'ning Katta Malika (Bibixonim) qurdirgan madrasaga¹³⁹ nisbatan qattiq qurilganligi edi, deb hikoya qiladi muallif boshqa tarixchi muayyohlarning aynan shu tarzdagi fikrlarini quvvatlab.

XIV-XV asrlarda bog'-rog'lar barpo etish g'oyatda taraqqiy etib, to'g'ri manbalarda o'sha davrda o'ndan ortiq bog'-bo'stonlar bunyod etilganligi zikr qilinadi. Ibn Arabshoh shulardan beshtasining nomini keltirib, ularni o'z xotirida qolgani bo'yicha aytadiki, ulardan biri Bo'stonu Eram, ikkinchisi Ziynat ud-Dunyo, boshqasi Jannat ul-Firdavs, unisi Bo'ston ush-Shimol, bunisi Jannat ul-Ulyo deb atalganli-

¹³⁷ «Ajoib al-maqdur», 220-bet. Shu narsa diqqatga sazovorki, muallif ushbu qishloqlarning ayrimlari haqida ba'zi ma'lumotlarni ham keltiradi. Jumladan, u Damashq qishlog'ini o'zi ko'rganligi va qishloq shaharning g'arbida-undan yarim kunlik masofada ekanligini hikoya qiladi (Ajoib al-maqdur, 14-bet).

¹³⁸ Sharafuddin Ali Yazdiy (Zafarnoma, qo'lyozma № 1514, v. 482 a, 483 b) va Fasihi (Majmal, 2-jild, 151-bet) Temur mazkur jome' ishining Muhammad Jald va Xoja Mahammad Davud degan ikki yordamchisi zimmasiga yuklanganligi va ularning ishlaridan norozi bo'lib, ikkovini ham qatl etganini yozadilar.

¹³⁹ Hozirgi vaqtda u mavjud emas.

gini hikoya qiladi. Shuningdek, Ibn Arabshoh, Temur va uning qo'shni g'oyibligida ushbu soya-salqinlar bog'u rog'larda shahar ahli, boy-u faqirlar sayr qilib, hordiq chiqarganliklarini yozadi.

Kezi kelganda shuni ham qayd qilish kerakki, turli-tuman hunar ahllarining aql zakovati, tinimsiz mehnati-yu noyob san'ati bilan fayli bunyod etilgan bu muhtasham imoratlarning ayrimlari bizning zamonamizgacha yetib kelgan bo'lib hozirgacha o'z ulug'vorligi va nafosati bilan kishini hayratda qoldiradi. Afsuski, yozma manbalarida bu muhtasham imoratlarni bunyod qilishda o'z hissalarini qo'shgan oddiy hunarmand va ustalar haqida deyarli hech qanday ma'lumot keltirilmay, hatto ularning nomlari ham zikr qilinmaydi. Shu nuqtadan nazardan qaralganda, Ibn Arabshohning hunarmand-u ustalar haqida keltirgan ma'lumotlari muayyan darajada qimmatga ega bo'lib, huzurgacha tadqiqotchilar diqqatidan chetda qolib kelmoqda. Masalan muallif o'sha davrdagi zargarlardan al-Xoj Ali Sheroziy, al-Xoj Muhammad Hofiz Sheroziyning nomlarini keltiradi. Sangtaroshlardan katta bir guruhi bor bo'lib, ularning eng ustuni Oltun bo'lganini qayd qiladi va u o'z hunarida bir mo'jiza bo'lib, qimmatbaho toshlarni naqsh solar, yashmga, aqiqqa Yoqutning¹⁴⁰ xatidan ko'ra ham go'zal xat bilan o'yib yozardi¹⁴¹, – deb uning g'oyat mohirligini ta'rifiylaydi. Ibn Arabshoh naqqoshlarning ko'p bo'lganligini ta'kidlab, ularning eng mohiri Abdulhay al-Bag'dodiy ekanligini yozadi va uni «san'atidagi mohir edi» deb tavsiflaydi. Shuningdek, muallif bog'dorchilik ishida mashhur mutaxassis Shihobuddin Ahmad az-Zardkashiy haqida ham zikr qilib, mis va shishaga naqsh soladiganlar esa sonsiz-sanoqsiz ko'p edi, deb yozadi. Ibn Arabshoh o'zi keltirgan ushbu hunarmand ustalarining har birini o'z davrining allomasi-yu asrining mo'jizasi deb, «bu kishilar men bilib, zikri-yu ismi xotirimda qolganlar, ammo men bilmaganlaru yoyinki bilsam ham ismi esimga kelmaganlar esa behad darajada ko'p bo'lib, hisobkitobdan xorishdir»¹⁴², – deydi.

¹⁴⁰ Yoqut Musta'simiy – Abbosiylardan bo'lgan xalifa Musta'sim (1242–1258) saroyida yashagan mashhur hattot. U olti xil yozuvni husnixat bilan yozishda nom chiqargan bo'lib «qiblat al-kuttob» (kitoblarning peshvosi) degan laqab olgan. Yoqut yuz yildan ko'proq uning ko'rib, 1296 yoki 1299-yili vafot etadi.

¹⁴¹ «Ajoib al-maqdur», 222-bet.

¹⁴² «Ajoib al-maqdur», 225-bet.

«Ajoib al-maqdur»da yangi qurilgan inshootlar bilan bir qatorda o'sha davrda tiklangan ba'zi shaharlar, qal'alar va qo'rg'onlar haqida ham talay ma'lumotlar keltiriladi. Ma'lumki, mo'g'ullar istilosi davrida (1206–1227) xarobaga aylantirilgan Banokat Temur zamoni-da tiklanib, uning o'g'li Shohruh sharafiga Shohruhiya deb atalgan edi. Sharafuddin Ali Yazdiy shahar tiklanishini 794 (1391–1392) yil, Fashtiy esa 784 (1382–1388) yilda bo'lganligini qayd qilib, ikkala tarixchi ham uni fanokat deb zikr qiladilar. Ibn Arabshoh, shahar tiklangan tarixni ko'rsatmay, uni Shohruxiya deb atalishini Temur o'g'li Shohruh tug'ilishiga bog'lab, bunga sabab Temur bilan uning yaqin kishisi o'rtasidagi shaxmat o'yini paytida hosil bo'lgan vaziyatni rivoyat qiladi¹⁴³. Shohruh 1377-yilda tug'ilgan bo'lib, «Ajoib al-maqdur»da shaharning tiklanish hikoyasi Temur 1387-yilda Istahonni egallagandan keyingi voqealar bayonidan so'ng keltiriladi. Aslida esa Banokat, Sharafuddin Ali Yazdiy ko'rsatganidek, Temur farmoniga binoan 1392-yilda tiklanib, uning o'g'li Shohruh sharafiga Shohruhiya deb atalgan. Shu bilan birga, Ibn Arabshoh asarida ba'zan boshqa manbalarda zikr qilinmagan ma'lumotlar keltirilgan hollari ham uchraydi. Jumladan, «Ajoib al-maqdur»da Ashpara shahrining tiklanishi va Ashparadan o'n kunlik yo'lda bo'lib, mo'g'ullar bilan Temur yerlari o'rtasida nizoli makonda joylashganligidan xarobaga aylangan Bosh Xumra deb ataladigan qal'ani tiklash uchun birqancha amirlar bilan qo'shin toifalari jo'natilganligi zikr qilinadi. «U guruhning (Samarqanddan) chiqishi 806-yilning oxiri, 807-yilning boshlarida (iyun, iyul, 1404-yil) bo'lib, bu bilan ular Xitoyga borishi va qaytishlarida o'zlariga boshpana, makon va ishonchli qo'rg'on bo'lishini ko'zda tutgan edilar»¹⁴⁴, – deb yozadi tarixchi bu haqdagi hikoyasini davom ettirib.

Shuni ta'kidlash kerakki, Temuriylar davrida olib borilgan istehkom qurilishlari (garchi harbiy maqsadlar ko'zlanib bo'lsa-da) haqida ham «Ajoib al-maqdur»da ba'zi ma'lumotlar mavjuddir. Temur vafotidan (1405-yil) keyin taxt uchun boshlanib ketgan kurashda Xalil Sul-

¹⁴³ «Ajoib al-maqdur», 35-bet.

¹⁴⁴ «Ajoib al-maqdur», 159–160-betlar.

ton g'olib chiqib, Movarounnahr taxtida qaror topganligini yuqoridagi qayd qilgan edik. Taxt yo'lida o'zining asosiy raqiblari – 1397-yildan buyon Xurosonni idora qilib turgan Shohruh hamda G'aznada, Samarqanddan uzoqda bo'lganligi tufayli tezda taxtni egallay olmagan qonuniy valiahd Pirmuhammadning hujumidan xavotirlangan Xalil Sulton shoshilinch ravishda o'z mulkining janubiy chegaralarini mustahkamlashga kirishdi. Shu maqsadda 1407-yilning iyulida o'z harbiy boshliqlaridan biri bo'lgan Ollohdod boshchiligidagi mo'g'ullar istilosi davrida (XIII asr) vayron qilingan Termiz shahrini tiklash uchun o'z qo'shinlaridan jo'natdi. Ibn Arabshoh eski Termizning g'oyat tez muddatda – o'n besh kun deganda qayta tiklanib, natijada u Chingizxon istilosi davridan buyon shahar ahli yashab kelayotgan yangi shaharga nisbatan mustahkam bo'lganligini hikoya qiladiki, bu hol shahar tiklanishi g'oyat zudlik bilan olib borilganini ko'rsatadi. Bu xabarni eshitgan Shohruh ham o'z chegaralarini tiklab, pishiqlashga kirishgan. Ibn Arabshoh, yozishicha, Shohruh amir Mirzob¹⁴⁵ boshchiligidagi Xuroson qo'shinlaridan bir toifani jo'natib, Balxning Hisr al-xunud («Hindlar qo'rg'oni»)¹⁴⁶ deb ataladigan qo'rg'onini tiklatgan.

Ibn Arabshoh asari o'sha paytda bo'lgan bazmlar, to'y-u tantanalar haqida ham ma'lum darajada tasavvur hosil qilish imkonini beradi. Jumladan, muallif «Ajoib al-maqdur»da keltirilgan Ulug'bekning nikoh to'yiga bag'ishlab o'tkazilgan tantanalar vasfi bunga yaqqol misol bo'la oladi. Shu paytda Samarqandda yashagan Ibn Arabshoh, shubhasiz, bu tantanalarning shohidi bo'lib, o'z ko'rganlarini jonli va maroqli tarzda hikoya qiladi¹⁴⁷. Muallif keltirgan ma'lumotlar feodal hokimlarning dabdabali hayot kechirib, aysh-ishrat surishlarini yaqqol ifodalaydi. Darhaqiqat, vaqti-vaqti bilan o'tkazilib turgan marosimlar bir tomondan, hokim sinflar shon-shuhratini namoyish qilishga qaratilgan bo'lsa, ikkinchidan mehnatkash xalq ommasining ishtirok etishi bilan bu tantanalar ommaviy tus olgan. Muallif bayonicha,

¹⁴⁵ Nashrda Mizrob deb xato berilgan.

¹⁴⁶ Ajoib al-maqdur, 199-bet. Balxning Hinduvon qal'asi ko'zda tutilayotir. U haqda yana qarang: Abdurazzoq Samarqandiy, Matlai sa'dayn, 109-bet.

¹⁴⁷ Bu haqda yana qarang. А. М. Б е л е н и ц к и й. Из истории участия, 196–197-bet.

Temur o'z raiyalaridan zulmu kulfatni ko'tarib, solig'u to'lovlarni bekor qilishni va barcha xaloyiqqa fazl-u ehson bilan muomala etishni buyurib, shahar oldidan har bir xos-u avomga-yu katta-kichikka bo'liq qudrati yetguncha zeb-u ziynatga burkanib, Samarqand etagidagi konigilga chiqib, toifa-toifasiga qarab tartib bilan chodir-o'tovlarini tiklashni amr qilgan. Tantanalar paytida har bir hunar ahli va san'atkor o'z san'atini namoyish qilishda jidd-u jahd ko'rsatib, muallif yozishi-cha, bir qamish to'quvchi faqat qamishdan mukammal asbob-anjomni yu qurol yarog'i bilan jihozlangan bir suvoriy jangchini yasab namoyish qilgan. Hunarmand uni shu qadar mohirlik bilan kamoliga yetkazgan ediki, deb yozadi tarixchi, hatto timog'i, kipriklarini ham qamishdan yaqqol tasvirlagan edi. Muallifning bu tantanalarda turli tuman hunar va san'at ahllarining ham o'z san'alarini namoyish etganliklarini zikr qilishidan, bu tarzda marosimlar o'sha davr hunarmandchiligi va san'ati erishgan yutuqlarning o'ziga xos bir ko'rigi bo'lganligini ham anglatadi.

Ibn Arabshoh ushbu tantanalarda qatnashgan Misr Sultoni Nosirning elchilari qimmatbaho tuhfa-yu armug'onlar, shular jumladan jirafa va tuyaqushlar keltirilganligi, shuningdek, Xitoy, Hind, Iroq, Dashti Qipchoq, Sind, Frank (Ispaniya) va ularda boshqa iqlimlarni o'lkalar elchilari ishtirok etganini hikoya qiladi. Konigildagi marosimlarda ayollar ham qatnashgani to'g'risida Ibn Arabshoh, (ziyotida) Temurning chap tomoni ayollar va malikalar uchun (maxsus) edi, chunki ayollar erkaklardan bekinmasdilar, xususan, ommaviy majlislaru xursandchilik marosimlarida¹⁴⁸, – deb o'sha paytda odat bo'lgan kirib qolgan tartib haqida qisman bo'lsa-da, kishida tasavvur beril qiladi.

«Ajoib al-maqdur»da tarixiy ma'lumotlarga keng o'rin berilgan bo'lsa-da, ayrim hollarda jug'rofiy xarakterdagi xabarlar ham uchraydi. Jumladan, muallif XIV asming oxirlarida Samarqand va unga qarnohli joylar yetti tumandan, Andijon va uning atroflari to'qqiz tumandan iborat bo'lganligini qayd qilib, «tuman deb o'n ming jangchi chiqadigan (joy) ga aytiladi»¹⁴⁹, – deb yozadi.

¹⁴⁸ Ajoib al-maqdur, 157-bet

¹⁴⁹ Tuman haqida 112-izohga qarang.

Avval zikr qilganimizdek, Ibn Arabshoh Samarqanddan jo'natilgan ketgach, uzoq vaqt sayohat qilib bir necha mamlakatlar va shaharlar bo'ldi. O'zi ziyorat qilgan joylar va ular ahlining urf-odati, madaniyati, ijtimoiy ahvoli to'g'risida muallif «Ajoib al-maqdur»da keltirgan ham tarixiy, ham jug'rofiy tarzda talaygina qiziqarli ma'lumotlar ko'p o'rinlarda muallifning shaxsiy kuzatuvlariga asoslangan. Masalan, muallif Xorazm, uning poytaxti Gurgonj haqida ma'lumot keltirib, uning odamlari haqida «Xorazm ahli ham latofatda Samarqand ahli kabi», deb ular adabiyot va mushoiraga inoyatli bo'lgan, musiqa san'atida g'oyat mohirliklarini ta'rifi, «Bu borada ular har bir xos-u avom ishtirok etadi», – deb yozadi. Muallif shu kabi Dashti Qipchoq haqida ham ko'pgina ma'lumotlar keltirgan, yuqorida zikr qilgan edik. Shuningdek, muallif Marg'ilon, Xo'jand, Termiz, Qarshi, Shahrisabz, Buxoro, Dehli, Sivos kabi shaharlar haqida ham qisqacha to'xtalib o'tgan. Ibn Arabshoh, o'sha davrda yashagan, o'z davriga ketgan Alinja, Kamox, Izmir, Mordin, Kartin kabi mustahkam qal'alar va shaharlar haqida ham ma'lumotlar keltirib, ularning joylashgan o'rnini, me'moriy jihatlari haqida o'quvchini muayyan tasavvurga ega qiladi.

«Ajoib al-maqdur»ning yana bir qimmatli tomoni shundaki, asar faqat O'rta Osiyo tarixiga oid bo'lib qolmasdan, balki XIV–XV asrlar Oltin O'rda, Ozarbayjon, Eron, Hindiston, Iroq, Suriya, Turkiya kabi mamlakatlar tarixiga oid muhim manba hisoblanadi. Chunki, asarda mazkur mamlakatlar tarixi, ayniqsa, hokimlari, davlat arboblari va a'yonlari hayotiga doir talaygina ma'lumotlar uchraydi. Masalan, muallif Dashti Qipchoqning sultoni Baroqxon (1257–1260) haqida yozib, uni ilm-u fanga qiziqqan kishi, o'z poytaxti Saroy ko'p olimlarni yig'ganini qayd qiladi. Bag'dod hokimi Sulton Ahmadning (1332–1410) otasi Sulton Uvays (1356–1374) fuqarolarga rahmdor, dil, olim-u ulamolarga e'tiqod qo'ygan, «yomonligi kamu, yaxshilik ko'p» odil podshoh sifatida tavsiflansa, Shirvon voliysi Shayh Ibrahim esa, hozirgi zamon ilmiy adabiyotlarida qayd qilinganidek, ziyoli va tadbirkor hokim sifatida gavdalanadi. Shuningdek, asarda Sherar va Ajam Iroqi sultoni Shoh Shuj'o (1364–1384), Oltin O'rda amiri Idiku (vafoti 1419-yil) to'g'risida ham ma'lumotlar keltirilgan. Ba

hollarda esa muallif o'zi hikoya qilayotgan hokimlar hayotiga oid muhim ilmiy ahamiyatga molik bo'lgan nodir faktlarni keltiradi. Maallam, Sivos hokimi Qozi Burxonuddin (vafoti 1393 yoki 1399-yil) olim, fozil, shoir bo'lib, uning ba'zi tasniflari borligini zikr qiladi. Shuningdek, uning Abdulaziz¹⁵⁰ degan nadimi haqida ham ishonchli ma'lumotlariga asoslanib bir tarix ta'lif etgani va to'rt jildidan iborat bo'lgan bu tarixni Qaromon¹⁵¹ yerlarida mavjud bo'lib, o'z davrining nafisligi va mazmunining boyligi jihatidan u (tarix) G'aznaviylar sultoni Mahmud ibn Sabuktakinga (998–1030) bag'ishlanib, Qashg'arda yashagan tarixchi Abu Nasr al-Utbiy (961–1035 yoki 1039) «Kitob al-Yaminiy» asaridan ko'ra ustunligini xabar qiladi.

Ibn Arabshoh o'z asarining dastlabki uch bo'limida aksar hollarda siyosiy voqealar bayoniga to'xtalgan bo'lsa-da, ko'rib o'tkanimizdek, o'sha davr hayotining turli tomonlariga oid ko'pgina ma'lumotlarni keltiradi. "Biroq asarning oxirgi, to'rtinchi qismi Temurning sifatleri va tabiiy xislatlari haqidagi bo'lim deb atalsa-da, XIV asr oxiri va XV asr birinchi yarmi Movarounnahr madaniy hayotiga doir juda ko'p ma'lumotlar ham uchraydi. Avvalo Temur va uning shaxsiyatiga oid Ibn Arabshoh keltirgan ma'lumotlarga qisqacha to'xtalib o'taylik. Mashhur sharqshunos A. Yakuboskiy ta'kidlaganidek, Ibn Arabshoh, garchi Temurning istilochilik siyosatiga batamom salbiy munosabatda bo'lsa-da, lekin muallif uning aql-idroki, davlat arbobiga xos qobiliyati, harbiy mahoratini hech bir o'rinda inkor qilmaydi. Aksincha, bir necha o'rinda uning xislat-u fazilatlarini bo'rttirib taysiflaydi¹⁵². Darhaqiqat, «Ajoib al-maqdur»da Temur haqida shu qadar ko'p va rang-barang ma'lumotlar keltirilganki, bu jihatdan Ibn Arabshoh asari

¹⁵⁰ Bu asar «Tarix al-Qoziy Burxonuddin as-Sivosiy» deb atalib, u 800-yilda (1398–1399) yozib tamomlangan. Shu narsa diqqatga sazovorki, XVII asrda yashagan turk olimi va adibi Hoji Halifa (1608–1657) o'zining mashhur «Qashf uz-zunun» nomli bibliografik asarida Abdulaziz va uning mazkur tarixiy asari haqidagi ma'lumotlarni to'la-to'kis Ibn Arabshoh yozganlari asosida keltiradi (Kashf uz-zunun, 1-jild, 228–229-betlar) Abdulazizning bu tarix haqida kengroq ma'lumot olish uchun qarang: Ч. А. Ст о р и, Персидская литература, т. II, 1253–1254-betlar.

¹⁵¹ Qaromon – Turkiyaning janubida joylashgan shahar.

¹⁵² Bu haqda yana qarang: И. А. Га ф а р о в, Из области персидской историографии, стр. 1–70; А. К р ы м с к и й, История Персии, 53-bet.

haqli ravishda boshqa manbalarga qaraganda aloqida o'rin tutadi. Muallifning ko'p hollarda o'z ko'rgan va eshitganlariga asoslanib yozishi u keltirgan ma'lumotlar ahamiyatini yanada oshiradi. Chunonchi Ibn Arabshoh o'sha davrdagi boshqa tarixnavislardan farqli o'laroq Temurning xarakteri, xulq-atvori, jismoniy tuzilishi va tashqi qiyofasi haqida keltirgan mufassal bayon tadqiqotchilar tomonidan yuqoridagilarga baholanib, qator ilmiy hamda ommabop ishlarga sabab bo'lgan. Haykaltarosh M. M. Gerasimov esa Ibn Arabshoh keltirgan faktlarga va bosh suyagining tuzilishiga asoslanib Temur qiyofasini tiklagan suratini tasvirlagan¹⁵³.

Ibn Arabshoh, Temur tamg'asining naqshi «rosti rasti», ya'ni «haq bo'lsang najot topasan» bo'lib, otlarining tamg'asi va dinoridagi dirhamlariga bosiladigan belgisi mana shunday o'choq uch halqadan iborat edi, deb yozadi. Harbiy tarix Temurni Osiyoning o'rta asridagi yirik lashkarboshlari qatoriga qo'yadi. Darhaqiqat, «Ajoib al-maqdur»da keltirilgan faktlar ham Temurning o'z davri harbiy ishlari mukammal bilganligidan dalolat beradi. K. Marks ta'kidlaganidek, Temur harbiy razvedkaga g'oyat katta e'tibor bergan. Binobarin, Ibn Arabshoh, Temur turli-tuman kasbdagi odamlardan har tomonga o'z xabarchi va josuslarini yuborishi, biron tarafga yurishdan oldin o'sha joylar haqida imkoni boricha ma'lumotlar to'plashi hamda har doim dushmanlarga chap berib chalg'itishga harakat qilishi haqida yozadi. «Ajoib al-maqdur»da keltirilishicha, Temur qo'shini saflarida turli millat vakillari, shuningdek, «ayollar ham bo'lib, ular erkaklardan ham shiddatli jang qilganlar. Qo'shinlar ho'kizlarga yuk ortib, eshaklarni yuganlab minganlar; tuyalarga it va qo'zichoq go'shti yedirib safarda ko'pincha otlar arpasi uchun bug'doy, guruch, tariq, kishmish va yosmiq olishib, ulovlarini daraxt po'stlog'i bilan ham boqqanlar».

O'z muddaosiga erishish yo'lida Temur diniy mazhablar-u e'tiqodlardan ham ustalik bilan foydalangan. V. V. Bartold ta'kidlaganidek, «siyosiy maqsadlarga erishishda din Temurga qurol bo'lib xizmat qilgan»¹⁵⁴. Keng xalq ommasi orasida o'z obro'-e'tiborining

¹⁵³ Л. В. Строева. Возникновение государства Тимура. 73-бет.

¹⁵⁴ В. В. Бартольд, соч. т. II (2) 45-бет.

qilgan xizmat qilgan musulmon ruhoniylari bilan Temur yaqin
mabada bo'lganiga Ibn Arabshoh keltirgan ma'lumotlar ham
qabul qilinib bo'lmaydi. Jumladan, muallif Temur o'zi qo'lga kiritgan
shahar yuqorilari Shayx Shamsuddin al-Foxuriy, Shayx Zaynuddin
Ravofiy va Sayyid Barakaning madadida bo'lganligini takrorlardi,
shu ashlarni shaxslarning Temur ishlarida qo'shgan hissalarini ta'kid-
laydi. Arab tarixchisi Ibn Do'qmoqning (vafoti 1407-yil) yozishicha,
Temur Damashqni muhosara qilganda shahar qal'asidagilar uzoq
vaqt davomida Temurga taslim bo'lmay, qarshilik ko'rsatayotgan paytda
temurning payg'ambar haramlaridan biri Umm al-Habibaning qab-
ri ustidan talandiq holda ko'rgan Temur qabr ustiga gumbaz qurishla-
rni buyurganda, itoat bildirgai shahar ayonlari Temurning bu fe'lini
qabul qilmaydi va isyonkorlarni qarshilikni tugatib, u bilan sulh tuzishga
talab qilib qilinganlar¹⁵⁵. Bu haqda Ibn Arabshoh ham yozib, Temur
qabr bilan payg'ambar haramlari qabri ustiga bir-biriga yondosh ikki
gumbaz qurilganini hikoya qiladi. Shuningdek, muallif, Temur Xomsni
qabul qilmay, uni shu shaharda dafn qilingan Xolid ibn Valid
qabriga boshlab etganligini zikr qiladi.

O'sha paytda mavjud siyosiy vaziyatni hisobga olgan Temur bir
qancha mamlakatlar bilan diplomatik aloqalar bog'lagani haqidagi
ma'lumotlar tadqiqotchilar diqqatini jalb qilib, bu masala ma'lum
darajada o'rganilgan. Temur davlatining diplomatik aloqalari haqi-
da «A'jib al-maqdur»da keltirilgan ma'lumotlar-itoat talab qilib
qabul qilingan maktublar va ularga javoblarni hisobga olmaganda-chet
mamlakatlar elchilarining 1404-yil kuzida Konigildagi tantanalarda
qatnashib etganligi bilan cheklanadiki, bu xususda yuqorida to'xtalgan
qilib. Ammo boshqa mamlakatlardan Samarqandga olib kelinadigan
qimmatbaho boyliklarga to'xtalib muallif «feruza Nishopur, Ko-
nim va Xurosondan, yoqut Hinddan, olmos Sinddan, marvarid Xur-
mosdan, duxoba, baxmal, yashm va mushk Xitoydan olib kelinardi»,
qilib yozadi.

«A'jib al-maqdur» davlatni idora qilish uslubiga, yer egaligiga
qabul qilinib ma'lumotlarga ham ega bo'lib, ayniqsa o'sha davrda keng tarqal-

¹⁵⁵ Aqd al-javohir, 245-bet.

gan nasldan naslga meros bo'lib qoladigan mulk-suyurg'ol tariqasi-
da ulashishga asoslangan bu idora uslubi asta-sekin Temur davlatini
lehdan kemirib, oqibatda, uning yemirilishiga olib kelgan edi. Shu-
ningdek, Ibn Arabshoh To'xtamish bilan (1391-yil yozida) bo'lgan
jangda o'zini qo'llab-quvvatlagan Sayyid Barakaga Temur Xuro-
son yerlaridagi Andxuyni unga tegishli barcha yerlari bilan iqto'¹⁵⁶
tariqasida berganligi hamda u joylarni shu, vaqtgacha (ya'ni asar yo-
zilgan vaqtgacha – 1436–1437) Sayyid Baraka avlodlari ixtiyorida
ekanligi haqida yozadi. Fors Kermion va keyinchalik Isfahon hokimi
bo'lgan Shoh Shuj'o (1364–7384) Temurga itoat bildirgan bo'lib, Ibn
Arabshoh yozishicha, o'limi oldidan u o'z o'g'li Zayn al-Obidinni
Temur vasiyligiga topshirgan. Go'yoki, Temur Zayn al-Obidining eh-
son ko'rsatib, muallif bayonicha, unga va (butun) zurriyotiga yet-
digan miqdorda idror va javmak belgilangan. Garchi idrortariqasida
in'om ulashish ilgaridan ma'lum bo'lsa-da, lekin tarixchining javmak
haqidagi fikri original bo'lib, o'sha davr sotsial-iqtisodiy munosabat-
larini o'rganishda tadqiqotchilar diqqatini tortmog'i kerak.

XIV asrning oxiri va XV asrning boshlarida Movarounnahrda,
ayniqsa Samarqandda ko'pgina yirik olim, fozillar, mashhur san'at-
korlar, mohir hattotlar, shatranj ustalari yashab ijod qilganlar. Ular ha-
yoti va faoliyatini o'rganib, o'sha davrdagi madaniy turmushni to'la-
roq tasavvur qilishda Ibn Arabshoh keltirgan ma'lumotlar ham g'oyat
qimmatlidir. Chunonchi, muallif aksar hollarda o'zi yaxshi xabardor
bo'lgan, yoinki shaxsan shohidi bo'lgan faktlarga tayanib yozganli-
gi tufayli u keltirgan ma'lumotlar alohida ilmiy ahamiyat kasb eta-
di. Jumladam, muallif o'sha davrning mashhur olimlaridan Sa'dud-
din at-Taftazoniy haqida yozib, hozirgi zamon tarixiy adabiyotlarida
to'g'ri qayd qilganidek, uning 791-yil muharram (1389-yil yanvar)
oyida Samarqandda vafot etganligini zikr qiladi. Holbuki, o'sha davr
tarixnavislaridan Xondamir (1475–1536) uning vafotini 797-yilda
(1385–1386) yuz berganini yozgan¹⁵⁷. Ibn Arabshoh o'zi Samarqand-
da bo'lganida ta'lim olgan muhaqqiq olim Sayyid Sharif Muham-

¹⁵⁶ «Iqto'» haqida ma'lumot olish uchun qarang: И. П. Петрушевский, Земледелне, 256–269-betlar.

¹⁵⁷ Habib us-siyar, 88-bet.

mad Jurjoniyni zykr qilib, uni Sherozda vafot etganini, hadis olimi shayx Shamsuddin Muhammad ibn al-Jazariy haqida esa bir qadar kengroq to'xtalib, asli Shomdan ekanligi va u joydagi to'polonlardan keyin Misrga borib, undan Runga qochib kelgani haqida yozadi va keyinchalik Sherozda vafot etganini qayd qiladi. Xadis olimlaridan yana Xoja Muhammad az-Zohid Buxoriyning nomi keltirilib, mallif yozishicha, Qo'r'onni yuz jildda tafsirini yozgan bu olim 1419-yilda Makkada vafot etgan. Asarda Samarqandda Shayx ul-islom bo'lgan faqih olimlardan Xoja Abdumalik, uning amakivachchasi Xoja Abdulmalikning o'g'li Xoja Isomuddin haqida ham ba'zi ma'lumotlar keltiriladi.

«Ajoib al-maqdur»da Temur devoni arboblariidan Xoja Mahmud Ibn ash-Shihob ash-Shahraviy, Mas'ud as-Simnoniy, Muhammad ash-Shog'irjiy, Alouddavla, Ahmad at-Tusiylar zikr qilinadi. Ayniqsa, Ibn Arabshohning nemis olimi V. Xins tomonidan aniqlanib, uzoq vaqt V. V. Bartold «Shohruh anonimi»¹⁵⁸ deb atagan asarining muallifi Tojuddin as-Salmoniyning Temur devoni arboblariidan deb aniqlashini hozirda mavjud ba'zi taxminlarga¹⁵⁹ qisman aniqlik kiritadi. Temur devoni munshiysi kotib us-sir (shaxsiy kotib) Mavlono Shamsuddin haqida «O'z davrining qozisi-yu, zamonining fozili bo'lib, arabiy va forsiyda xat xabarlarini istaganicha ifoda qilardi, deb yozadi. Temurga tarixlar va qissalar o'quvchi qissaxon Mavlono Ubaydni zikr qilib, o'sha paytda saroy xizmatida bo'lgan samarqandlik mashhur olim Abdujabbor haqida Shom ulamolari bilan suhbatda: u Temurning tarjimoni bo'lib, barcha masalalarda uning nomidan suhbat yuritardi», deb uni fozil olim, komil faqih, mashhur tadqiqotchi bo'lganligini ta'kidlaydi. Uning otasi Nu'monuddinning ko'zi ojiz bo'lganini aytib, uning Nu'mon as-Soniy («Nu'mon Ikkinchi») degan laqab bilan atalganini yozadi.

Muallif o'z asarida qorilardan Mavlono Faxriddin, qiroatli hofizlardan Abdulatif ad-Dimg'oni, Mavlono Asaduddin, Mahmud al-Muhriq al-Xorazmiy, Jamoluddin Ahmad al-Xorazmiy va musiqa

¹⁵⁸ В. В. Бартольд. Соч. т. 172-бет, прим. 73, 443-бет, прим. 134.

¹⁵⁹ Ч. А. Стори, Персидская литература, часть III, 816-бет.

ilmida ham katta ustoz bo'lgan Abdulqodir al-Marog'iy larni zikr qiladi. O'sha paytda Samarqandda yashagan mashhur va'xzon va xatiblardan saroylik Mavlono Ahmad ibn Shams ul-Aimmani zikr qilib, u arabiy, forsiy va turkiyda so'z podshosi (Malik ul-kalom) deb atalib, zamonining bir mo'jizasi bo'lganligini xabar qiladi. Shuningdek, va'xzonlardan mavlono Ahmad at-Termiziy, mavlono Mansur al-Qog'oniylarning ham nomlarini keltiradi. Mashhur hattotlardan Sayyid hattot Bandgir, yuqorida zikr qilingan Abdulqodir va Tojuddin as-Salmoniylarni ataydi.

Muallif o'sha davrda qo'llanilgan uyg'ur yozuvi haqida ham taylagina qiziqarli ma'lumotlar keltirgan.

Ibn Arabshoh ushbu yozuv o'n to'rt harfdan iborat ekanligini, harflarning bu darajada kamligiga sabab, xalqumdan chiqib, maxrajda bir-biriga mutaqorib bo'lgan «bo» va «fo», «zo», «sin» va «sod» va hakazo harflar bir xilda yozilib, shu zaylda talaffuz qilinishi deb, harflarning alohida ko'rinishi va qo'shilib yozilgan holatlarini amalda tasvirlab keltirganki, ushbu ma'lumotlar turkiy tillar tarixi bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar tomonidan chuqurroq o'rganilib, munosib baholanmog'i kerak. Muallifning buyrug'i farmoyishlar, risola-yu yozishmalar, tarixlaru nazmlar, qissalar-u solnomalar, shuningdek, devon ishlari bilan bog'liq barcha xabarlar shu yozuvda bitilib, unga mohir kishi uchun rizq kaliti bo'lib hisoblanardi, deb yozishidan bu yozuvning o'sha paytda keng qo'llanilgani ayon bo'ladi.

Shu bilan birga, bir o'rinda muallifning o'z fikriga o'zi zid kelgan hol ham uchraydi. Asarning 22-betidagi muallif munajjimlardan hech birining ismi xotiramda qolmagan, deb shu sahifaning oxirida esa munajjimlardan bir guruh mohir kishilar bo'lib, ulardan Mavlono Ahmaddan boshqasining ismini bilmasligini aytadi, hamda uning tabib, misgar, yulduz kuzatib hisob oladigan olimligini ta'riflab, 808 (1405–1406) yilda o'ziga «men yulduzlarni kuzatib, ikki yuz yilga hukm (tole') chiqardim», – deb aytgan gapini keltiradi.

«Ajoib al-maqdur»da o'sha davrdagi mashhur san'atkorlar haqida ham ayrim ma'lumotlarni uchratish mumkin. Jumladan, benazir mutrib va musiqachi Abdulqodir al-Marog'iy, uning o'g'li Safiuddin,

kuyovi Nasriyn hamda Ardasher al-Changiyalar zikr qilinib, ularning san'ati tavsiflanadi. Shuningdek, muallif Tabrizda, Temurning o'g'li Amiranshoh huzurida bo'lgan mashhur musiqachi va mutrib Dudi al-Mousuliy haqida batafsil hikoya qilib, uning maqomlarga bag'irlangan tasniflari, u bilan Abdulqodir al-Marog'iy o'rtasida bahslar yuritilganini qayd qiladi.

Ibn Arabshoh asarida o'sha paytda qo'llanilgan shaxmat va mashhur shaxmatchilar haqida keltirilgan ma'lumotlar ayniqsa diqqatga sazovordir. Mashhur shaxmatchilardan Muhammad ibn Uqayl al-Haymiy va Zayn al-Yazdiylar zikr qilinib, lekin muallif ta'kidlashicha shatranj o'yinining allomasi faqih va hadis olimi Alouddin at-Tabriziy bo'lgan. Ibn Arabshoh, o'sha davrning birinchi shaxmatchisi degan ulug' nomga sazovor bo'lgan¹⁶⁰ bu benazir mohir o'yinchining shaxmat o'yiniyu, uning mansuba (kombinatsiya) lariga oid sharhi borligini qayd qiladi. Muallif Alouddin bilan shaxsan tanish bo'lib, uning o'yin paytidagi fazilatlariga to'xtalarkan Temur bilan katta shaxmatda o'ynaganlarini, uning huzurida doirasimon va uzunchoq shaxmat ko'rganini hikoya qiladi. Shuningdek, boshqa tarixnavislardan farqli o'laroq, Ibn Arabshoh o'sha zamonda keng tarqalgan 120 xonalik katta shaxmat taxtasining shaklini va undagi donalarning joylashish tartiblarini keltiradiki, shubhasiz, bu xildagi ma'lumotlar O'rta Osiyo shaxmat tarixini o'rganishda ilmiy ahamiyatga molikdir.

Yuqorida qayd qilingan mulohozalar «Ajoib al-maqdur»ni XIV asr oxiri va XV asr boshlari O'rta Osiyo va O'rta Sharq mamlakatlari xalqlari hayotining siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy tomonlarini yoritishda muhim manbalardan biri sifatida baholashni taqozo qiladi.

«Ajoib al-maqdur» Ibn Arabshoh Samarqanddan jo'nab ketgandan keyin taxminan o'ttiz yilcha vaqt o'tgach, talay o'rinlarda muallifning xotirida qolgan ma'lumotlarga asoslanib yozilganligidan ham, mualliflari Movarounnahr hayoti bilan yaqindan tanish bo'lgan ba'zi forscha manbalarda kuzatilganidek, mamlakat hayotining barcha tomonlarini to'liq qamray olmagan, albatta. Muallif bir talay hollarda, ayniqsa asarning boshlang'ich qismida ba'zi voqealarni «aytilishi-

¹⁶⁰ 3. Ходжаев, Ф. Дюммель, Новые данные по истории шахмат, 341-bet.

cha», «hikoya qilinishicha» soʻzlari bilan boshlab, oʻzi keltirayotgan xabarning aniqligiga ishonchi komil boʻlmay, oʻzgalar hikoyasiga yoki oʻz xotiriga tayanganiga ishorat qilgan holda bayon etadi. Bu holni muallifning oʻzi ham eʼtirof etib, kitob xotimasida «Temurning xilma-xil va naqadar koʻp ishlaridan parishon xotiramdayu, uziq fikrimda qolganlarini jamlab bir asar taʼlif etdim», deb yozadi. Mana shu boisdan ham asarda ayrim xatolar, chalkashliklar uchraydi. Jumladan, Temur bilan Oltin Oʻrda xoni Toʻxtamish oʻrtasida 1381-yilning yozida, Uralning gʻarbida, Qunduzcha degan mavzeda yuz bergan biriichi jangni Ibn Arabshoh (taxminan 1370–1371-yillarda) Xoʻjand (Sirdaryo) yaqinida, Turkiston atroflarida boʻldi deb chalkashlikka yoʻl qoʻyib, bu jangda Temur Sayyid Barakaning yordamida gʻalaba qozongani haqidagi rivoyatni keltiradi. Shuningdek, «Ajoib al-maqdur»da baʼzan voqelikni boʻrttirib, xilma-xil afsonaviy tafsilotlar bilan bezab tasvirlangan hollar uchrashini yuqorida qayd qilib, Temur Hindistonda vaqtida (1399) oʻgʻli Amiranshohdan unga kelgan maktubni misol keltirgan edik. Xurosonning markazi boʻlgan Hirot Temur tomonidan 1381-yil va soʻng, shahar aholisi qoʻzgʻolon koʻtarganligi sababli, 1383-yil qayta bosib olinib, shu vaqtlardan boshlab butun Xuroson yerlari Temurning uchinchi oʻgʻli Amiranshohning ulushi hisoblanib keldi. Keyinchalik, 1397-yildan boshlab esa Xuroson Temurning kenja oʻgʻli Shohruh ixtiyoriga berilib, u to vafotigacha (1447-yil) hukm yuritdi. Sharofuddin Ali Yazdiyning yozishicha, 1399-yili Samarqandga Amiranshohning xotini Sevinbek kelib, oʻz erining nodurust xatti-harakatlari ustidan Temurga shikoyat qilgan va Amiranshohni mulk ishlariga eʼtibor bermay, ichkilikka ruju qoʻyib ayshu safoda vaqtini oʻtkazayotganini hamda unga (Temurga) muxolifat bildirish niyatidaligini xabar bergan. Ibn Arabshoh esa, aftidan, mana shu fikrni maktub haqidagi afsonaga yoʻygan boʻlsa kerak. 1401-yilda Damashq yaqinida Temur bilan arab tarixnavisi Ibn Xaldun uchrashuvini ham xilma-xil tafsilotlar bilan tasvirlagan.

Asarning sajʼ uslubiga rioya qilinib yozilishi tufayli ham baʼzi bir tarixiy va jugʻrofiy xarakterdagi xatolarga yoʻl qoʻyilganligini yuqorida qayd qilgan edik. Fikrimizcha, qofiya uslubi asar xarakteriga ham bir qadar taʼsir koʻrsatgan. Jumladan, muallif oʻz asarida Temurni

ba'zan haqoratomuz so'zlar bilan atashi ham garchi qismin muallifning Temurga nisbatan munosabatini bildirsa-da, aksar hadda mazmundan ko'ra saj' uslubini saqlashga ko'proq e'tibor berilganligidan sodir bo'lgan. Zaruratdan keltirilgan mazkur so'zlar ko'pincha qofiyaga haddan tashqari amal qilingan sarlavhalarda uchrashi fikrimizni tasdiqlaydi. Masalan, Mozandaronga qofiya uchun «jon» Shosboniy – «Joniy» (jinoyatkor, Rum – «bum») qarg'a, quzg'un totor-makkor, Tiflis – «iblis» va shu kabilar. Darhaqiqat, Ibn Arabshohning o'z asarida saj'ga qat'iy rioya qilib mazmunga bir qadar putur yetkazganligi boshqa olimlar tomonidan ham qayd qilingan.

XIV asrning oxiri va XV asrning boshida Movarounnahrda nisbiy siyosiy osoyishtalik o'rnatilganligi mamlakat iqtisodiy hayoti hamda ishlab chiqarish kuchlarining bir qadar rivojlanishida ijobiy omil bo'ldi. Natijada, savdo-sotiq taraqqiy qilib, qishloq xo'jaligini rivojlantirish yo'lida qator tadbirlar amalga oshirildi, sug'orish inshootlari tiklanib, ariq – zovurlar va kanallar o'tkazildi. Shu nuqtayi nazardan qaraganimizda Ibn Arabshoh mamlakatning iqtisodiy hayoti, qishloq xo'jaligini tiklash va rivojlantirish yo'lida qilingan ishlar, dehqonchilik, savdo-sotiq va hunarmandchilikning qay darajada o'sganligi kabi qator sotsial-iqtisodiy masalalar haqida deyarli hech narsa yozmagan. Shuningdek, mamlakat iqtisodida muayyan rol o'ynagan hunarmandlar, kosiblar, dehqonlar, oddiy mehnatkash ommaning ahvoli, o'sha paytda mavjud feodal ekspluatatsiyasining shakllari, soliq va to'lovlarning miqdori va xillari kabi muhim masalalar ham muallif nazaridan chetda qolgan.

Qayd qilingan ayrim kamchiliklarga qaramasdan, «Ajoib al-maqdur» XIV asr oxiri va XV asr boshlari O'rta Sharq mamlakatlari, xususan O'rta Osiyo tarixining siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy tomonlarini aks ettiruvchi muhim tarixiy asar ekanligi yuqoriga keltirilgan mulohazalarimizdan ham ravshandir. XVII asrdan boshlab Ibn Arabshoh asarining turli tillarga (lotin, fransuz, turk, ingliz) tarjima qilinishi, sharq-u g'arbda qayta-qayta nashr etilishi, dunyoning turli burchaklarida saqlanayotgan talaygina qo'lyozmalar mavjudligi, bular hammasi tasodifiy hol bo'lmay, balki asarning muhim tarixiy manba sifatida jahon miqyosida keng shuhrat taratganini ko'rsatadi.

Darhaqiqat, Temur va uning avlodlari hukm yuritgan XIV asr oxiri va XV asr boshlaridagi Movarounnahr tarixini yoritishni «Ajoib al-maqdur»siz tasavvur qilish qiyin. Mana shu davrga oid boshqa tarixchilar tomonidan yaratilgan asarlar tanqidiy nuqtayi nazardan yozilgan Ibn Arabshoh asari bilan birgalikda o'rganilgan taqdirdagina mazkur davr hayotini to'la va har tomonlama chuqur yoritish mumkin. Zotan, Ibn Arabshoh asarida ba'zi forscha manbalarda kuzatiladigan hokimlarni maqtab, ko'klarga ko'tarishdan asar ham bo'lmay, voqealar aksar o'rinlarda muallifning shaxsiy mushohadalari yoki o'sha voqealar ishtirokchilari va jonli guvohlarining so'zlariga asoslanib keltirilgan. O'rta Osiyo xalqlari hayotining qariyb yarim asrlik tarixidan so'zlovchi bu qimmatbaho asar maxsus o'rganilib, hanuzgacha Vatanimiz xalqlari tillaridan birortasiga ham tarjima qilinmagan. Garchi mashhur arabshunos akademik N. Yu. Krachkovskiy bundan yarim asr burun «Ajoib al-maqdur»ni rus va sovet xalqlarining boshqa tillariga tarjima qilish zarurligini uqtirgan bo'lsa-da¹⁶¹, afsuski, bu ish arabshunoslar va manbashunoslar diqqatidan hanuzgacha chetda qolib keldi. Mazkur mulohozalarga e'tiboran qo'l urganimiz «Ajoib al-maqdur»ning o'zbekcha tarjimasi va tadqiqoti foydadan xoli bo'lmas, degan umiddamiz.

Tarjima va izohlardagi tartiblar haqida

Muhtaram o'quvchilar diqqatiga havola qilinayotgan tarjima «Ajoib al-maqdur»ning 1305 xijriy yil muharram (1887-yil dekabr) oyida Qohirada chop etilgan nashriga asoslanib bajarildi. Mazkur nashr tanqidiy bo'lmay, unda so'zboshi yo'qligi va bu haqda hech qanday tushuntirish keltirilmaganligi tufayli uni (qanday qo'lyozmalar asosida nashr qilinganligini aniqlashning imkoni bo'lmadi. Biroq, nashr matnining to'laligi, muallif keyinchalik ma'lum darajada qo'shimcha kiritib to'latgan nusxaga (yoki bir necha nusxalarga) asoslangan degan fikrga kelishimizga dalildir. Chunonchi, tarjima jayronida ushbu nashr mazkur asarning Kohira Milliy kutubxonasi-da saqlanayotgan qo'lyozmasi bilan muqoyasa qilinib, matn ifoda-

¹⁶¹ Английский перевод Истории Тимура, 296-bet.

si jihatidan bu ikkala nusxa orasida aytarli tafovut sezilmasa ham, ammo ushbu nashrga asos bo'lgan keyingi tahrirlarga muallif kiritgan qo'shimchalar hisobiga nashrning bir qadar to'laligi aniqlandi. Shuningdek, zarurat tug'ilganda «Ajoib al-maqdur»ning 1636-yilgi Ya. Golius nashri va 1767–1772-yillarda chop etilgan. S. G. Manger nashridan ham istifoda etildi. Tarjima jarayonida asarning mavjud inglizcha (Sanders) tarjimasi bilan solishtirilib, ba'zan undan ham foydalanilgan holda, tarjimada uchragan mazmunga aloqador ayrim xatolar haqida izohlarda qayd qilindi.

Asar hozirgi zamon o'zbek tiliga tarjima qilinib, umumiy iste'mol-da saqlanib qolgan, ayniqsa klassik adabiyotda ko'p uchraydigan, XV asr tiliga mos ayrim so'z va iboralarni saqlash maqsadga muvofiq topildi. Garchi muallif uslubini to'la saqlashning imkoni bo'lmasa-da biroq, arabcha matndan chetga chiqilmasdan, to'liq mazmun saqlangan holda hech bir o'rinda sukut bo'lishiga yo'l qo'ymaslikka harakat qilindi. «Ajoib al-maqdur» nasriy saj' uslubida yozilib, ma'nodosh (sinonim) so'zlar qayta-qayta takrorlangani sababli, tarjimada ham shu xildagi so'zlarning to'liq aks etishiga ahamiyat berildi. Nazmiy o'rinlarda ham mazmunning to'liq bo'lishiga e'tibor qilindi. Hijriy sana hisobida berilgan barcha tarixlar (yil, oy, kun) tarjima matnining o'zida milodiyga aylantirilib, kichik qavsga olinib keltirildi. Qur'on oyatlari va ulardan iqtiboslar I. Y. Krachkovskiy tomonidan bajarilgan ruscha tarjimasiga¹⁶² moslashtirilib o'girildi va matnda qo'shtirnoq ichiga olinib, izohlarda sura va oyat raqamlari ko'rsatildi. Ma'lum darajada ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy voqealar, jug'rofiy va tarixiy nomlar, mashhur shaxslarga izohlar berilib, ular xususida bir qadar mufasssalroq bayon qilindi. «Ajoib al-maqdur»da bayon etilgan voqealarni sharhlashda XV asr ayrim arab tarixchilari asarlarida keltirilgan ma'lumotlardan ham muayyan darajada foydalandik. Ammo tadqiqotimizga oid u asarlardan faqat kichik-kichik qismlar-gagina egamiz¹⁶³. Ushbu qismlar fotonusxasi Sharqshunoslik instituti

¹⁶² Коран. Перевод и комментарии И. Ю. Крачковского (издание второе) Изд-во «Наука», Москва, 1986.

¹⁶³ Ixtiyorimizda Qohirada saqlanadigan ushbu qo'lyozmalarning mazkur qismlarigina mavjuddir.

fotokopiyalar va mikrofilmlar fondida mavjud bo'lib, quyidagilardan iboratdir:

1. Ibn Hajar al-Asqaloniy, Inba ul-g'umr.
2. Ibn Duqmoq, Iqd ul-javohir.
3. Badruddin al-Ayniy, Iqd ul-jumon.
4. Ibn Tag'riberdi, an-Nujum az-zohira.
5. Abbos al-Azzaviy, Tarix ul-Iroq bayn al-ihti lolayn.

«Ajoib al-maqdur»da ko'p uchraydigan har xil tarixiy voqealarga ishoratlar imkoniyat boricha sharhlanib, ba'zi istilohlar, iboralar va masallarga ham qisqacha izohlar berildi. Alohida izohni talab qilmaydigan so'zlar, iboralarga tushuntiruvchi, qisqa izohlar esa o'rta qavs ichida tarjima matnida keltirildi. Tarjima ravon va tushunarli bo'lmog'i uchun matniga biz kiritgan qo'shimcha so'zlar kichik qavs ichiga olingan holda berildi. Birdaniga ham nashr, ham qo'lyozmada uchragan kamdan kam xatolar imkoni boricha tuzatilib, bular haqida izohlarda qayd qilindi. Jug'rofiy nomlarni ifodalashda prof. X. Hasanov qo'llagan tartiblarga¹⁶⁴ tayanilib, shaxsiy ismlar uchun esa o'zbek tilidagi tarixiy adabiyotlarda qo'llaniladigan odatdagi qoidalarga¹⁶⁵ rioya qilindi.

Murakkab til va uslubda yozilgan «Ajoib al-maqdur»ni o'zbek tiliga ag'darishda amaliy yordam ko'rsatgan marhum ustozim, filologiya fanlari nomzodi Abdufattoh Rasulevning tabarruk nomlarini minnatdorchilik tuyg'usi bilan eslashni shogirdlik burchim deb hisoblayman. Shuningdek, asarni nashrga tayyorlashda qimmatli maslahatlar bergan tarix fanlari doktori Asomuddin O'rinboev, Ibn Arabshoh asarining Qohirada saqlanayotgan qo'lyozmasi mikrofilmini lutfan taqdim qilgan tarix fanlari nomzodi Ahadjon Hasanovga o'z tashakkurimni bildiraman.

U. Uvatov

¹⁶⁴ H. Hasanov. Geografik nomlar imlosi: O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan. Toshkent, «Fan», 1965-yil.

¹⁶⁵ Ma'lum darajada arabshunos olim H. Hikmatullayev («Yozma yodgorliklarni yozish qoidalarga doir», «O'zbek tili va adabiyoti» jurnali, 1966-yil, № 6) tavsiyalaridan istifoda etdik.

IBN ARABSHOH

AMIR TEMUR TARIXI

AJOIB AL-MAQDUR FI TARIXI TAYMUR

Rahmli va mehribon Alloh nomi bilan!

Allohga shukrlar bo'lsin! Uning iroda-yu tadbiriga muvofiq (bu dunyo) uzuk ishlari ulanib, asrlar-u davronlar selobi uning qazosi manbayidan qadari girdobgacha oqgusidir. Alloh odamzotdan «qay birlari amalda yaxshiroq ekanini sinamoq uchun ularga ba'zi bir azob va qiyinchiliklarni tattirdi. U aziz va afv etguvchidir»¹.

U hijratning sakkizinchi asrida ular (odamzot) ustiga alg'ov dalg'ovlar dengizini yubordiki, u zimiston kechadan bir parcha kabi (paydo) bo'lib, (odamlarga tomon) yuzlandi. Buning nima ekanligini hech kimsa fahm etolmasdi. U Temur bo'lib chiqdi².

Bu ishlar olovi jari yoqasida bo'lgan kishi hamdi bilan tangriga hamdlar aytaman, chunki u o'sha kishini uning olovidan qutqargan edi»³. O'z adolatliligi tufayli musibatga duchor bo'lgan kishi sifati da tangriga shukrlar aytaman, chunki tangrining marhamatli qo'llari uni bu musibatdan xalos qildi. Men adolatli hukm yurituvchi xudodan boshqa xudo yo'q deb guvohlik beraman, chunki u qiyomat kuni zolimdan mazlumga qasos olib beruvchidir. (Bizning) sayyidimiz Muhammad tangrining bandasi va elchisi (ekan) ligiga shahodat keltiraman, tangri uni barcha olamga rahmat tariqasida yuborgan. (Tangri) uni o'zining elchisi va «payg'ambarlar muhri»⁴ qilgan va unga xudoning salomi va rahmatlari yog'ilsin, pinhoniylarini ochib, azalda nimalar bo'lganini va «to qiyomat kunigacha»⁵ nimalar bo'lajagini xabar bergan. (Yana payg'ambar) qarz ko'payishidan, kishilar qahridan, tiriklikdagi va o'lim oldidagi fitnadan hamda al-Masih ad-dajjal⁶ vasvasasidan (xudodan) panoh tilagan. Tangri Muhammadga kitoblar va tarixlar avvallarida o'tkir (hidli) mushk taratadigan o'z rahmatini yuborsin. Bu rahmat qiyomat kuni⁷ o'z so'zlovchisiga eng baland shohdagi xayr-u ehson samaralarini yaqin keltiruvchidir. Muhammad nasl-nasablariga uning sahobalariga ham salovat bo'lsin, chunki ular barcha iqlimlarga fath sellarini toshirib, u iqlimlarni allohning marhamatiga serob qilganlar, islom ruknlarini mustahkamlaganlar, yerni

temon bilan mavj urdirganlar va u (er)ni adlu ehson bilan obod qilib
o'zlaridan avval obod qilganlardan ko'ra ham yashnatib yuborgan-
lari⁹. Tangri payg'ambarga o'z rahmatini benihoya va abadiy qilg'ay!

Hamdu sanodan keyin, garchi tarixlarda ibrat oluvchular uchun
ibrat, mulohaza yurituvchilar uchun fikrlash, bu dunyoda yashovchi
kishilarning safar ustida turgandek (omonat)ligi xabari va tuproqqa
oylangan kishining nimalarga qodir bo'lgani-yu, nimalar qila olgani,
(odamlarni) nimadan qaytarib nimalarga buyurgani, nimalar bino
qilib nimalar qurgani, kimlarni aldab, kimlarga xiyonat qilgani, kim-
lar ustidan g'alaba ko'rsatib, kimlarga qahrini sochgani, kimlarga shi-
kast yetkazib kimlarning (shikastini) butlagani, nimalarni jam' qilib,
nimalarni g'amlagani, qanchalik kibrlanib, qanday faxrlangani, qan-
day qo'pollik qilib, badmuomala bo'lgani, nimalardan kulib, nima-
larga sevingani, ibrat qo'llari⁹ biryozlik qilgunga qadar bolaligidan
to ulg'aygungacha o'z atvorida qanchalar beqaror bo'lgani va o'zini
g'oyatda xavf-xatarsiz deb bilgan bir vaqtda qazo va qadar changgal-
lari uni qanday qilib yulib ketgani, nihoyat uning farovon (bo'lgan)
hayoti qudratga qorishib, hatto undan (hayotning) achchiq-chuchuk-
lari yiroqlashib g'am-g'ussaga botgandagi ahvoli ne kechishi yaqqol
namoyon-haqiqatda shu (narsa)larda ibrat oladigan kishi uchun ibrat,
mulohazali kishi uchun eslatma, ko'ruvchi kishi uchun ko'rgazma
bo'laturib yuz bergan ajib savdolardan biri, balki balolarning eng kat-
tasi shu alg'ov-dalg'ov bo'ldiki, unda idrokli kishi hayratda qolib,
uqlli kishi uning qorong'u zulmatida dahshatga tushadi, halim (kishi)
devona, aziz (kishi) xor, saxiy (kishi) pastkash bo'ladi. (Bu) sharq-u
g'arbda g'ulg'ulani oyoqqa turg'azgan fosiqlar boshlig'i, dajjol oqsoq
Temur qissasidir. Bevafo dunyo Temurga (tomon) boqdi, u hokimi-
yatga egalik qilib, yer yuzida yelib-yugurdi, dunyoni alg'ov-dalg'ov-
ga to'ldirib, ekin-tikin va naslni halok etdi. Temur avvalo pok yerni
o'z hukmiga bo'ysundirib, tuproqdan tayammum qildi, so'ng shuhrat-
li ulug' kishilarni¹⁰ tug'yon qilichidan o'tkazib, ular qonidan g'usl
qilib, shu tariqa o'zini tozaladi.

Men bu qissadan o'zim ko'rganlarimni eslab, bu to'g'rida bosh-
qalardan rivoyat topganlarimni bayon qilishni irodlat etdim, chunki
bu (ish) katta voqealarning biri, ibratli hodisalarning onasi bo'ldi

va shunday bir ishlarki, uni shu qadar vasf qilgan bilan taqdir rozi bo'lmaydi.

(Bu voqealarni bayon qilishda) menga rostgo'ylikni ato qilishni va haqiqat yo'lida javlon urishimda ilhom baxsh etishni tangridan so'rayman. Albatta, tilakka yetkazuvchi va maqsad o'qini nishonga bexato yo'llovchi tangrining o'zidir.

(Bu yo'lda) tangri «men uchun eng sodiq va g'oyatda yaxshi yo'l boshchidir»¹¹.

Temurning nasabi va uning mamlakatlarni birin-ketin zabt etishi va buning boislari haqidagi bo'lim

Temurning ismi yozilishi (ustida ikki og'iz so'z): ustida ikki nuqtali va kasrali «T», sukunli «Y» tagida ikki nuqtasi bilan; o'rtasida dammali «U» bo'lgan «mim» bilan nuqtasiz «R» dan iborat. Bu, uning ismining to'g'ri yozilishi va tip qoidalari asosan qurilishidir. Lekin arab tilining xossasi o'z (so'z) tuzilishidagi vaznlariga asosan ajam¹² so'zlari sharini yumalatib, o'z tili maydonida istagan tomoniga qarab yuritadi. Shu sababdan uni ba'zan «Tamur», ba'zan «Tamurlang» deb tilga oladilar¹³. Bu (holat) uchun (odamlarni) koyish va gunohkor qilish kerak emas. Bu, turkcha «temir» demakdir.

Temur ibn Tarag'ay ibn Abag'ay¹⁴ bo'lib, uning tug'ilgan joyi Xo'ja Ilg'or¹⁵ deb ataladigan qishloqdir. Xo'ja Ilg'or Keshga¹⁶ qarashli joylardandir – Alloh u yerdan har qanday yomonlikni daf etsin!

Kesh Movarounnahr¹⁷ shaharlaridan (biri) bo'lib, Samarqanddan taxminan o'n uch farsax¹⁷ (masofa)dadir. Hikoya qiladilarki, (Temur) tug'ilgan kechasi havoda qandaydir uchib yurgan temir qalpoqchaga o'xshash bir narsa paydo bo'lgan. Keyin u keng bo'shliqqa tarqalib, yer yuziga yoyilib ketgan emish. Undagi cho'g' va uchqunga o'xshash narsalar har tomonga sachragan va uyilib, hatto o'troq va badaviy joylarni ham to'ldirib yuborgan emish. Yana aytishlaricha, Temur tug'ilganda uning qullari yangi qonga bo'yalgan ekan. Bu ahvol tavsiri folbinlar va azayimxonlardan, karomat ko'rsatuvchi jodugar-u qohinlardan so'ralganda, ulardan ba'zilar: «u shurta¹⁹ bo'ladi», boshqalari «U o'g'ri va yo'ltasar bo'lib ulg'ayadi» desa, yana bir gu-

kuhi «yo‘q, u qassob va qonxo‘r bo‘ladi» debdi, yana bir xillari esa «yo‘q, undan jallod va kallakesar chiqadi», debdilar. Bu so‘zlar uning bililari Temur kelib yetishgan narsasiga yetishmaguncha birbirini qo‘llab-quvvatlayverdilar.

(Yana aytishlaricha), Temur va uning otasi hayqiroq cho‘ponlardan bo‘lib, na aqli-yu na dini bo‘lmagan avom kishilar toifasidan ekanlar. Yana aytadilarki, u mulozim odamlardan, past tabaqa tanballardan bo‘lgan. Ularning panohgohi Movarounnahr bo‘lib, o‘sha atroflar esa qishlov joylari bo‘lgan. Yana aytishlaricha, Temurning otasi benihoya faqir etiqduz, o‘zi esa puxta va keskin bir o‘spirin bo‘lgan. Lekin (oiladagi) yetishmovchilik to‘fayli u noxush ishlar bilan kun kechirib, shu «o‘rtanish» sababidan g‘azablanar va ich-ichidan kuyinar ekan. Kechalarning birida u bir qo‘yni o‘g‘irladi va uni orqasiga o‘ngarib oldi. Shunda cho‘pon kamon o‘qi bilan uni yelkasi-dan urib yaraladi va yana bir o‘q bilan uni sonidan jarohatlab, holdan toyp‘izdi. Natijada, faqirligiga mayiblik, alamiga razillik qo‘shilib, qubohati (avvalgidan ham) oshib fasodga intilib, bandalaru o‘lkalarga qarshi adovati kuchaydi²⁰. Bu borada u o‘ziga o‘xshashlar-u tengqurlar izladi va rahmdil tangri zikridan yuz o‘girdi. Alloh unga Abbos, Jahonshoh, Qumori, Sulaymonshoh, Idiku Temur, Joku va Sayfud-dinga²¹ o‘xshash qirq chog‘li na dunyosiyu, na diyonati bo‘lmagan tengqur gumashtalarni yubordi. Qo‘li qisqaligiga, adadi va udadi²² ozligiga, vujudi va ahvoli zaifligiga, boyligi-yu odamlari yo‘qligiga qaramasdan Temur ularga: «Men hokimiyatga talabgorman va dunyo podshohlarini haloqat buloqlariga keltiruvchiman», deyar edi. Ular esa Temurning bu so‘zlarini bir-birlariga naql qilishib, buni katta hamoqatga va aqlsizlikka yo‘yardilar. Uni masxara qilib kulish uchun oldiga kelib, o‘zlarini Temurga yaqin tutardilar. She‘r:

Agar taqdir madad bersa.

Zaif (kimsa) kuchlidan ustun kelur.

Keyin Temur o‘zi qasd qilgan (ish)ga kirishdi. Qazo unga murshid bo‘lib, qadar unga nashida etdi:

Shon-shuhratning uzoqligi unga yetishishdan seni noumid qilmasin, chunki u (shon-shuhrat) ning peshmapeshligi-yu mashqi bor. Sen ulug'vorligini ko'rib turgan kanap quvurma-quvur ko'tarilib o'sib bo'raveradi.

Kesh shahrida Shamsuddin al-Foxuriy²³ ismli bir shayx bor edi. U o'sha yerlar (xalqi) e'tiqod qo'ygan kishi bo'lib, barcha o'zining diniy va dunyoviy ishlarida nimaiki narsaga bel bog'lasa, unga e'timod qilardi. Zikr qilishlaricha, Temur faqir va ojiz bo'lib, u xayoliy (mavhum) ulug'vorlik va batamom qashshoqlik oralig'ida turganida uning paxtalik kiyimidan bo'lak hech narsasi bo'lmagan. U o'sha (yagona kiyimini ham sotib (yuborib) puliga bir bosh echki xarid qildi va o'z maqsadiga yetishishga tayangan holda, zikr qilingan shayxning huzuriga yo'l oldi. U arqonning bir uchini echkining bo'yniga, ikkinchi uchini o'z bo'yniga bog'lab, hurmo shoxidan yasalgan hassaga tayanib (shayxga) yuzlandi. Temur ushbu foydali shayxning huzuriga kirganida u o'zining murid muhlislari bilan chuqur fikrga tolgan holda Allohning zikri bilan band edi. Ular o'zlariga kelib zikr-samolaridan to'xtaganlaricha Temur tik turaverdi. Shayxning nazari o'ziga tushishi bilan Temur uning qo'llarini o'pishga shoshildi va oyog'iga bosh urdi. Shayx bir dam o'ylab turgach, boshini ko'tarib o'z jamoasiga qarab: «Bu odam go'yo izzatu irzini va boyligini fido qilib, tangri-taolo nazdida pashshaning qanotiga ham arzimaydigan narsa uchun bizdan madad tilab kelibdi. Biz unga madad berishimiz, undan (uni) mahhum etib rad qilmasligimiz lozim. Ey jamoat! Siz uning haqiga duo qilib, istagan murodiga yetishi uchun (unga) madad beringiz!» – dedi. Natijada, uning qissasi ham Saalaba bilan sodir bo'lgan voqeaga o'xshab ketdi²⁴.

Temur shayxning huzuridan qaytib chiqdi va avvaliga oqsagandan keyin yetishgan narsasiga yetishmaguncha (darajasi) to'xtovsiz ko'tarilaverdi.

Hikoya qilishlaricha, o'z tug'yonlarining birida, go'yo (avvaldan) o'z ma'no va xulq-atvorida adashgan kabi Temur rostakam yo'lidan (ham) adashib, oz bo'lmasa ochlik va tashnalikdan o'layozdi. Shu ahvolda bir hafta yurganidan keyin, sultonning²⁵ otlariga duch kelib

qoldi. Otboqar²⁶ uni lutfu ehson bilan qarshi oldi. Temur otlarning tashqi xususiyat va belgilariga qarab, bir qarashdanoq ularning zotdor yoki zotsiz (ekanli)ligini aniqlay oladigan kishilar jo'mlasidan edi. Otboqar Temurning bu san'atini sezib undan bu xislatni o'rgandi va unga (rag'bat) yanada ortdi va uni o'zi bilan birga otboqarlik qilishini so'radi. So'ngra sulton so'ratgan otlar bilan uni sultonning huzuriga jo'natdi va sultonga Temurning fazilatini va o'zi shohidi bo'lgan xislatini xabar qildi. Sulton Temurga in'om-ehson qildi va unga (alohida) e'tibor berishni tayinlab, Temurni otboqar yoniga qaytardi. Oradan ko'p o'tmay otboqar vafot etib, (uning) vazifasini Temur egalladi. Sulton nazarida obru-e'tibori tobora o'sib borgan Temur nihoyat uning singlisiga uylandi. (Kunlardan birida) Temur o'zining xatti-harakatlari va gapirgan gaplari bilan xotining g'azabini keltirdi. Shunda xotin Temurning ilgarigi ishlari-yu ahvolini yuziga solib ta'na qildi. Temur qilichini sug'urdi va xotini o'zidan qochadi deb o'ylagan holda uning tomoniga tashlandi. Lekin xotini unga e'tibor ham bermadi, burilib ham qaramadi. Shunda Temur bir zarb bilan uning nafasini o'chirib, qabrga joylashtirdi²⁷. Temur uchun endi xuruj va isyon, qaysarlik va tug'yon qilishdan boshqa chora qolmadiki, uning (bu) ishlaridan bo'lgan voqealar yuz berdi.

Bu sultonning ismi Husayn edi. U podshohlar zotidan²⁸ bo'lib, bir so'zli (keskin) kishi edi²⁹. U podshohligining taxti³⁰ Balx³¹ shahri bo'lib, u Xurosonning³² eng uzoq shaharlaridan (biri) edi. Lekin bu sulton amrlarining dengizlari Movarounnahr yerlarida, to Turkiston³³ atroflarigacha ham joriy edi.

Yana aytishlaricha, Temurning otasi zikr qilingan sulton huzurida yuzboshi³⁴ bo'lib, botirligi va oliyjanoblighi bilan o'z tengqurlari orasida mashhur edi. Agar falak gardishining aylanishi, taqdir va ahvolning o'zgarib turishini nazarga olinsa, ushbu (aytilgan) so'zlarni (bir-biriga) jamlash mumkin. Ammo eng to'g'risi shuki, Temurning otasi zikr qilingan Tarag'ay sulton³⁵ davlatining arqonlaridan biri edi. Men «al-Muntaxab»³⁶ deb ataladigan forscha bir tarixning zaylida ko'rdimki, – bu tarix dunyoning boshlanishidan to Temur davrigacha (bo'lgan voqealarni o'z ichiga olgan) bo'lib ajib bir narsadir-nasabi

jihatidan shayton sirtmoqlari (bo'lgan) xotinlar tomonidan³⁷ Temur Chingizxonga bog'lanadi. Temur Movarounnahrni egallab, o'z raqiblaridan ustun chiqqach, xonlarning³⁸ qizlariga uylandi. Natijada, uning laqablari ustiga «ko'ragon» so'zini qo'shdilar. Bu (so'z) mo'g'ul tilida «xatan» (xon kuyovi)³⁹ demakdir. Bu, uning xonlar bilan qudala-shib, ularning uylarida yashash va harakatda bimalol tasarruf yuritganligi sababidan edi.

Mazkur sultonning to'rt vaziri bo'lib; (mamlakatning) foydali-yu zararli ishlari ularning zimmasida edi. Ular mamlakatning (ko'zga ko'ringan) a'yonlari hisoblanib, boshqa har bir kimsa ular fikrlariga iqtido etardi. Arablarda qancha bo'lsa turklarda ham qariyb shunchalik qabila va guruhlar bordir. O'sha vazirlardan har qaysisi⁴⁰ bir qabilaga mansub bo'lib, o'z fikr chirog'i bilan u qabila uylarini yorituvchi bir uzun pilik misoli edi. Ulardan birining qabilasi orlot, ikkinchis-iniki jaloyir, uchinchis-iniki qovchin, to'rtinchis-iniki barlos deb atalardi. Temur to'rtinchi qabila o'g'lioni edi. U yoshligidan aqlli, ochiq ko'ngil, jur'atli, qat'iy kuchli va qobiliyatli bo'lib o'sib, tengqurlari – vazirlarning o'g'illari bilan suhbat qurar va amirlarning o'g'illaridan o'ziga o'xshashlar bilan vaqtini o'tkazardi. Nihoyat, kechalarning birida Temur ularga (shunday) dedi: – ular xilvat bir joyda to'planishgan bo'lib, ishrat va xursandchilikka sho'ng'igan o'rtalaridagi siru asrorlar pardasi ko'tarilib, aysh-u safo bisoti to'shalgan edi. – «Mening buvim falonchi, – u folbin va kohinlardan edi, – bir tush ko'rib, bu tushi unga shirin xayollar baxsh etmagan⁴¹. U tushini ta'bir qilganida (shu narsalar ayon bo'lgan): uning bolalari va nabiralari orasidan biror kimsa chiqib mamlakatga egalik qiladi, odamlarni bo'ysundirib sohibqiron⁴² bo'ladi va uning oldida zamona podshohlari bo'yin egadi. Ana o'sha (kimsa) men bo'laman. Mana shu fursat yaqin keldi. Sizlar myonga yordamchi va madadkor, men uchun tayanch va suyanch bo'lishga ahd qilinglar va mendan abadul-abad yuz o'girmaslikka ont ichinglar», – dedi. Tengdoshlari Temur da'vatiga rozi bo'ldilar hamda xursandchiligu g'amginlikda u bilan (birga) bo'lib, unga qarshi turmaslikka o'zaro qasamyod qildilar. Ular har doim va har joyda bu kalom atrofida gap yuritdilar va har bir shahar⁴³ va qishloq⁴⁴ ahli Temur chaqmog'iga o'rganmaguncha uning hovuzi suvini

hoch bir tortinmay va sir tutmay baralla gapirib toshirdilarki, hatto sog'u avomdan iborat eskidan oldiqochdi gap qilib yuradigan har bir limma ham Temur haqidati suhbatga sho'ng'idi. Sulton buni sezib⁴⁵, o'z mamlakati daraxtida (Temurning) xilof novdasi ko'ringanligini angladi va Temurning hiylasini uning o'z bo'g'ziga (qarshi) qaratib, dunyoni⁴⁶ uning yomonligidan, bandalaru yurtlarini uning or va nomusidan qutqarib, ushbu aytilgan (bayt)ga muvofiq ish tutmoqchi bo'ldi.

Oliy sharaf aziyatdan xalos bo'lmaydi,

Toki uning atroflarida qon to'kilmaguncha⁴⁷.

Bu haqda (samimiy) nasihatgo'ylardan biri Temurga xabar yetkazgach, u xuruj qildi va isyon qa'riga qarab yiqildi-yu, lekin sog'-salomat qolib martabasi) ko'tarilaverdi. Ehtimol, Temur shu orada va ushbu holatlar asnosida (avval) ishora qilingan shayx Shamsuddin borgan va zikr qilinganidek, istagan murodi xususida shayxdan omad tilagandir. Chunki Temur doimo: – «Saltanatdan erishgan jamiyki narsam va mustahkam makonlarni fath qilishim – bular hammasi shayx Shamsuddin al-Fohuriyning duosi, Shayx Zaynuddin al-Xavofiyni⁴⁸ himmati tufayli va barcha topgan barakatlarim esa faqat Sayyid Baraka⁴⁹ yordamida bo'lgan», – deyar edi. Zaynuddin va Barakaning zikri keyinroq keladi. Shuningdek Temur: «Baxtu saodat va mol-u mulk eshiklarining menga ochilishi, fath qilingan dunyo belinchaklarining menga kulib boqishi faqatgina Sajiston⁵⁰ o'qlari sababidan bo'ldi. O'sha vaqtdan, ya'ni u o'qlar meni noqis etganlaridan buyon to hozirgi vaqtga qadar men faqat ziyoda bo'lishda davom etaman», – deyarli.

Aftidan, Temur ishining boshlanishi va uning o'sha guruhga bosh bo'lib xuruj qilishi yetti yuzinchi yilning oltmishinchi va yetmishinchi (1358–1368) yillari oralig'ida bo'lgan. Mening ustozim bilimdon va serg'ayrat imom, komil-u fozil, davrining benaziri, asrining yakka-yu yagonasi, insoniyat allomasi, dunyoning ustoz, din-u diyonatning cho'qqisi, muhaqqiq va mudaqqiqlar shayxi, o'z zamonasining qutbi, davrlarning murshidi, Damashqda yashovchi Abu Abdulloh Muhammad ibn Muhammad, ibn Muhammad al-Buxoriy⁵¹ – tangri

taolo uning umrini uzoq qilsin! va u islom va musulmonlar (dunyosi) ga o'z saodatli barakatlari bilan madad bersin! – 836 (1433) yilning onlarida menga aytilishicha, Temur mazkur sulton Husaynni 771-yilning sha'bon oyida (28-fevral – 29-mart 1370-yil) o'ldirgan⁵² va o'sha vaqtdan boshlab mustaqil ravishda hokimiyatga egalik qilib, keyinroq eslatib o'tilajagidek, 807-yilning sha'bon (1405-yil, fevral) oyida vafot etdi. Uning xurujini va hokimiyatni qo'lga olguncha o'z atrofiga to'dalar to'plagan vaqtini xorj tutilsa, Temur mustaqil ravishda o'ttiz olti⁵³ yil hukm yuritgan.

Temur xurujga kirishgach, o'z hamrohlari bilan Movarounnahr yerlarini qatag'on yuritib, aholiga adovat va qahr bilan muomala qila boshladi. Shunda har bir ko'chmanchi va o'troq (aholi) ularni daf qilishga qo'zg'alib, ushbu uylaru joylarni ular uchun tor qilib siqib qo'ydilar. Shu sababli Temur va uning sheriklari Jayhunni kesib o'tdilar va u yerlar ulardan forig' bo'ldi⁵⁴. Keyin ular Xuroson yerlarida, xususan, Sajiston atroflarida nohaq ishlar bilan shug'ullandilar. Ularning Xuroson dashtlarida⁵⁵, Bovard⁵⁶ va Moxon⁵⁷ sahrolarida qanday ishlar qilganliklarini so'ramayoq qo'yaqol.

Shu orada, kechalarning birida ular yurish qilganida ochlik qamrab, ochlikdan oralarida alanga ko'tarilgan edi. Shunda Temur Sajiston hovlilaridan biriga kirib, unda cho'ponlardan qay biri o'z otari bilan tunayotgan edi—bir qo'yni orqalab qochdi. Cho'pon buni sezib, ko'rib qoldi va shu on Temurning orqasidan quvlab unga (kamonidan) ikki o'q uzdi: o'qlardan biri Temurning soniga, ikkinchisi esa kiftiga tegdi⁵⁸. U Allohning madadida ushbu to'g'ri zarbi bilan Temurning yarim (tanasi)ni ishdan chiqargan. Keyin cho'pop uni ushlab orqasiga ko'tarib, Malik Husayn⁵⁹ deb ataladigan Hirot sultoni huzuriga olib bordi. Sulton Temurni urdirganidan keyin uni salb etishni buyurdi. Sultonning fikri betayinroq bir o'g'li bo'lib, uning ismi Malik G'iyosuddin⁶⁰ edi. U otasidan Temurga shafqat qilishini, uni bir qoshiq qonidan kechishini o'tinib so'radi. Sulton o'g'liga: «Sendan chiqayotgan bu ish aqling rasoligini ko'rsatmaydi, na nasabing tozaligidan va tole'ligingdan dalolat bermaydi. Axir bu chig'atoy, yomonliklar moddasi bo'lgan kimsadir. Agar u tirik qolsa, albatta odamlaru

mamlakatlarni halok etadi» – dedi. O'g'li otasiga: «Yarim tanasidan ayrilib, kulfatga uchragan odamning qo'lidan nima ish ham kelardi. Shubha yo'qki, uning ajali yaqinlashgan, uning o'limiga zominbo'lish nima darkor», – deb e'tiroz bildirdi. Natijada, Malik Husayn o'g'liga Temurni tortiq qildi. G'iyosuddin Temurga qaraydigan kishi tayinlab, yaralari bitib, jarohatlari tuzalguncha davolattirdi. Keyin Temur Hirot sultoni o'g'li xizmatida bo'lib, uning eng dono xizmatkorlaridan va eng ishonchli yordamchilaridan biri bo'lib qoldi. G'iyosuddin huzurida uning hurmati ortib, darajasi oshdi va so'zlari inobatga o'ta boshladi. Shu orada sulton noiblaridan biri – Sajiston hokimi sulton-ga qarshi isyon ko'tardi. Sulton Temurni chaqirib, isyonchiga qarshi o'tlanishini so'ragach, Temur rozi bo'ldi va sulton unga tayanib bir toifa yordamchilar qo'shdi. Temur Sajistonga yetib borib isyonda qaysarlik ko'rsatgan noibni qo'lga tushirdi va u joylar mol-dunyasini (butunlay) xolis qilib oldi. Itoat bildirgan qo'shinlarini ham olib isyon oyatini⁶¹ baralla tilovat qildi va o'zi bilan birga bo'lganlar ila Movarounnahr-ga qarab yo'l oldi.

Yana aytishlaricha, Temur G'iyosuddinning otasi hayot bilan vidolashib (bu dunyodan) o'tguncha va o'g'li uning o'rnini egallab, podshohlikda mustaqil qaror topguncha sulton o'g'li (G'iyosuddin) ning xizmatida bo'lgan va shu orada u Movarounnahr-ga qochib ketgan. Shu paytda uning beli-yu boshi kuchayib, gumashtalari atrofiga to'planishgan, uning tarafiga o'tgan guruhlar va do'stu birodarlari unga qo'shilishgan edi. G'iyosuddin ularning orqasidan qo'shin yuborib yetmoqchi va musulmonlarni ularning kulfatlar-u tug'yoni-dan qutqazmoqchi bo'ldi. Hayhot! «Qilich malomatdan o'zib ketgan»⁶², «yoz kuni sut achib qolgan» edi!⁶³.

Temurning shoshilinch Jayhundan o'tishi va bunda qanchadan qancha ko'z yoshlari to'kilgani bayoni

Temur va uning jamoasi Jayhunga yetib keldilar. Daryoning ham ularga o'xshash tug'yoni tutgan mahali edi. Ularning imillab harakat qilishga fursatlari yo'q, chunki dushman orqalaridan quvlab kelmoqda edi. Shunda Temur o'z hamrohlariga:

– Qutulishning yagona yo‘li: har bir kimsa o‘z otining yuganiga va yoliga osilib o‘zini suvga tashlasin, – dedi. Ular qirg‘oqning nari-gi betidagi qandaydir bir joyda uchrashishga o‘zaro va‘dalashdilar. – Hech bir imillamasdan harakat qilingerlar. Agar kimda-kim va‘da qi-lingan joyga yetib kelmasa, demak, u yo‘qoldi hisob.

Shundan so‘ng Temur odamlari otlari bilan birga hayqirib-pish-qirib to‘lib-toshib mavjlanayotgan oqimga urib, o‘zini shamga urgan parvonadek suvga tashladilar. Ulardan biri ikkinchisining, oldin ket-gan keyingisining holi ne kechganini bilmadi. Ular boshlaridan o‘lim dahshatini kechirib qo‘rqinchli halokat shohidi bo‘ldilar. Shunga qa-ramay, birontasi ham talafot ko‘rmay qutulib qoldi va o‘sha va‘da-lashilgan joyga to‘plandilar. Bu, o‘sha yerlar ulardan tinchib har bir kelib-ketuvchi o‘z yo‘lida xotirjam bo‘lgandan keyin sodir bo‘lgan edi. So‘ngra ular so‘rab-surishtirib (yangi) xabarlar to‘plab, iz quva-boshladilar. Ular tangri va uning payg‘ambariga muhoraba boshlab, (xudoning) bandalariga aziyat yetkazib yo‘llarini to‘sa boshladilar. Ular Qarshi shahriga yetmagunlaricha⁶⁴ shu zayilda ish tutaverdilar⁶⁵.

Qarshiga qirish vaqtida Temur boshidan kechirgan zarba⁶⁶ va uning bu tanglikdan qutulishi bayoni

Kunlarning birida Temur o‘z hamrohlariga (bu payt qismat u va unga o‘xshashlardan zarar ko‘rib, fasod yeri ular «hosillar»idan bahra olib yashnagan edi):

– Bizning yaqinimizda xudoning rahmati yog‘ilur Abu Turob al-Nahshabiyning⁶⁷ shahri Naxshab⁶⁸ shahri bor. Bu shahar qo‘riqlan-ib, u baland devorlar ichida yashiringandir. Agar biz bu (shahar) ni egallasak, u bizga tayanch, mudofa joyi, boshpana va panohgoh bo‘ladi. Shaharning hokimi Muso (degan kishi) bo‘lib, agar biz uni qo‘lga tushirsak, mol-u mulkini olamiz va o‘zini o‘ldiramiz. Dar-haqiqat, uning boyliklari, otlari va qurol-aslahalari bizga kuch-quvvat bo‘ladi. Natijada, shiddatdan so‘ng bizga shod-xurramlik keladi. Men shaharga suv o‘tadigan tarnov orqali kiriladigan yo‘lni bilaman. Bu yo‘l o‘tishga juda qulay bo‘lib, keng va kattadir, – dedi.

Temur odamlari etaklarini shimardilar va (noma'lum) bir joyda otlarini qoldirdilar hamda o'z murodlariga yetmoq uchun tun (qorong'isi)dan foydalandilar. Ular shahar suv yo'liga kirib, amirning uyini mo'ljallab yurdilar. Keyin qo'llarini ko'targanlarida o'z (odam)larining qo'llari-yu, hovuzga duch keldilar. Amir (esa) shahar tashqarisidagi bog'da edi. Ular uning qurol-aslaha va anjomlaridan qo'lga ilinganini oldilar, otlarini minib, uning odamlari-yu akobirlaridan uchratganlarini o'ldirdilar. Ularga qarshi shahar ahli to'planib, (bu to'g'rida) amirga xabar yubordilar. Natijada, madad bilan amir yetib keldi. Oqibatda Temur odamlari ustiga ochiq-oydin va yashirin (har tomondan) balo yog'ildiki, ular g'oliblarga taslim bo'lishdan boshqa iloj topolmadilar. Temurning hamrohlari unga:

Bu majoz⁶⁹ bilan biz o'zimizni o'zimiz haqiqiy⁷⁰ halokatga tashladik, – dedilar.

Temur dedi: «Sizning hech (bir) aybingiz yo'q, chunki mana shunday janglarda er kishi imtihon qilinib, sinaladi. «Butun hiyla-firibingizni jamlanglar, keyin saf bo'lib kelinglar⁷¹» va shahar darvozalari tomon go'yo bir kishidek bo'lib tashlanib, fursatni qo'ldan bermay, hech bir ikkilanmasdan dushmanni yanchinglar. O'ylaymanki, hech narsa sizga bardosh qilolmaydi va biror (tirik) jon sizning oldingizda turish bera olmaydi».

Temur odamlari uning amriga amal qildilar va ovozlari boriqcha hayqirishib shahar darvozasi tomon tashlanib, o'lim girdobiga cho'ndilar va sherdek bo'lib dushman askarlari ustiga hujumga yopirildilar va chelaklab quyayotgan yomg'irdek, balki undan ham ortiq darajada ular ustiga quydilar va shahar darvozasini ochishda g'alabaga erishdilar, chunki bu ishni – sabablarining (birinchi) sababchisi (tangri) – irodat qildi. Ularning oldida hech bir kishi boshqa kishiga qaramadi, adadlari va aslaha-anjomlari ko'pligi ularga foyda bermadi.

So'ngra ular (Temur odamlari) o'z joylariga sog'salomat qaytdilar va hamishagidek o'z ishlarini davom ettirdilar. Ular atrofiga do'stlari yig'ilib fasoddagi sheriklari (ham) ularga qo'shildi. G'azabli ahlardan yana bir guruhining ularga qo'shilishi natijasida⁷² ularning soni uch yuz kishiga yetdi. Sulton hech bir e'tibor bermay ularga

qarshi arziyas qo'shin yubordi. Ular qo'shinni tor-mor keltirdilar va qo'rg'onlardan birini egallab, uni o'zlari qo'lga kiritgan (narsa)larini saqlaydigan qo'rg'onga aylantirdilar⁷³.

Men dedim:

Dushman imkoni-yu hiylasini kamsitma,
Chunki ko'pincha tulki sherdan g'olib kelgan.

Yana aytganlar:

Pashsha sher bo'g'izidan ⁷⁴ qon chiqaradi.

Yana boshqalar aytganlar:

(Shaxmatda) ko'pincha shoh piyodadan yengiladi.

Temur asoratiga kimlar asir olingani va u atrof hur podshohlaridan kimlarni bo'ysundirgani bayoni

(Keyin) Temur Badaxshon⁷⁵ hokimlariga maktub yubordi. Uning hokimi ikki aka-uka bo'lib, ular hukmronlikni otasidan meros olib, mustaqil edilar. So'ngra Sulton Husayn hokimiyatini ularning qo'lidan tortib olgan va ularni o'z, amri ostida bo'lishlarini shartlashib, u yerda (ularni) hokim qilib qo'ygan, bolalarini esa o'z huzuriga garovga olgan edi. Natijada, ular sulton Husayn qahriga asir bo'lib qolgan edilar. Temur maktub yuborib, o'z itoatiga chorlaganda ular rozi bo'ldilar va uning amri ostiga o'tdilar.

Mo'g'ullarning Sultonga qarshi qo'zg'olishi va qanday qilib uning (hukmi) rukunlarining bo'shagani bayoni

Shunigdek, sulton Husaynga qarshi sharq tomondan mo'g'ullar qo'zg'aldi⁷⁶. U mo'g'ullarga qarshi tayyorgarlik ko'rib Jayhundan o'tdi va ikki tomon o'rtasida jang bo'lib, sulton yengildi. Shu paytda Temur mo'g'ullarga ham xat yubordi. Ular hokimining ismi Qamaruddinxon⁷⁷ edi. Mo'g'ullar Temur irodasiga bo'ysunib, uning tilagiga amal qildilar. Sulton yerlarini uning qo'lidan xolis olishi uchun va uning (sulton) ustidan hukm yuritishini mo'g'ullar Temurga topshirdilar va u bilan qudachilik qilishga hamda unga har tomonla-

ma madad berishga va'da qildilar⁷⁸. Mo'g'ullar hukmronlik jilovini unga topshirganlarida keyin o'z yerlariga qaytdilar. Natijada bu bilan Temurning shavkati kuchaydi va odamlar undan xavotirga tushdilar. Sulton esa o'zining butun jidd-u jahdi-yu imkonini ishga solib, Temur olovini o'chirishga va uning payipi qirqishga tushdi va uni yo'qotishni o'z oldiga (maqsad qilib) qo'ydi. So'ng u mavjlangan dengiz misoli sonsiz-sanoqsiz qo'shin bilan, o'zi bosh bo'lgan holda unga tomon yo'lga tushdi va nihoyat Qag'alg'ar⁷⁹ deb ataladigan joyga yetib kelguncha yurdi. Bu joy ikki baland tog' qoyasidan iborat bo'lib, ular o'rtasida darband bor edi. Ushbu darband katta va keng yo'l edi-ki, yo'lovchi undan bir soatlar chamasi yurardi. Bu yo'l o'rtasida bir darvoza bo'lib, agar u yopilib himoya qilinsa, mustahkamlikda bunga teng keladigan hech narsa topilmasdi. Uning atrofida bir qancha tog'lar bo'lib, har biri (u joyning yuqori) ko'kka ko'tarilgan burni va barqarorlik uchun yerga mahkamlangan oyog'i kabi edi. Agar u joy hahida shunday deyilsa, juda to'g'ri bo'lar edi: «Osmongacha ko'tarilgan burun va suvga botirilgan tagdir»⁸⁰. Sulton (askarlari) Samarqand tomonidan darbandning og'zini to'sib turdilar, Temur esa go'yo (dushmanini) o'rab va siqib turganday darbandning boshqa tomonida turar edi.

Temur ishlatgan hiyla va u o'ylab topgan aldov bayoni

Temur o'z hamrohlariga dedi: «Hu anavi yerda maxfiy va o'tish mashaqqatli yo'l borligini bilamanki, u yerga hech bir kimsaning qadami yetmagan va qato (qushi) ham yo'l topa olmaydi. Kelinglar otlarimizni yetaklab kechasi bilan yuramiz va dushman hech narsadan savotir olmagan bir vaqtda orqasidan unga yaqin kelamiz. Agar ularga tongda yetishsak, unda biz g'oliblarmiz». Temurning odamlari (bu gapga) rozi bo'ldilar va egri-bugri tik yo'llarni kesib o'tib, tuni bilan yo'l yurdilar. Fajr tongga yetishib ularni (Temur odamlarini) kubh (quvib) yetdi-yu, lekin ular sulton askarlariga yeta olmadilar. Shunchalik kengligiga qaramasdan yer-dunyo ularga tor ko'rinib⁸¹, yashash azob-uqubatday bo'lib qoldi. Chunki ularga orqaga qaytish mumkin bo'lmadi. Quyosh o'z tulu'ini e'lon qilgach, ular dushman

askarlariga yetdilar – bu paytda askarlar ulovlariga) yuklarini ortib ketishga jazm qilayotgan edi. Shunda hamrohlari Temurga: «Ahmoqona ish qilib dushman changaliga tushdik, uning qarmog'iga ilinib o'zimizni o'zimiz o'z qo'limiz bilan halokatga tashladik», – dedilar.

– Zarari yo'q – dedi Temur, – dushman askargohiga qarab yuring va ularga ko'rinarli joyda otlaringizdan⁸² tushing. Otlarni o'tlashga (qo'yib) yuborib, o'zlaring dam olib, kechasi bekor ketgan uyqungiz o'mini to'ldiring».

«Ular go'yo o'likdek⁸³» o'zlarini tappa-tappa otlaridan tashladilar va otlarni o'tlashga qo'yib yubordilar. She'r:

Agar baxt-saodat ko'zlari senga kulib boqsa,
uxla, barcha qo'rqinchlar sen uchun xatarsizdir,
Baxt bilan anqo qushni ovlagin, chunki u o'zi bir durdir.

Orqangdan Javzo⁸⁴ yulduzini boshlagin, chunki u baxt jilovidir».

Dushman askarlari ularni o'z guruhlaridan xayol qilib, Temur qo'shinlari yonidan o'ta boshladi. Temur odamlari dam olib bo'lgach, otlariga mindilar va dushmanning yelkalariga minib oldilar, qiyqiriq ostida ularustiga qilich soldilar va ularni dahshatli o'limga duchor qilib, ularni o'lik va majruh holatida qoldirdilar. Bu mudhish ofat ko'pchilikni qamrab oldi va bu balo qay tarzda kelganini hech kimsa bilmadi.

Bu xabar sultonga borib yetdi, lekin u bu ahvolni tuzatish imkondan xorij edi. U Balxga qarab qochdi⁸⁵. U mamlakat (hokimiyati) dan yulib olindiki, o, bu qanday yulinish edi! Temur nahb-u g'orat va bosqinchilikni boshlab yubordi. Keyin u qimmatbaho boyliklarni zabt etib, mol-dunyo jam qildi. So'ngra atrofiga qora xalqni va past tabaqani to'pladi. Ulardan qay birlari rozi, qay birlari norozi holda Temurga itoat qildilar. Temur Movarounnahr yerlariga egalik qilib, odamlar ustidan shovqin-suron va qahr bilan hukm yurgizdi. U qo'shin va askarlarni tartibga solib, qo'rg'ону qasrlarni egallab olaboshladi. Sulton tomodidan Samarqandga noib qilib qo'yilgan kishi Alisher⁸⁶ degan shaxs bo'lib, u (davlat) arkonlaridan biri edi. So'ngra Temur unga maktub yo'llab, Movarounnahr yerlarini ikkisi o'rtasida teng taqsimlashni va sulton Husaynga qarshi kurashda o'zi bilan

bunga bo'lishini xabar qildi. Alisher bunga rozi bo'lib, viloyatlar va yerlarning yarmini unga bo'lib berdi hamda Temur huzuriga kelib, qo'l qovushtirib turdi. Temur uning izzat-ikromini oshirib, g'oyatda ehtirom ko'rsatdi.

Temurning Badaxshonga o'tlanishi va u yerdagilardan Sulton (Husayn)ga qarshi madad so'rashi bayoni

Temurning Alisherga ishonchi oshgach, uni qoldirib, o'zi Badaxshonga ravona bo'ldi. Temurni Badaxshonning ikki hokimi qarshi olib uning huzurida qo'l qovushtirib turdi hamda unga ko'pdan ko'p hadyalar va xizmatkorlar taqdim qilib, qo'shin va sipohilar bilan unga madad berdi. Keyin Temur ular ikkovini o'zi bilan birga olib Badaxshondan chiqdi va sultonni muhosara etishga qasd etib, Balxga qarab yurdi. Shunda sulton ulardan mustahkamlanib oldi. Ular uni hamma tomondan o'rab oldilar. So'ngra sulton Badaxshon hokimlarining o'z huzurida garovda bo'lgan bolalarini olib chiqdi, padarlari ko'z o'ngida ayamay va hech bir rahm-shavqat qilmay boshlarini oldi. Keyin sultonning ahvoli zaiflashib, otliq va piyodalari kamayib ketdi. Natijada, u qazo va qadarga taslim bo'lgan holda qal'adan chiqib, tangridan sodir bo'lgan shirin va achchiq hukmlarga rozi bo'ldi. Temur uni qo'lga olib, (Balx) ishlarini zabt etdi. So'ngra Badaxshon amirlarini izzat-ikrom bilan yurtlariga qaytarib va sulton Husaynni o'zi bilan birga olib Samarqandga ravona bo'ldi. Bu (voqea) 71-yilning sha'bon oyida, ya'ni hijriydan 700-yil o'tgandan keyin (28-fevral – 29-mart 1370-yil bo'lgan) edi⁸⁷. (Keyin) Temur Samarqandga kelib, uni o'ziga dor ul-mulk deb qabul qildi va podshohlik qonun-qoidalarini yo'lga qo'yib, ularni o'z siyosati va tutgan nizomiga asosan tartibga soldi. So'ngra u Sulton Husaynni o'ldirib⁸⁸ (taxtga) o'zi tomonidan Chingizxon zurriyotidan bo'lgan Suyurg'otmish degan bir shaxsni qo'ydi⁸⁹. Faqat Chingizxon qabilasidan bo'lganlarga xon va sulton nomi bilan yuritildilar. Chunki ular turk qurayshlari⁹⁰ hisoblanib, hech bir kishi ulardan oldin o'ta olmas va ular qo'llaridan bu sharafni tortib olishga biron kimsa qodir emas edi. Agar biror kishi bunga qodir bo'lsa, shubhasiz, u Temur bo'lardi, chunki u bu yerlarni to'la zabt

etib, ular yo'llarida «javlon urgan edi. Shu sababli Temur (o'ziga) ta'na qiluvchilarni daf etish va har bir pesha qiluvchining tilini kesish uchun Suyurg'otmish (martabasi) ni ko'tardi. Garchi uning amrida⁹¹ har bir amr qiluvchi-yu amrni tinglovchi bo'lsa ham, Temurning laqabi faqat «Ulug' Amir» edi. Xon esa uning asoratida go'yo loyga botib qolgan eshak misoli bo'lib, shu zamonda go'yo sultonlarga nisbatan ularning xalifalari kabi edi.

Temur Alisherni Samarqandda noiblikda davom ettirib, unga iz-zat-ikrom ko'rsatar, o'z ishlarida u bilan maslahatlashib, uni muqaddam tutar edi.

Dasht⁹² va Turkiston Sultoni To'xtamishxonning hamlisi bayoni

Dasht va Totor sultoni To'xtamishxon Temur bilan sulton Husayn o'rtasida bo'lib o'tgan mojaroni ko'rgach, qoni qaynab g'ayirligi keldi. Bu ularning nasabi va qo'shnichiligi sababidan edi. U ko'p sonli askar, deng'izdek hayqirgan qo'shin to'pladi hamda Sig'noq⁹⁴ va O'tror⁹⁵ tarafidan Temur lashkargohi tomon yo'l oldi.

Temur unga qarshi Samarqanddan chiqdi va ular Xo'jand daryosi⁹⁶ yaqinida, Turkiston atrofida to'qnashdilar⁹⁷, U daryo Sayhun⁹⁸ daryosidir. Samarqand esa Sayhun va Jayhun daryolarining o'rtasidadir. Ikki askar o'rtasida urush «bozori» qizidi. Ushbu bozorda ular o'rtasida jang oldi-sotdilar avj oldi va nihoyat, Temur askari (un bo'lib) yanchilmaguncha, muhoraba tegirmon toshlari aylanaverdi. Temur askarlari tarqab, uning qo'shin tuguni yechilayotgan bir paytda birdan Sayyid Baraka nomli (bir) kishi paydo bo'ldi, Temurga yaqinlashdi⁹⁹. Temur – u g'oyatda tang holatda qolgan edi, – unga «Ey afandim, Sayyid! (Mening) qo'shinim yengildi» – dedi.

– Qo'rqma, – dedi unga Sayyid (Baraka). Keyin u otidan tushib, yerdan bir siqim tuproq olib, o'zining bo'z otiga yana qaytib mindi. Keyin o'sha tuproqni (Temurni bostirib kelayotgan dushmanlari yuziga sepib, «yog'i qochdi¹⁰⁰», deb baqira boshladi. Temur ham yordam qo'lini cho'zgan ushbu shayxning ketidan takrorlanib shunday deb baqiraverdi. Temur Abbos¹⁰¹ tovushi bilan baqirganda go'yo u chanqoq tuyalarni «jut», «jut»¹⁰² (suvga) deb chaqirayotganga o'xshar

edi. Shunda Temur askarlari, go'yo sigir o'z buzoqlariga mehr bilan qaragandek, unga qaradilar va o'z dushmanu raqiblariga qarshi dardli ma'rakaga tushdilar. Uning qo'shinidagi barcha zaiflu kuchli jangchidan «yog'i qochdi» degan iborani takrorlab baqirmagani qolmadi. Keyin ular bir-birlarini (qat'iy) qo'llab-quvvatlab va (bir-birlariga) madad, tilab, dushman ustiga hamla qildilar. To'xtamish qo'shinlari mag'lubiyatga uchradi va «orqasini o'girib tiraqaylab qochdi»¹⁰³. Temur askarlari ular bo'yniga qilich qo'yib, bu g'alabalari bilan ularga ajal qadahlarini ichirdilar. Ularning ko'p mol-dunyo va chorvalarni o'lja qilib o'rta (hol) boshliqlari-yu hoshiyalarini asir oldilar. Shundan keyin Temur Samarqandga qaytdi – u Turkiston va Xo'jand daryosi atrofidagi yerlar ishlarini tartibga solgan edi.

Temur nazarida Sayyid Barakaning e'tibori oshdi va o'sha qo'lga kiritib egallagan barcha joylarga uni hokim qilib tayinladi. Bu Sayyid to'g'risidagi gaplar turli-tumandir¹⁰⁴. Ba'zilar uni mag'ribli bo'lib, Misrda yashab (zuluk bilan) qon quyuvchilik qilgan, keyin Samarqandga kelib o'zini sayyid qilib ko'rsatib qadr-qimmatini ortgan va shuhrati yoyinlgan desa, ba'zilar uni Madinayi sharifa ahlidan deydi: boshqa ba'zilar esa uni Makkayi munavvara ahlidan deyдилar. Har holda u Movarounnahr va Xuroson shaharlarida eng ulug' zotlardan biri, ayniqsa, Temurga zikr qilingan madadni ko'rsatib qazo va kadarning ushbu latif tasodifi tufayli Temurni bu shiddatdan xalos qilgandan keyin bo'ldi. So'ngra Temur unga – «Mendan istagan narsangni so'ra va murodingni tila» – dedi. U Temurga: – Ey mavlono Amir! Muqaddas va tabarruk shaharlar (Makka va Madina)ga qarashli vaqflar (turli) iqlimlarda serob. Shular jumlasidan Xuroson yerlaridagi Andxoy¹⁰⁵ (ham) bor. Men va mening bolalarim ana shu ehsonga sazovor kishilar jumlasidanmiz. Agaro'sha yerlarning foyda zarari aniqlanib, mayda-chuydalari ma'lum qilinsa hamda vaqflari hisoblanib kirim-chiqimlari belgilansa mening va bolalarimning hissasi bu vodiydagi mana shu qasabadan kam bo'lmaydi. Ana o'shani menga «iqto'»tariqasida ber», – dedi.

Temur ushbu joyni va unga qarashli muzofotu–qish- loqlarni unga «Iqto'» tarzida tortiq qildi. Bu yerlar hozirgacha uning avlodlari, urug'lari va nabiralari qo'lidadir.

Alisher va Temur orasida voqe bo'lgan ixtilof va fasodliklar bayoni

Keyin Temur bilan Alisher o'rtasida ixtilof chiqib, ulardan har qaysiga (tarafdor) guruhlar qo'shildi. Temur Alisherga (qarshi) firib ishlatib aldadi va uni tutib olib qatlgatortdi. Natijada, mamlakatu viloyatlar yolg'iz Temurning o'ziga qoldi. Avval yuz o'girib o'zini orqaga tortib yurgan (odam)lardan har bir yuzu bosh Temur itoatiga shoshildi.

Temur bilan Samarqand buzuqlari va shutterlari¹⁰⁶ orasidagi mojaro va qanday qilib Temur ularni do'xaxga joylashtirgani bayoni

Samarqandda ko'pdan ko'p buzuqilar toifasi bo'lib, ular ichida har xillari: polvonlar, nayzabozlar¹⁰⁷, mushtlashuvchilar va shifokorlar bor edi. Ular go'yo Qays va Yaman (qabilalari)¹⁰⁸ kabi o'zaro ikki guruhga bo'lingan bo'lib, mudom oralarida adovat va urush yuz berib turar edi. Har bir guruhning o'z boshlig'i, tayanadigan kishilari, yordamchilari va yugurdaklari bor edi. Yetarli haybati borligiga haramasdan, ular tomonidan o'ziga (qarshi) biron qaysarlik va xiloff(ish) bo'lishidan Temur xavfsirab yurardi. Agar u biror tomonga yurish qilmoqchi bo'lsa, zinhor o'rniga Samarqandda noib (tayinlab) qoldirar edi. U shahardan uzoqlashishi bilanoq, albatta, o'sha jamoadan bir toifasi xuruj qilib, noibni ag'darib tashlar yoki u bilan (birgalashib) xuruj qilar hamda (Temurga) muholafat bildirardi. Temur har safar qaytganida (o'z podshohligida) tartib-intizom ishlari buzilganini, ishlari chalkash holga kelib (o'z) martabasi tebranib qolganini ko'rardi. Shu vajdan ishlarini yangidan tuzatish, buzib boshqatdan qurishga majbur bo'lardi. U (birovlarni) o'ldirar, (birovlarni) ishdan bo'shatar-di, boshqalarga esa in'om-ehson qilib, hadyalar ulashardi. Keyin yana yo'lga tushib, o'z yerlarida tuzatish va yo'llarni mustahkamlash bilan mashg'ul bo'lardi. Buzuqilar esa o'zlarining jirkanch ishlarini davom ettirar, yana aldov va makrlariga kirishardilar. Bu ahvol to'qqiz marta-cha takrorlanadi. Temurning buzuqilar va fasodchilarga qarshi nima qilishga boshi qotdi. Keyin u ushbu buzuqilarni o'ldirib, tag-tomiri

bilan quritib, ularning aziyatidan qutulish uchun hiyla ishlatdi. U bir ziyofat¹⁰⁹ uyushtirib, unga katta-yu kichik (barcha) xaloyiqni chaqirdi va kelganlarni toifa-toifasiga qarab har bir hunarmandni o'z sarko-nga qo'shib o'tqazdi. Haligi buzuqilar va ular boshliqlarini ajratib, alohida o'tqazdi va Anushirvon ibn Qayqubod¹¹⁰ dinsizlarga nisbatan qanday ish qilgan bo'lsa, Temur ham ularga nisbatan (xuddi) shunday ish qildi. Temur o'z yordamchilaridan chetroq bir joyga pistirma qo'ydi va oldilariga yuborilgan har bir kimsani o'limga mahkum etishni ular bilan kelishib oldi. Ular yoniga yuborilgan kishi uning o'ldirilishi lozimligiga ishora edi. Keyin Temur ziyofatga kelganlarning boshliqlarini birma-bir chaqira boshladi va ularga o'z qo'li bilan sharob quyib, (ularga) qimmatbaho sarpohlar ulasha boshladi. Navbat boyagi buzuqilardan birontasiga kelsa, Temur unga qadahni ichirar va qimmatbaho sarpo kiygizib, uni pistirmadagilar oldiga olib borishlarini ishora qilardi. U kishi pistirmadagi odamlar oldiga kelishi zahotiyuq, ular uning ustidan nafaqat kiydirilgan sarpohni, balki hayot sarpoini ham yechib olib, uning tanasi tillosini fano kursiga solib eritib qo'yardilar. Shunday qilib, Temur ularning bittasini ham qo'ymay o'ldirtirdi va shu bilan ildizlarini quritdi, izlarini o'chirib, olovlarini so'ndirdi. Natijada Temur uchun yo'llar tozalanib, podshohligi raqibu muxoliflardan xoli bo'ldi. Movarounnahrda unga qarshilik qiluvchi va uning oldini to'suvchi biron kimsa qolmadi¹¹¹.

Samarqand yerlari, Badaxshon va Xo'jand daryolari o'rtasida bo'lgan (yer)lar tafsiliga oid bo'lim

Shular jumlasidan Samarqand va uning viloyatlari: Samarqand yetti tumondan¹¹², Andikon¹¹³ va uning atroflari esa to'qqiz tumondan iboratki, undan o'n ming jangchi chiqadi¹¹⁴.

Samarqand Movarounnahrning mashhur shaharlaridan va zikr qilingan mo'tabar joylaridandir. Aytishlaricha, qadim zamonda Samarqand va uning devorlari o'n ikki farsaxdan¹¹⁵ iborat bo'lgan. Bu Chingizxondan avval (o'tgan) Sulton Jaloluddnn¹¹⁶ zamonida bo'lgan. Men Samarqand devorlarining haddida, g'arb tomondan Temur bino qilgan va Dimashq¹¹⁷ deb atagan bir qasabani ko'rdim. Ushbu qa-

sabaning masofasi Samarqanddan taxminan yarim kunlik (yo'l)dir. Odamlar hozirgacha qadimgi Samarqandni¹¹⁸ kavlaydilar va kufiy xati bilan tamg'alangan dirhamlar va filslar qazib oladilar va filsu tangalarini eritib, undan kumush ajratib oladilar.

Shuningdek Marg'iyon¹¹⁹ ham Movarounnahrning shaharlaridandir. Qadim zamonda u poytaxt bo'lib, unda Ilkxon¹²⁰ turgan «Hidoya» (kirish)ning sohibi jalolatli shayx, alloma Burhonuddin al-Marg'iyoniy¹²¹ – tangri-taolo u (kishi)ni rahmat qilsin, – Marg'iyondan chiqqan.

(Movarounnahr shaharlaridan) Sayhun sohilida Xo'jand Jayhun sohilida Termiz joylashgan. Shunngdek Naxshab – u (avval) zikr qilingan Qarshidir va yana Kesh, Buxoro, Andikon. Bular hammasi mashhur joylar bo'lib, ulardan boshqalari ham bor.

(Movarounnahrning) viloyatlaridan Badaxshon, Xorazm yerlari, Sag'oniyan¹²² iqlimi va bulardan boshqa o'lkalar-u poyonsiz tevarak atroflar. Bu yer ahlining e'tiqodicha, Jayhun¹²³ orqasidan sharqqa qarab cho'zilgan yerlar Turon¹²⁴, g'arbga tomon cho'zilgan bu tomondagi yerlar esa Eron deb ataladi. Kaykovus¹²⁵ va Afrosiyob¹²⁶ bu mamlakatlarni o'zaro taqsim qilganlarida Turon Afrosiyobga, Eron esa Kaykubod o'g'li Kaykovusga tekkan. Iroq (esa) Eron mag'ribidir¹²⁷.

Movarounnahr yerlarini o'ziniki qilganidan keyin Temurning saltanat yo'lida boshlagan zo'ravonliklari bayoni

Movarounnahr yerlari sof o'ziniki bo'lib¹²³, zamon qaysarlari uning amrlariga bo'yin ekkach, Temur o'zga mamlakatlarni egallash-u bandalarni qul qilishga boshladi. Iqlimlar podshohlarini va ufqlar sultonlarini sayd qilish uchun u hiyla-nayrang barmoqlari bilan turli-tuman to'rlar va tuzoqlar to'qiy boshladi. Eng avval u mo'g'ullar bilan apoq-chapoq bo'lib, ular bilan og'iz-burun o'pishdi va tinchlik haqida sulh tuzib, sovg'a berib, sovg'a oldi hamda ular podshohi – Qamaruddin qiziga uylandi. Shunday qilib Temur ularning ta'qib va tazyiqidan amin bo'ldi. Mo'g'ullar sharq tomondan uning qo'shnisi bo'lib, ular bilan Temur o'rtasida hech qanaqa farq yo'q edi. Chunki ikki tomondan ham sodir bo'lgan jinsiyat, qudashlik¹²⁹ va qo'shnichilik bunga sabab edi. Dinlari esa ikkala davlatda ham joriy bo'lgan Chingizxon

tavroti edi. Shu sababdan Temur mo'g'ullar yomonliklaridan bexovotir bo'lib, ular makru zararlaridan amin edi¹³⁰.

Temurning atrof va, eng avval, Xorazm yerlarini birlashtirishga niyat qilib, qat'iy qarorga kelgani bayoni

Mo'g'ullar makridan amin bo'lib, sulh bilan ular (og'zi) chegarasini to'sgach, Temur Xorazm yerlari tomon yuzlanishga azm etd¹³¹. Xorazmliklar g'arbdan, chap (tomondan) Temur bilan qo'shni bo'lib, o'zlarida islom qoidalarining yuritilishi jihatidan undan ajralib turardilar. Jurjon¹³² shahri ularning poytaxti bo'lib, eng azim shaharlaridir. Umuman bu mamlakat (Xorazm) azim shaharlar va keng viloyatlarga boy. Uning poytaxti fozil kishilar jam bo'ladigan, ulamolar manzil tutadigan, zariflar va shoirlar makoni, adib va ulug' kishilar chashmasi, izzat-ikromli ulug'lar tog'ining koni, yo'lini topganu adashganlardan haqiqat izlovchi kishilar dengizining manbayi edi. Xorazmning noz-ne'matlari bitmas tuganmas, tabiiy boyliklari behisob bo'lib, fazilatlarining yuzi nur taratib turuvchidir. (Bu mamlakat) sultonning ismi Husayn So'fi bo'lib, u soxta e'tiqodlardan xoli kishi edi.

Movarounnahr shaharlarining surati bir-biriga yaqindir, chunki ularning hammasi (to'g'ridan to'g'ri) xom yoki pishiq g'ishtdan yer (beti)ga qurilgandir. Latofatda Xorazm ahli ham Samarqand ahli singari bo'lib, hishmat-u zarofatda ular Samarqand ahlidan afzalroqdir¹³³.

Ular mushoira va adabiyotga inoyat qo'yganlar hamda yaxshi sifatlar va oliy fazilatlar san'atida, xususan musiqa va nag'malar ilmi-da ajib ash'yolar yaratganlar. Bu borada ularda har bir xos-u avom ishtirok etadi. Xorazmliklar haqidagi (ajib) narsalardan shu (narsa) mashhurki, agar ularning beshikda yotgan (chaqaloq) bolasi yig'lasa yoki «oh» desa, bu tovushdan «Dugoh» maqomining kuyi yangraydi.

Temur Xorazmga yetib kelganda Husayn So'fi g'oyib edi. U Xorazm atroflarini va undan o'z qo'li yetgan joylarini taladi¹³⁴. Lekin Xorazmni egallashga muvaffaq bo'la olmadi. Bu ishga unchalik ahamiyat berib ziyoda e'tibor qilmadi va o'z hoshiya-atroflarini yig'ib mamlakatiga qaytdi.

Temurning Xorazmga ikkinchi marta qaytishi bayoni

So'ngra Temur jur'at kamarini mahkam bog'lab, bataimom tayyorparlik va ko'p qo'shin bilan Xorazmga ikkinchi marta yurish qildi. Uning sultoni hamon g'oyib edi¹³⁵ Temur Xorazm go'zal kelinchagining kuyovi¹³⁶ misoli bo'ldi. U shaharni qurshab, hisor etib oldi va Xorazmning yo'llari bo'yinlariga yoqalarini mustahkamladi va oz bo'lmasa (mamlakat kiyimi) etaklariga o'z changallari bilan yopishib olayozdi. Shunda shahar a'yonlaridan biri – u savdogar bo'lib, «o'z sultoni oldida sodiq qadam¹³⁷», ismi Husan Surij edi, – Temurga peshvoz chiqib, undan bu mushkul ishlarni o'zlari ustidan ko'tarishni va buning evaziga talab qilganicha asir va o'lja berishlarini (bildirib) iltimos qildi. Temur undan ikki yuz xachirga yuk bo'ladigan kumush berishni va uni jaranglagan tanga tariqasida o'z xazinasiga yetkazishni talab qildi. Lekin Husayn Surij Temurga murojaat etib, lutf bilan e'tiroz qila-qila, nihoyat Temur so'ragan (mol-dunyo)ning to'rtidan biriga uni ko'ndirdi. Husan Surij talab qilingan boylikni o'z (shaxsiy) mol-mulkidan ajratib, o'sha on (kumushni) o'lchab berdi. Shundan so'ng Temur jo'nash hozirligini ko'ra boshladi va o'z qo'shini lashkarlariga xorazmliklarga aziyat yetkazishni man etib, Samarqandga tavajjuh etishga azm qildi.

Temur uchun o'z otasini yo'ldan urib, uni chormixga tortishlaridan xalos qilgan Hirot sultoni G'iyosuddinga Temurning maktubi bayoni

Keyin Temur Hirot sultoni Malik G'iyosuddinga – o'z xaloskoriga, go'yo payg'ambarning: «Tangri har bir kimsa yomonligini o'ziga yozib qo'ygandir»¹³⁸ – degan so'zlariga amal qilib, maktub yubordi. Temur G'iyosuddindan o'z itoat halqasiga kirishini va holi-qudratiga yarasha mulozimlaru hadyalar keltirishini talab qilib, aks holda uning diyoriga borishni va unga halokat keltirishni bildirdi.

Malik G'iyosuddin Temurga o'z elchisi bilan maktub yuborib unda: «Sen mening xizmatkorim emasmiding va men senga yaxshilik qilmabmidim?! O'z xayr-u ehsonim va ne'matim¹³⁹ etagini ustingga yopmaganmidim?! Sen bo'lsang makr-hiyla ishlatib fitna qilding,

(odamlarni) o'ldirib tiraqaylab qochding va «qilg'ilig'ingni qil-ding»¹⁴⁰. Bu, men seni zarbadan va chormix etishdan qutqarganimdan keyin-a? Agar sen ehsonni bilguvchi inson bo'lmasang¹⁴¹, unda (hech bo'lmaganda) yaxshilikni bilguvchi it kabi bo'l», – deb yozdi.

Natijada, Temur Jayhunni kesib o'tib, G'iyosuddin tomonga qarab ravona bo'ldi. G'iyosuddinining Temurga qarshi tura oladigan kuch-quvvati yo'q edi. U o'z urug'lari va qishloqdagilariga xat yuborgach, ular o'z ulovlari bilan Hirot atrofiga jam bo'ldilar. G'iyosuddin bo'stonlar atrofiga handaq qazdirib, bu bilan nogiron va zaif miskinlarni himoyaga oldi va o'zi esa qal'aga¹⁴² bekinib, shu tariqa Temurdan saqlanib qolaman, deb hisobladi. Bu G'iyosuddiining avvali ham, oxiri ham fahm-mulohazasi zaifligidan, qobiliyati nochorligidan, aql farosati kamligidan, fikr va davlatining in'ikosidan (dalil) edi. Men (bu to'g'rida) she'r aytdim: Kimiki baxti (uning) taqdiriga muvofiq ermas, tadbiri (uning) o'ziga halokat keltirur. Temur G'iyosuddin bilan jang qilishga va uning muxosarasiga qiziqmadi, lekin askarlari imkonlari qadricha va rohatda turar, (uning) dushmani esa kenglikdan tor joyga tushib qolgan edi. (Sultonning) boshliqlari va hoshiyalari sarosimaga tushdilar, hayvonlar va mollar egasiz, qarovsiz qoldi, shahar izdihomiga toshdi. Ularni noxushlik holdan toydirib, ochlik tinkasini quritdi, xos-u avomlar halok bo'lib, (ularni) dod-faryod va figon qamrab oldi.

Natijada, sulton omonlik tilab Temurga maktub yubordi. U faqatgina uning sababidan tanglikda qolganini angladi va unga boshda homiylik ko'rsatib, (endi) undan azob chekayotganini tushundi. U Temurga avvalgi tanishliklarini va o'zi unga ko'rsatgan ehson-urahmlarini eslatdi hamda Temurdan o'ziga beriladigan omonlikni iymon keltirib ta'kidlashni talab qildi. Temur (uning) ilgari ko'rsatgan yaxshiligini (qal'bida) saqlashni bildirib, uning qonini to'kmaslikka-yu, terisini tilka-pora qilmaslikka qasamyod qildi. Shunda sulton chiqib, Temur huzuriga kirdi va uning oldida qo'l qovushtirib turdi. Temur shaharga kirdi¹⁴³ hamda Hirot qo'shinlari va o'z yordamchilari tomonidan o'rab olingan sulton hamrohligida shahardagi mustahkam qal'aga ko'tarildi. Shu payt Hirot sohibining botirlaridan biri sulton-

ga: Temurni o'ldirib, o'zini (bu yo'lda) fido etishni ishorat qilib, unga quyidagi mazmunda gap qildi: «Men o'zimni va molimni musulmonlar uchun fido qilib, bu cho'loqni o'ldiraman, nima bo'lsa bo'lar». Sulton uning maslahatiga rozi bo'lmay Tangri taoloning hukmi-yu irodasiga taslim bo'lib, dedi: – «Darhaqiqat, tangri-taolo o'z bandalari taqdirida o'zi tasarruf yuritadi. Albatta, u o'z murodi o'qini qanday bo'lmasin (o'z) bandalariga tegizadi. Qismatdan qochib bo'lmaydi, tangri-taolo bo'lishi muqarrar deb hukm qilgan narsadan hech bir kishi qutula olmaydi».

Misra:

Agar senga taqdir buyurgan biror ish kelsa-yu, sen undan qochsang, bilib qo'yki, sen o'sha tomonga qarab yurasan.

Bu bir sirki¹⁴⁴, u zohir bo'lmog'i kerak va uni (Temur) ishlari-ning haqiqatini surishtirmay qo'yaqol. Agar kimki qismatdan g'olib kelmoqchi bo'lsa, u mag'lub bo'lgan, kimki zamonini talamoqchi bo'lsa, o'zi shilingan, kimki taqdir oqimidan kuchli kelmoqchi bo'lsa, o'zi g'arq bo'lgan, kimki g'aflatda bo'lib ayshu ishrat sharabiga moyil bo'lsa, uning tomog'iga tiqilgan.

Shu damda G'iyosuddin otasining (unga) aytgan so'zlarini esladi va uning aytganlari haqiqat ekanini fahmladi. Lekin kamon o'qi otilgan bo'lib, uni kamalak ipiga qantarishning iloji yo'q edi.

Temurning Shayx Zaynuddin Abu Bakr al-Xavofiy bilan uchrashuvi bayoni

Xurosonga qilgan yurishlarining birida Temur Xavof¹⁴⁵ qasabasi-da tangri-taolo o'z lutflari bilan taqdirlagan, bilimdon, olim, ulug' va fozil, zohir karomatli, bag'oyat ezguliklar egasi, shirii suxan, sof maqom, sodiq kashfiyot, Alloh bilan muomalalari sidqidil bir kishi borligini eshitgan edi. U Shayx Zaynuddin Abu Bakr¹⁴⁶ deb atalib, uning ijti-hod qushi uchun Quds¹⁴⁷ bog'ida eng oliy go'sha (bordir).

Temur shu shayx ruiyatini niyat qilib, o'z jamoasi bilan uning huzuriga yuzlandi. Shayxga, «Temur seni diydoringni ko'rish va barakangni tilash uchun huzuringga kelayotir», – dedilar. Lekin shayx bir so'z ham aytishga ulgurmasdanoq Temur yetib keldi va otdan tushib, shayxning huzuriga kirdi. Shayx esa o'z odaticha gilamchasi ustida (chuqur) fikrga cho'mgan holda o'tirar edi. Temur uning oldiga yaqin kelganida shayx (o'rnidan) turdi. Temur emaklab borib shayxning oyog'iga bosh urdi. Shunda shayx Temurning orqasiga ikki qo'lini qo'ydi. Temur (keyinchalik) dedi: «Agar shayx orqamdan tezlik bilan qo'lini olmaganda chindan ham meni bosib qoladi deb o'ylagan edim. Men go'yo osmon yerga uzilib tushgan-u men yer-u osmon o'rtasida mayda-mayda bo'lib ketgandek tasavvur qildim». Keyin bu mumtoz kishi huzurida odob bilan tiz cho'kdi va o'z suhbatini munozara tarzida emas, balki savol tariqasida tuzib, lutf bilan unga: «Ey mening sayyidim, shayx! nega siz o'z podshohlaringiz jabr va qayg'u-g'azabga moyil bo'lmay, adolat va insof yuzasidan ish tutishlarini amr qilmaysiz?», – dedi.

– Biz ularga shu (narsa)ni amr qilib, bundan muqaddam shuni izhor etgan edik, – dedi shayx, – lekin ular bu amrga quloq tutmadilar, shu tufayli ular ustidan hukmni senga topshirdik¹⁴⁸.

O'sha on Temur shayxning huzuridan chiqdi, endi uning bukiriligi to'g'ri bo'lib qolgan edi va dedi: «Qa'ba egasi nomi bilan qasam ichamanki, endi men (butun) dunyoga egalik qildim».

Bu shayx o'sha zikri (keyinroq) kelishi va'da qilingan kishidir.

So'ngra Temur Hirot podshohini qo'lga olib, uning hukmidagi barcha narsalarga egalik qildi va Hirot viloyatini birin-ketin zabt etib, har bir viloyatga o'z noibini qo'ydi. O'zi esa imkoni qadar boyliklarini olib¹⁴⁹ orqaga, Samarqandga qaytdi¹⁵⁰. Temur Sultonni shahar¹⁵¹ (hibsiga solib ustidan hibsi) eshigini yopdi hamda shahar sohiblariga uni qo'riqlashni topshirib, ularga o'zining poyloqchi sherlari-yu qo'pol va bag'ritosh mirshablarini qo'shdi. Bu Temurning mayli, boshingni kesmayman, deb imon keltirgan va'dasiga muvofiq edi. Chindan ham Temur uning qonini oqizmadi, lekin hibsdan ochlik va tashnalikdan o'ldirdi.

Temurning Xurosonga qaytishi va Sajiston viloyatlarini xarob etishi bayoni

Keyin Temur (yana) Xurosonga qaytdi – u Sajiston ahlidan qasos olishga azm qilgan edi¹⁵². Sajiston ahli sulh va osoyishtalik so‘rab Temur qarshisiga chiqdi. Temur ularning o‘ziga qurol-yarog‘ bilan yordam berishlari evaziga bu talabga rozilik bildirdi. Natijada, Sajiston ahli o‘zlaridagi bor aslahalarni unga chiqarib berdilar va shu bilan ushbu shiddatdan qutulishga umid bog‘ladilar. Shaharlari qurol-aslahadan batamom xoli bo‘lganligi to‘g‘risida Temur ularga ont ichirib balog‘atli qasamlar aytdirdi. Temur bu ishning rostligiga ishonch hosil qilgach, ularning bo‘yniga qilich qo‘yib, bittasini ham qoldirmay o‘lim qo‘shinlariga olib borib qo‘shdi. Keyin u shaharni (shunchalik) xarob etdiki, unda na bir daraxtu na bir uy qoldi. Uni (er yuzidan) mahv qildiki, unda na biron ko‘zu na biron iz qoldi. So‘ngra Temur undan jo‘nab ketganda, shaharda hech bir kimsa qolmadi. Temur bu ishlarni sajistonliklardan ilgari ko‘rgan zahmati sababidangina qilgan edi¹⁵³.

Damashqda, Chaqmoq madrasasida istiqomat qiluvchi hanafiy mazhabidan bo‘lgan faqih shayx Zaynuddin Abdullatif ibn Muhammad ibn Abulfatx al-Kirmoniy 883 (1430) yili menga (shunday) hikoya qilgandi: «Sajistonliklardan qochgani yoki g‘oyibligi sababli, shuningdek Tangri taolonipg qandaydir lutf-karomati bilan Temurning o‘limidan qutulib qolganlari, u ketgandan keyin shaharga qaytib kelganlarida juma namozini o‘qimoqchi bo‘ldilar. Lekin ular kundan yanglishib juma kunini aniqlay olmadilar. To Kirmonga¹⁵⁴ odam yuborib, u yerdagilar juma kun ekanini aytmagunlaricha uni bila olmadilar».

Temurning Sabzavor¹⁵⁵ yerlariga yurishi va shaharning unga bo‘ysunib, hokimining uning huzuriga kelishi bayoni

Temur Sajistonda mo‘ljaldagi ishlarini ado qilgach, o‘z askarlari bilan Sabzavor shahriga tomon yuzlandi. Uning hokimi Hasan Juriy¹⁵⁶ deb atalib, o‘zi rafiziylar¹⁵⁷ bo‘lsa ham hokimiyatda mustaqil edi. Uning itoat qilishdan va imkoni yetguncha unga hadya va xizmatkorlar taqdim

qilib peshvoz chiqishdan boshqa iloji yo'q edi. Temur uni o'z viloyatida qaror toptirib, homiylik ko'rsatdi.

Bo'lim

Temurning odati va makridan¹⁵⁸ (biri) shu ediki, agar u mehmon tariqasida birorta (kishi) nikiga qo'nsa, eng avval u uy egasining avlod-ajdodini surishtirar va uning ismini hamda nasl-nasabini esida saqlab qolib, unga: «Agar sen mening (mutlaq) hokim bo'lib, mustaqil hukm yuritishim xabarini eshitsang, unda huzurimga falon belgi bilan kelgin. O'shanda seni mukofotga sazovor qilaman», – derdi. Natijada uning nomi tillarda doston bo'lib, (qilgan) ishlari chor tarafga yoyilgach, dovrug'i va xabari dunyoga tarqalgach, (o'sha) kishilar (shartlashilg'an) belgilar bilan «har tarafdin»¹⁵⁹ uning huzuriga shoshildilar. Temur ulardan har birini o'z o'rniga qo'yib, martabasiga loyiq joy topardi.

Sabzavorda Temur va firibgarlar guruhining boshlig'i Sharif Muhammad o'rtasidagi mojaro bayoni

Sabzavor shahrida shuttorlardan bir sharif kishi bo'lib, u Sayyid Muhammad as-Sarbadol deb atalardi. U bilan bir jamoa odamlari bor ediki, hammasi firibgarlar bo'lib, ular «sarbadoliya»¹⁶⁰, ya'ni shuttorlar deb atalardilar. Bu sayyid mashhur odam bo'lib, (o'z) fazilati va himmati saxovatlarini bilan tilga olinadigan (ma'lum) kishi edi. Shu tufayli ham Temur: «Uni mening huzurimga keltiringlar, chunki men laqat uni deb keldim. Uning diydoriga ishtiyoqmand bo'lib, undagi (bor) ilmni bilmoqqa ilhaqman», – dedi.

Natijada, Sayyidni Temur huzuriga chorladilar. U kirgach Temur o'rnidan turib borib uni quchoqladi hamda ochiq chehra bilan kutib oldi, unga pzzat-ikrom ko'rsatib o'ziga yaqin tutdi va gap orasida (unga shunday) dedi: «Ey mavlono sayyid! Sen menga aytchi, nima qilsam Huroson yerlarini batamom egallayman va o'zimga bo'yin egdirib, uning uzog'u yaqin (joylar)ini o'z ixtiyoriga olaman? Bu holat menga nasib bo'lishi va qing'ir-qiyshiq, mashaqqatli yo'ldan yuqori ko'tarilmoq, uchun men nima qilay?».

Sayyid unga dedi: «Ey mavlono amir! Men payg'ambar bandalaridan bo'lib, bir faqir va muhtoj kishiman. Bunday yuqori fazilat qayerdayu, men qayerda. Garchi (meni) sharif deb atasalar ham, men ojiz va zaif (bir) kimsaman. Haloqat chashmalaridan suv ichishga menda toqat yo'q. Men kim bo'libmanki, podshohlik ishlariga aralashib, biror yo'l ko'rsatay? Agar kimda-kim podshohlar (ishlari)ga daxl qilib, (ularning) ishlariga aralashsa yoki ularga e'tiroz bildirib, monelik ko'rsatsa, u ikki dengiz birikadigan joyda suzgan va suzishayotgan ikki qo'chqor orasida (qotib) turgan kishiga o'xshaydi. Agar (kimki) begona tilda gapirsa u (ko'p) g'alat suzlaydi. Ma'mup¹⁶¹ bilan tegirmonchi o'rtasida qanchalik farq bor?»

Temur unga dedi: – «Sen menga bu niyatga erishish yo'lini albatta ko'rsatmog'ing va ushbu haqiqatga yetishish (yo'li)ni xabar qilmog'ing darkor. Agar men senda ushbu xislatlar borligini payqamaganimda va odamlarim seni mulohazang ko'rsatgan (to'g'ri) yo'llardan javlon, urishlarini karomat qilmaganimdayu, sen ushbu ma'rifatga ega bo'lmaganingda, unda men senga bir so'z ham demagan bo'lardim va bechora (kishi) boydan hojat so'ragandek men sendan buni so'ramasdim. Chunki mening farosatim Iyasiy¹⁶², barcha mulohazalarim qiyosiydir. Shunda ushbu yo'l ko'rsatuvchi Temurga – «Ey amir, bu masalada sen mening gapimga quloq tutib ko'rsatgan yo'l-yo'rig'imga amal qilasanmi?» – dedi. Temur unga: «Faqat sen ko'rsatgan yo'ldan boraman deb men sendan maslahat so'rab sen bilan hamqadam yuraman deb huzuringga chopib keldim», – dedi. Sayyid Temurga: «Agar (sen) bu ish¹⁶³ o'zingga sof bo'lishini xohlab, hech bir mashaqqatsiz ushbu mamoliklarni egallashni istasang, unda sen ziphor bu yerlar falakining qutbi-yu bu yo'llar doirasining markazi Xoja Ali ibn Muayyad at-Tusiya¹⁶⁴ bormog'ing lozim. Basharti, u senga o'zini zohiran yaqin tutsa, unda albatta botinan ham sen bilan birga bo'ladi. Agar u sendan yuz o'g'irsa, u vaqtda undan (boshqa biror kimsa senga foyda bermaydi va (hech kimning) nafi tegmaydi. Uning qalbini o'zingga rom qilishga intilib, huzuringga keltirishga jidd-u jahd ko'rsatgin. U qat'iy kishi bo'lib, zohiri-yu botini bir (xil)dir. Darhaqiqat, odamlarning itoat (qilish)lari uning itoatiga bog'liq bo'lib,

barchaning harakati uning ishoratiga binoandir. U nima qilsa odamlar ham shuni qilardilar, agar u to'xtasa-to'xtaydilar, yursa-yuradilar». Bu kishi, ya'ni zikr qilgan Xoja Ali shiy'a (mazhabidan) bo'lib, Alining tarafdorlaridan edi. U o'n ikki imom nomi bilan¹⁶⁵ pul zarb etib, ular ismini tutib hutba o'qitadi. U qo'rqmas va botir (kishi) edi.

Keyin Sayyid davom qilib: «Ey amir. Sen Hoja Alini chaqirgin. Agar u da'vatingga «labbay» deb javob qilib, huzuringga hozir bo'lsa, sen unga hurmat-ehtirom ko'rsatgin hamda izzat-ikromni ziyoda etib, hech kim unga yetkazmagan tavqir-takbirlarni yetkazgin. Chunki u senga nisbatan bu narsalarni yodida saqlab, xotirida qoldiradi. Hurmatlash, ulug'lash va e'zozlash borasida uni go'yo ulug' podshohlar maqomida ko'rgin. Unga nisbatan yuqori martabangga loyiq bo'lgan bironta ham parsaxotirangdan ko'tarilmasin. Bularning hammasi hurmating va ulug'vorligingning oshishiga oiddir», – dedi.

Keyin Sayyid Temur huzuridan chiqdi va zikr qilingan Xoja Aliga – o'zi uning uchun birqadar (muhim) ishlar tayyorlaganini, agar Temurdan unga chopar kelsa o'ylab-netmasdan itoat qilishini va hech paysalga solmasdan uning huzuriga jo'nashini hamda Temurning qudratidan o'z holi-yu moliga (hech qanaqa ziyon yetishidan) amin bo'lib, qalbi ravshan bo'lishini tayinlab o'z choparini jo'natdi.

Xoja Ali birtalay xizmatlar, tuhfa va tortiqlar tayyorlab choparning (kirib) kelishini kuta boshladi va Temurning hamda o'z homiysining ismi bilan tanga-yu tillolar zarb etib, shaharlar jome'ilarida ular ikkisining nomi bilan hutba o'qitdi. Xoja Ali bu ishlarini tugatib, o'zining tez orada chaqiriluviga hozirlanib turgan paytda birdan Temurdan chopar kelib, unga maktub uzatdi. Maktubda eng latofatli kalimalar va yoqimli xitoblar bo'lib, Temur sidqidillik, hurmat-u e'tibor va mehru muhabbat bilan shayxni o'z huzuriga chorlar edi. Shayx o'z itoati lisoni bilan o'sha zahotiy¹⁶⁶ «labbay» deya o'rnidan qo'zg'oldi. Vaqtini faqat yo'ldan o'zga narsaga ketkazmay, cheksiz orzu-umidlar va ishonchli ahdu paymonlar bilan yetib keldi. Shayxning (etib) kelganini Temurga xabar qilganlarida uning istiqboliga o'z qo'shini suvoriylarini ajratib, go'yo yangitdan mulkka ega bo'lgan kishidek bag'oyat sururga to'ldi. Shayx yetib kelgach, Temur unga

qimmatbaho hadyalar, cheksiz tuhfalar, ajoyib va g'aroyib shahona va husravona buyumlar, podshohlarga munosib tengi yo'q sarpohlar taqdim qilib, uni ta'zim-tavoze' bilan e'zozladi va (uning) ustiga benazir in'om-ehsonlarni yog'dirdi. Temur shayxning orzu umidi qomatiga o'z izzat-ikromi xil'atlarining keng etaklarini tushirib, uni o'z (viloyati) voliyligida davom ettirdi va unga bo'lgan muruvvati-yu karomatini ziyoda etdi. Natijada, Xurosonda Temur huzuriga kelmagan va unga murojaat qilmagan na biror shahar amiri, na biror mustahkam qal'a noibi yoki birorta mashhur odam qoldi. Ularning eng ulug'lari Bovard hokimi amir Muhammad¹⁶⁶ va Sarxas hokimi¹⁶⁷ amir Abdullodir¹⁶⁸. Temurning haybati (barcha) ufqlarga yoyilib, qudrati satvoti Mozandaron, Kiylon (Gilon), Ray¹⁶⁹ yerlari va Iroqqacha borib yetdi. Odamlar qalblariyu, quloqlari uning xabari bilan to'lib toshdi, uzoq-yaqindagilar, ayniqsa Shoh Shujo'¹⁷⁰ undan xavflandi. Bu (ish) lar hammasi qisqa muddatda, oz kunlar ichida, Temur sulton Husaynni qatl etgandan keyin ikki yil chamasi o'tgach (sodir bo'ldi)¹⁷¹.

Ushbu dovyurakning Ajam Iroqi¹⁷² sultoni Abul-Favoris Shoh Shuj'oga yo'llagan maktubi bayoni

Xuroson yerlari xolis o'ziniki bo'lib, har bir uzog'u yaqindagilar uning itoatiga bo'yin eggach, Temur Sheroz¹⁷³ va Ajam Iroqi sultoni Shoh Shuj'oga maktub yuborib, undan (o'ziga) bo'ysunib, itoat qilishni va mol-dunyo hamda xizmatkorlar yuborishnn talab qildi. O'z maktubi jumlası-yu xitobi ma'nosida u: – «Darhaqiqat, tangrı-taolo sizdek zolim hokimlar va (odamlarga) jabr qiluvchi podshohlar us-tidan saltanatni menga berdi. Kim menga qarshiliq qilgan bo'lsa, tangrı undan meni baland tutdi hamda men bilan muholafaga borib, adov-at qilganlarga qarshi (meni) qo'llab-quvvatladi. Sen buni ko'rding va eshitding. Agar (sen) shunga rozi bo'lib itoat qilsang, durust ish qilgan bo'lasan. Aks holda bilib qo'yginki, mening qadamim (kelish-da) uch narsa; xarobalik, qahatchilik va vabo mavjuddir. Mana shular hatmmasi sening boshingga tushadi va senga mansubdir», – dedi.

Shoh Shuj'oning tinchlik to'g'risida bitim tuzib, sovg'a berib, sovg'a olishidan, u bilan qudalashib, appoq-chapoq bo'lishidan bosh-

qa iloji qolmadi. U o'z qizini Temurnnpg o'g'liga unashtirdi. Lekin sodir bo'lgan qabih ishlar bu sururatni tamomiga yetkazmadi. Vositachining fasodi, sovcining haqorati, pardozchi (ayolning ziyoni tufayli shod-hurramlik g'amginlikka aylandi. Men bu haqda badihan ushbu she'rni aytdim:

Biror zarur ish uchun vositachi tanlasang,
Uning dahosidan ehtiyot bo'lib, (undan) xavotirda bo'l.
(Shuni) bilginki, insonlar tabiatan makr,
jafo, daxl (qilishdan) yaratilgan.
Vositachiga hech vaqt ishonma va hech kimga
ishonmasdan o'z ishingni o'zing qil.
Dunyodagi eng haqiqiy va tengi yo'q er kishi,
(bu) dunyoda boshqa kishiga tayanmaydigan kishidir.

Bu o'rinda so'z jilovining cho'zilishi (bizni) maqsuddan horij tutur. Lekin (ular oralarida) muhabbat bo'stonlari gullab-yashnadi, do'stlik g'unchalari rivoj topaverdi. Ikki taraf¹⁷⁴ o'rtasida sadoqat va maktublar karvonlari to'xtovsiz sayr qilib, ular shu zaylda hech bir nizosiz to Shoh Shuj'o vafot etgunga qadar davom etdilar. Shoh Shuj'o olim, fozil kishi bo'lib, «al-Kashshof»ni¹⁷⁵ to'la-to'kis, to'g'ri va mukammal tahlil qilar edi. Uning juda ajoyib she'rlari bo'lib, yetuk adib ham edi. Aytishlaricha, quyidagi arabcha she'r unga mansubdir:

Rostdan ham sevgida mening vaqtim cho'zilib ketganini bilmaysanmi?
Lekin sabr kosalarim doimo kamaymoqda.
Charaqlab quyosh chiqqanda men uning sevgisini saqlayman.
Lekin so'lib borayotgan jismim ahvolim nima
kechayotganligini ko'rsatib turibdi.
Kimki yoshlikda muhabbatning sof sharobidan ichgan bo'lmasa,
Sen (aniq) bilasanki, u (kishi) johiya kishidir.

* * *

Oshiqlar xohishiga qaraganda sening xusning go'zal,
Qanday qilib men sening o'rningga o'zgani tanlayin.
Agar men seni eslamay qo'ysam, hayot men uchun xaromdir,
Agar seni jabringdan bir so'z desam, (unda mayli) mening
jonim fido bo'lsin.

Har bir kimsa o'z ishini tuzatishga harakat qiladi,

Biz bo'lsak o'z ishimizni eng yaxshi vakil (tangri)ga topshirdik.

(Uning ismi) Shoh Shuj'o ibn Muhammad ibn Muzaffar bo'lib, otasi oddiy odamlardanu taqvodor kishilardan edi. Yazd¹⁷⁶ va Abraquh¹⁷⁷ atroflari uning maskani edi. U bag'oyat kuchli bo'lib, uzoq-yaqindagilar undan qo'rqib, panoh tilardilar. Shu orada Yazd va Sheroz o'rtasida Hafoja qabilasi arablaridan Jamol Luk ismli bir xaromi paydo bo'lib, (yo'ldan) o'tuvchilarning yo'lini to'sib, o'tish joylarini berkitardi va boylarni talab, kambag'al-bechoralarni nobud qilardi. U odamlarning oz-ko'pligiga parvo qilmas, hatto osmondan boshiga «yulduzlar to'kilsa ham»¹⁷⁸ bu yulduz o'qlariga e'tibor bermas edi. Jamol Luk bir toifa joylarni vayron qildi va ekin-tikinu chorvani halok etdiki, «Holbuki tangri fasod (ishlar)ni yoqtirmaydi»¹⁷⁹, Oqibatda Shoh Shuj'onning otasi tekislik yoki pastqam joylarning birida uni poyladi, keyin Jamol Lukka duch kelib, u bilan yuzma-yuz turgan holda og'zaki jang qildi, so'ngra esa (u bilan) kurashib yerga yiqitdi va kallasini kesib, (tanasidan) judo qildi. So'ngra u boshini sulton¹⁸⁰ huzuriga olib jo'natdi. Natijada, sulton uni boshqa yordamchilaridan muqaddam tutib bir qancha joylarga ajratib unga «iqto'» qildi va uni (o'ziga) yaqin olib, har qanday shiddatga qarshi tayanch deb bildi. Shoh Shuj'o otasining bpr pechta bolalari, qarindoshlari va nabiralari (bor) bo'lib, ulardan har qaysisi boshliq bo'lib, barcha (odamlar) bo'ysunar edi. Uning bolalari Shoh Muzaffar, Shoh Mahmud, Shoh Shuj'olar bo'lib, ulardan har birining so'zi kesadigap, qo'li itoat qildirib tutadigan bo'lib qoldilar. Sultonning esa o'zidan keyin podshohlik ishlarini boshqaradigan¹⁸¹ o'g'li yo'q edi. Qochonki o'lim jarchisi yaqinlashganida sulton unga «Labbay» deb javob berdi¹⁸² va «vorislikka hech kimni qoldirmay orqasini o'girib ketdi»¹⁸³. O'sha paytda Muhammad ibn Muzaffarning ishlari mustahkam qator topgan bo'lib¹⁸⁴, u saltanatda ilgarilab ketib, undan boshqalar esa keyinda qolgan edi. Natijada, Muhammad ibn Muzaffar Ajam Iroqi yerlarida (barcha) itoat qiladigan podshoh bo'lib qoldi va hech bir

raqobatu nizosiz mustaqil hokimlik qildi. Bu yerlarda u xohlaganicha tasarruf yuritib, tangri-taolo degan: – «E tangrim, mulk egasi! Sening istagan kishingga hokimlikni berasan»¹⁸⁵ xil'atini unga kiygizdi.

Muhammad ibn Muzaffar hayot vaqtida¹⁸⁶ uning mashhur o'g'li Shoh Muzaffar¹⁸⁷ vafot etdi va o'zidan keyin o'g'li Shoh Mansurni xalifa qilib qoldirdi. Keyin Shoh Shuj'o va uning otasi o'rtasida nizo va fasod sodir bo'ldiki¹⁸⁸, bundan xayrli ish chiqmadi. Shoh Shuj'o o'z padarini tutib olib, unga jabr-jaf o'rsatdi. Ikki ko'zini jarohatlab, nobino etdi va saltanatga egalik qilib, unda qaror topdi.

Shoh Shuj'o «jav' ul-baqar»¹⁸⁹ kasaliga muhtalo bo'lib na safaru, na (bir joyda) muqim turganida ro'za tuta olmas edi. U afvkor tangri haqiga tez-tez duo qilib, o'zini Temur bilan uchratmasligini tilardi. Ajal vaqti yetib, o'lim farroshi undan umid to'shagini yig'ishtirib olganida¹⁹⁰ Shoh Shuj'o butun qarindosh-urug'larini jamlab, ularga mamoliku shaharlarini taqsimlab berdi. Natijada, o'z pushti kamari-dan bo'lgan o'g'li Zayn al-Obidinni Sherozga hokim qildi. Bu shahar mamlakat poytaxti va musofirlarning xush ko'rgan joyi edi, o'z birodari Sulton Ahmadga Kermon viloyatlarini «iqto'» qilib (bo'lib) berdi va birodarining¹⁹¹ (bir) o'g'li Shoh Yah'yoga Yazdni, uning (ikkinchi) o'g'li Shoh Mansurga esa Isfahonni tortiq qildi hamda o'zining ushbu vasiyati bilan Temurga suyandi. Bularni u (yozuv) yoziladigan keng jildda bittirib, mavjud majlis ahlini guvoh qildi. Bu xususda u go'yo Abi Zavba'ga shamolni topshirgan kishiga o'xshadi¹⁹².

Ulim Shoh Shuj'oning umr kiyimini yig'ishtirib olgach, uning qarindoshlari o'rtasida kelishmovchilik va nizo yaproqlari kurtak otdi. Shoh Mansur Zayn al-Obiddinga qarshi qasd qilib, Zayn al-Obiddinning ikki ko'zini o'yib, azobga soldi. O'z amakisiga qarshi chiqib, paymon ipini tarqatdi va uning otasi bobosi boshiga qanday kunni solgan bo'lsa, u ham uning¹⁹³ boshiga o'shanday kunni soldi. Bu qissa ipi uzundir, agar biz uning ipini chuvalashtirish va o'rash bilan shug'ullansak, (asl) maqsaddan chetlab ketamiz. (Bu hodisalardan) Temur ranjib nafratlandi, ta'bi xira bo'lib, qayg'u alamini ichiga yutdi. Lekin bu to'g'rida qulay fursat kutib, payt poyladi.

Temurning bebosh va ziyonkor qo'shin bilan uchinchi marta Xorazmga otlanishi bayoni

So'ngra Temur qat'iy azmu qaror va jur'at bilan yana Xorazm ustiga yurish qilishga bel bog'ladi va Astrabod¹⁹⁴ yo'li orqali Xurosondan (chiqib), o'sha mamlakatga tomon yuzlandi.

Xorazm sultoni hamon g'oyib edi. Temur xorazmliklar ustiga o'zi tomonidan noib tayin qilmoqchi bo'ldi, lekin uning istiqboliga (avval) zikr etilgan Hasan peshvoz chiqib, Temur bilan sulh tuzdi va undagi yomonlig-u qabohatni (mol dunyo va pul evaziga) sotib oldi va unga: «Ey mavlono Amir! Biz hammamiz (sening) asiringmiz, lekin (bizning) sultonimiz g'oyibdir. Basharti, sen (bizning) ustimizga o'z tarafingdan noib qo'ysang, sulton qaytib kelganidan keyin albatta ular o'rtaida adovat voqe' bo'ladi. Agar masala shu zaylda bo'lsa, unda sulton tomonidan mening boshimga kulfat kelishi ehtimol. Natijada, bu narsa adovat kuchayishiga sabab bo'ladi hamda ikkingiz o'rtangizda jabr-u jafu va qasovot ziyoda bo'ladi. Qahring musulmonlar ustiga qo'yilib fasod voqe' bo'ladiki, xolbuki «tangri fasodchilarni xush ko'rmaydi»¹⁹⁵, faraz qilaylik, Husayn So'fi sening noibing bo'lsin, barcha xalq xizmatiga rioya qilib, sening tomoningni olib ish tutsin: fikring eng oliy fikr va farmoningga amal qilish eng avlo (ish) bo'lsin», – dedi. Temur Hasanning gapini tinglab aytganlarini qabul qildi va jo'nab ketish uchun o'z chodirlarini buzdirdi.

Zikr qilingan Hasanning bema'ni qiliqlari bilan tanilgan bir beburd o'g'li bor edi. Go'yoki u sulton¹⁹⁶ joriyalaridan biri bilan zino qilgan. Bu hamma yoqqa yoyilib, u (xabar)ning sassiq hidi sultonga¹⁹⁷ yetib bordi. Lekin Hasan bu jirkanch ishdan xayrli ibrat chiqarib olmay: «Sulton nazdida xizmatlarim-yana qanday xizmatlarki, – bor! Men uning shahrini har qanday zolim kofirlardan himoya qildim va bu yo'lda mol-dunyomni-yu izzat-e'tiborimni uch martaba fido qildim. (Temur bilan) sulh tuzganim badaliga sulton albatta o'g'limning gunohidan o'tib, uni kechiradi», – dedi.

Sulton safaridan qaytib, yuz bergan ishning haqiqatligidan voqif bo'lgach, Xasanni va uning o'g'lini tutib (keltirib) qatlgaga tortdi va ularni o'z qahri sheri oldiga tashladiki, u (ularni) yutib yubordi. Sul-

ton ular diyorlarini xarob etib, butun mol dunyolarini¹⁹⁸ o'z xazinasiga keltirdi.

Keyin, ko'p o'tmay Husayn So'fi vafot etdi¹⁹⁹ va undan keyin hokimiyatga uning o'g'li Yusuf So'fi²⁰⁰ egalik qildi.

Bundan oldinroq²⁰¹ Temur ular bilan qudalashib, muxoliflariga qarshi (ularga) yordam berib, (ularni) qo'llab-quvvatlagan edi va Jahongir deb ataladigan o'z o'g'lini ulardan nihoyatda qadr-qimmatli, sharaflil aslzoda, yuzidan nur sochilgan, Shirindan ko'ra ham xusndor, Vallodadan²⁰² ko'ra zarofatli bir qizga uylantirgan edi. Xon(lar) qizlaridan bo'lganidan uni Xonzoda²⁰³ deb atardilar. Xonzoda (Jahongirga) Muhammad Sultonni tortiq etdi. Muhammad Sultonning ziyrakligi va istiqboli porloqligiga ochiqoydin dalillar bor edi. Temur uning xislatlarida baxt-u saodat nishonlarini mushohida etgach, zotan u ziyraklikda Temur farzandlari va nabiralaridan (batamom) ustun edi, uni (ularning) barchasidan afzal ko'rdi va amakilari mavjudligiga qaramay o'ziga valiahd qildi. Ammo zamon Temurga inodlik ko'rsatdi, Muhammad Sulton bobosidan oldin Rum yerlaridagi²⁰⁴ Oqshaharda²⁰⁵ vafot qildi. Ushbu (voqea)ning zikri keyinroq keladi.

Temurning to'rtinchi marta Xorazmga tavajjuhi bayoni

Xasanning boshiga tushgan kulfatni eshitgach, Temur qahrlandi. U o'z azmu qarorini dadil qilib g'azabi jilovini Xorazmga tomon burdi²⁰⁶. U Xorazmni egallab, (uning) sultonini o'ldirdi. Shahar rukunlarini vayron qilib, binolarini xarob etdi va (Xorazmdan) boqiy qismi ustiga o'z tomonidan noib tayinladi. Xorazmdan ko'chirib olib ketish mumkin jami narsalarni Samarqand yerlariga olib ketdi. Damashqning vayron bo'lish yili «xarob»²⁰⁷ (803) so'zi bo'lganidek, Xorazmning vayron bo'lish yili «azob»²⁰⁸ (so'zi)dir.

Temurning Mozandaron²⁰⁹ yerlari amiri Shoh Valiga²¹⁰ yuborgan maktubi bayoni

Shunidek, Temur Xurosonga yo'l olgan vaqtida Mozandaron yerlarining amiri Shoh Valiga maktub yubordi hamda o'sha joydagi mustaqil amirlardan Iskandar al-Jallobiy Arshivand va Ibrohim

al-Qummiyga ham xabar yetkazib, odati bo'yicha ularni o'z huzuri ga (kelishga) da'vat etdi. Ibrohim, Arshivand va Iskandar zaruratdan (bunga) rozi bo'ldilar, ammo Shoh Vali bu sher esa rad javobini berdi²¹¹. U Temurning xitobiga (hech) e'tibor bermay, unga (yozgan) javobida qo'rslik (bilan muomala) qildi.

Shoh Valining Iroq sultonlariga maktubi va bu borada nizo va noittifoqlikdan nimalar voqe' bo'lgani bayoni

Keyin Shoh Vali Ajam Iroqi va Kirmon sultoni Shoh Shuj'oga, Arab Iroqi²¹² va Ozarbayjon mutavallisi Sulton Ahmad ibn Shayx Uvaysga²¹³ xat yuborib, Temurdan o'ziga maktub kelganidan, o'zidan unga qanday javob sodir bo'lganligidan ularni voqif qildi. U o'z xatida dedi: «Men sizlarning hamsoyangiz bo'lib, (mening) ishlarim yaxshi bo'lsa, sizlarning ishlaringiz ham tartibda bo'ladi. Agar Temurdan menga biror kulfat kelsa, unda u (kulfat) sizlarning yerlaringizga ham yetib boradi. Agar (siz) menga yordam qilib, madad bersangiz, men sizni (ham) bu mashaqqatdan xalos qilaman. Aks holda, sizlar (ushbu) she'rda aytilganidek bo'lib qolasizlar.

(Agar) kimning qo'shnisining soqoli olinsa, o'z soqoliga ham suv quyib ivitaversin. Ammo Shoh Shuj'o esa uning gaplariga e'tibor bermay tashlab qo'ydi va zikr qilib o'tilganidek, Temur bilan sulh tuzib, sovg'a berib sovg'a oldi. Sulton Ahmad esa (Shoh Valiga) nazar-pisapd qilmaslik (bilan) javob berib, dedi: «Bu chig'atoylik²¹⁴ shol», cho'loq nima ham qilardi? Qayerdan? Qanday qilib bu cho'loq chig'atoylik ikkala Iroqqa (Ajam va Arab Iroqlariga) kira oladi? U bilan bu mamlakatlar o'rtasida «tikonli daraxtning po'stini qo'l bilan sidirishdek mashaqqatlar»²¹⁵ bor. Joy orasida qancha katta farq bordir. Temur Iroqni Xuroson misoli xayol qilmasin. Agar u bizning yurtimizga kelishni niyat qilgan bo'lsa, albatta o'zi bilan (birga) o'limi ham keladi va uning (butun) orzu-umidlari puchga chiqishi muqarrardir. Bizlar shunday qavmmizki, bizda ham kuch-quvvat, ham shiddat, qurol-yarog'u qo'shin, mol-dunyo ham shavkat mavjuddir. Faqat bizgagina balandparvozlik yarashadi. Hatto go'yo al-Mutannabbiy²¹⁶ shu baytni bizlar haqimizda aytgandek:

«Biz odamlar qiyofasidagi jinlar, yo'q, tuya qiyofasidagi qushlarniz».

Shoh Vali ular (ikkovlari) dan ushbu (javobni) bilib, ular yolg'iz o'zini g'am-kulfati bilan tashlaganiga qanoat hosil qilgach: «Ammo, xudo haqqi, men bo'lsam hech qachon Temur bilan chin sinqidildan va» beozor qalb (nafs)»²¹⁷ bilan muvofiqlikka kirmayman! Agar men uni (Temurni) yengsam, butun shaharlarda siz ikkalangizni ogoh tariqasida namoyish etaman va «basirat egalaringa²¹⁸» siz (ikkingiz)ni ibrat qilaman. Agar u mendan g'olib kelsa, unda sizlarning ustingizga keladigan (balo)da meni hech bir aybim bo'lmaydi. Ilohim, sizlarning (ustingizga) tamomiy qazo-yu umumiy balo kelsin!», – dedi.

Keyin Shoh Vali tangri-taoloning qazo-yu qadriga taslim bo'lib, Temur bilan muloqotga tayyorlandi. Ikki tomon bir-biriga ro'para kelib, o'q otish, qilich zarbasi va nayza ta'nasi bilan qo'shib ketgach, Shoh Vali bir muddat Temurdan kelgan ofatu kulfatga chidash berdi, keyin Temurning (qanday) hujum qilishi va hamlasini ko'rgach, orqasini o'girib oldi va «Majol yetmaydigan (narsa)dan qochish sunnatiga amal qildi»²¹⁹. Iroqqa borishning imkoni bo'lmaganidan u Rayga tomon yuzlandi. Rayda Muhammad Chavkar deb ataladigan mustaqil amir bo'lib, o'sha qishloq va shaharlar hukmida istaganicha hukm yuritardi. U oliy janob va shijoatli, barcha itoat qiladigan hukmdor edi. Shunga qaramasdan u Temurga xushomad qilib, uning ba'zi ishlari-dan cho'chidi. Natijada Muhammad Chavkar Temurni shavkati-yu shiddatidan qurqib, Shoh Valini o'ldirib, kallasini Temurga jo'natdi²²⁰.

Abu Bakr Shosboniy va Temur o'rtasida sodir bo'lgan voqealar bayoni

Mozandaron²²¹ viloyatlarining birida Shosbon²²² deb ataladigan qishloqda Abu Bakr²²³ ismli bir kishi bor edi. Janglarda u go'yo darg'azab bo'lib, totor askarlaridan²²⁴ ko'pini qirib, nobud qilgan edi. Agar u kurashga bel bog'lasa, hech bir kimsa unga bardosh bera olmas, (agar) u sallasini o'rasa odamlar o'rtasiga qiyomat qofim solardi. U doim tepaligu tog'lar orasida yashirilib, qo'shinni va boshlarni shu darajada yerga yopishtiraverardiki, hatto (odamlar) uning haqida masal to'qib, mabodo tushlarida ko'rsalar ham undan qo'rqib,

titraydigan bo'ldilar. Agar biror kimsa o'z otiga (to'rvada) yem ilsa yoki uni sug'orsa, ot suvdan tisarilib yoki to'rvadan hayiqib hurksa, u (kishi) otiga: «Nima (balo), suvda yoki to'rvadagi arpada Abu Bakr Shosboniyni ko'rdingmi?» – deyar edi.

Aytishlaricha, ko'pdan ko'p urushlari, janglari va ofatlariga qaramasdan, Temur istilosi vaqtida uning askari faqatgina uch kishidan iborat zarar ko'rganki, ular Temurning o'ziga va askarlariga nihoyatda qattiq talofot yetkazib, ulardan ko'pini jahannam qa'riga uloqtirganlar. Ulardan biri Abu Bakr Shosboniy, ikkinchisi Saydi Ali Kurdiy va uchinchisi Ummat Turkmoniydir. Ushbu Abu Bakr aytishlaricha, Mozandaron darbandlaridan birida chig'atoylik Abu Bakrni har tomondan o'rab olib, unga najot yo'llarini to'sib²²⁵, to'r arqonlarini mustahkam qilgan. Ular uni bir qoya ro'parasidagi ikkinchi bir qoyaga qisib oldiki, bu ikki qoya orasidagi masofa sakkiz quloch edi. Uning qa'ri²²⁶ tik qazilgan quduqdek yoki jahannam tubidagi vodiy kabi (chuqur) edi. Abu Bakr o'rgatilgan otdan tushib, ustidagi aslaha va qalqon bilan bir qoyadan ikkinchi- siga qarab sakradi va hech bir talafot ko'rmay go'yo Taabata Sharra²²⁷ qutulgandek qutuldi. Keyin u o'z odamlariga qo'shilib, dushmanlarni halok etdi va ulardan o'lganlarini fano tegirmoniga olib borib yanchdi. «Keyin uning ishi nima bo'lgani va holi ne kechganini bilmayman²²⁸».

Ammo Saydi Ali Kurdiy bo'lsa kurdlar yerlarida amir bo'lib, (o'zining) soqol-mo'ylovi chiqmagan bir guruh odamlari-yu benuqson otlari bilan yaqin yo'lab bo'lmaydigan tog'larda va yo'li uzoq hamda mashaqqatli joylarda yashardi. U o'z jamoasi va (o'z) itoatiga kirgan kishilar bilan chiqib, tor yo'llar og'ziga o'zining ishongan odamlaridan qo'yar, keyin esa Temur askari ustiga g'oratlar qilib musulmonlar uchun ulardan qasos olar, ularning odamlari-yu chorvalaridan imkon boricha ajratib olib, ko'zlagan maqsadiga erishganidan keyin o'z iniga qaytib ketardi. Bu hol Temur hayotlik vaqtida va u vafot qilganidan keyin ham, ya'ni uning (o'zini) o'lim kelib bosguncha davom etib tugadi. Ammo Ummat Turkmoniy bo'lsa, Qorabog'²²⁹ turkmonlaridan edi. Uning ikki o'g'li bo'lib, ulardan har biri Temur qalbida o'chmas dog' qoldirgan edi. Turkmonlar bilan Amiranshoh²³⁰ va chig'atoy

askarlari o'rtasida to'xtovsiz to'qnashuv va urushlar davom etib turardi. Turkmonlar ular jamoalaridan hisobidan adashadigan darajada sonsiz-sanoqsiz askarlarini nobud qildilarki, nihoyat ularga mansub kishilardan biri xoinlik qilib, chig'atoyliklar tomoniga o'tdi. U ularning beparvoligini payqab, Amiranshoh askarlarini turkmonlar ustiga boshlab keldi. Ular kechasi turkmonlar ustiga tashlab, qonlarini sel qilib oqizdilar.

Natijada, ularning uchchovlari ham, tangri ularga rahm qilsin, xudo yo'lida shahid bo'ldilar. Men she'r aytdim:

Eng og'ir kulfat g'animlar bodxohligidir,
Lekin undan ham og'ir (ofat) do'stlar xiyonatidir.

Yana aytilgan:

Do'st kishidan kelgan ozor er kishi uchun
Hind qilichining zarbasidan ham kuchliroqdir.

Yana aytilgan:

Yaqin (kishilarga) qiladigan ishingiz shu bo'lsa,
begonalarga nima qoldirdingiz?

Temurning Ajam Iroqiga yurishi va Shoh Mansurning ushbu sersuv dengiz (Temur qo'shini) girdobiga sho'ng'ishi bayoni

Shoh Shuj'o vafot etgach, Ajam Iroqining hukmi Shoh Mansurda qaror topdi, Mozandaron yerlari-yu uning viloyatlari Temur uchun xolis bo'ldi. Zikr qilib o'tilganidek, Shoh Shuj'o o'z o'g'li Zayn al-Obiddinga (homiyligni) Temurga vasiyat qilib, (o'g'li) ishini unga topshirgan edi. Natijada, amakivachchasi Zayn-al-Obiddinga nisbatan qilgan ishini pisanda qilib Temur Shoh Mansurga qarshi yurishga yo'l topdi. Bu voqeani vaj qilib Temur uning ustiga yurish qildi. Shunda Shoh Mansur o'z yaqini (kishi) laridan madad so'radi. Lekin ular hammasi unga qarshi bo'lib chetlandilar, undan o'zlarini uzoq tutib, har qaysisi o'z tomonini muhofaza qilish bilan mashg'ul bo'ldilar. Natijada, Shoh Mansur shahar atrofini mahkam istehkom bilan o'ragandan keyin, mukammal qurollangan ikki mingga yaqin suvoriy

bilan yakka o'zi Temur bilan muloqotga tayyorgarlik ko'ra boshladi. U shahardagi otlaru odamlarni tartib bilan qo'ydi va (shahar) ahlini sabr-toqatu hushyorlikka undadi. Shahar a'yonlarining akobirlari va aholisi boshliqlari unga dedilar: – «Urush devori qo'zg'alib harakatga kelgach, biz sen bilan jang maydoniga sho'ng'iylik. Temurning (bizga) yetib kelishiga to'sqinlik qilib, (ustimizga) hujum qilishidan o'zimizni himoya qildik (deylik). Biz hatto uning talay odamlarini yerga yopishtirib, (uning) askarlaridan bir qancha botirlarini nobud qildik ham (deylik). Keyin sen ikki ming²³¹ suvoring bilan bu quyuq bulutdek qo'shinlarga qarshi nima ham qilasan? Ehtimol sening banding yechilib, qo'shining mag'lub bo'lishi mumkin. Shunda sen bu qizg'in jangdan qochib xalos bo'lishingdan va najot axtarishingdan bo'lak narsa topmaysan. Dushman bilan urishib holdan toyganimizdan keyin bizlarni go'yo qassob kanorasidagi go'shtga o'xshatib tashlab ketarsan. Adovat kuchaygandan keyin nadomat (bizga) foyda bermaydi. U paytda bizdagi ushbu darz faqat qatl, nahb-u g'orat va asir bo'lish yo'li bilangina tuzatiladi». Shunda Shoh Mansur qo'lini cho'qmoriga qo'yib: «Mana bu» alif «Temurdan qochgan har bir kimsa onasining andomida²³² bo'ladi», – dedi. «Men bo'lsam (o'z) qo'shinim bilan birga jang qilaman.

Agar qo'shinim meni tashlab ketsa, unda yolg'iz o'zim urishaman va jangda (o'z) jiddi jahdimni ayamayman, Temurga qarshi butun g'ayrat-shijoatimni sarflayman. Agar (men) g'olib chiqsam, murodinga erishaman, agar halok bo'lsam, mendan keyin o'lganlar uchun men gunohkor emasman. Go'yo shoir ushbu baytni aytganda men uning xotirasida hozir bo'lganman:

Agar u bir ishga azm qilsa, ko'z oldiga o'z maqsadini qo'yib,
uning oqibatini zikr qilishdan chetlanadi.

Aytishlaricha, Shoh Mansur o'z odamlarini qal'alariga tarqatib, shu (yo'l) bilan o'z shaharlarini muhofaza qilishni xohladi-yu qishloqlarida talofat ko'rди. Keyin u Sheroz boshliqlari va askarlarini, uning g'oyatda aziz kishilari-yu o'g'lonlarini to'plab, dedi: – Bu dushman nihoyatda xavfli²³³. Garchi u xorijiy bo'lsa ham bizning yerimizda paydo bo'ldi. Fikrimcha, men u bilan bironta joyda uchrash-

mayman va uni qilich yoki nayza bilan muqobil etmay, balki chor atrofdan aylanib yuraman hamda raiyalarim bilan har tarafdan uning ustiga chang solaman. Biz ularning kiftlaridan bosib, qo'l-oyoqlarini kesamiz, kunduzi uni ta'qib etib, kechasi kuzatamiz. Quvvatimiz yetguncha unga qarshi kuch-quvvat va otliqlar tayyorlaymiz²³⁴. Hardam uning g'aflatdaligini sezsak bo'yin va boshini bo'laklaymiz. Ba'zan unga qilich urib, ba'zan esa nayza sanchamiz, bir marta unga jarohat yetkazib, ikkinchi marta mollarini haydab ketamiz. Biz uning oromini buzib, qaytishiga monelik qilib, oldini to'samiz. Shunda uning uchun tor joylar hosil bo'lib ahvoli qiyinlashadi, yo'llar va yuradigan joylar yopiladi. Biroq, e oliyjanob kishilar! Sahro yo'lbarzlari va odamlar burgutlari! Sizning vazifangiz hech vaqt – na kechasiyu, na kunduzi g'aflatda bo'lmay (shahar) devorlarining mustahkamligini qo'riqlashdir. Men sizlardan uzoqda turgan vaqtimda ham dushmanlarning bi-rontasi sizga yaqin kelolmaydi. Agar ular sizlarni qurshab olsa, u vaqtda sizlarda o'zingizni himoya qiladigan darajada kuch bor. Men sizlarni xudoga (omonat) topshiraman, chunki u eng yaxshi panohdir. Sizlar faqat bu shiddatda eng ko'pi bilan Tangri taolo o'z nabiyi Musoga qancha (vaqt) va'da qilgan bo'lsa, shuncha vaqt²³⁵ bo'lasiz. Bu fakr Allohga mansubdir. U naqadar qat'iy, mustahkam hamda bu maqsadning yuzi qapchalik husndordir». Keyin Shoh Mansur chiqib, (boshqa) bir tomonni ko'zlab ketdi.

Shoh Mansur maqsad qilib halqasini bog'lagan hiylaning zohir bo'lishi va u (halqa)ning tarqalishi bayoni

Shoh Mansur shahar darvozasidan o'tayotgan paytida shum kampirlardan bir jodugar uni ko'rib, malomat qilib uning haqiga bo'lmag'ur so'zlar yog'dirdi va ajamlar tilida jar solib: – «Bu uyat-siz mijg'ovga²³⁶ qaranglar. U mol-dunyomizni yutib, qonimiz ustidan xohlaganicha hukm yuritdi, endi esa biz unga g'oyatda muhtoj bo'lib turgan paytimizda bizlarni dushmanlarimiz changaliga tashlab ketayotir. Qurol ko'tarishni tangri unga xarom qilsin va (o'z) maqsadiga yetishi va orzuyiga erishishida (tangri) unga sira madad bermasin!» – deb nido qildi.

Bu (soʻzlar) Shoh Mansurning chaqmoqtoshini alangalantirib qalbini jarohatlantirdi, uning gʻazab oʻti charsillab (yonib), undan chiqqan alanga Shoh Mansur mulohazasi gʻaramlariga oʻt qoʻyib yubordi. Uning magʻrur qalbi nafratga toʻlib jaholat taassubi (uni) shu daraja qamrab oldiki, hatto shunday bamaʼni kishidan aql-idrok ketdi. Natijada, u gʻalat ishga yuz tutib unga yopishib oldi²³⁷. Keyin u azm jilovini (orqaga) burib, oʻz jurʼat tishlarini gʻijirlatdi, oʻz kurashidan qaytmaslikka, urush qazosi majlisida boʻladigan toʻqnashishdan orqaga chekinmaslikka qasamyod qildi. Bu, narsani ertalabu kech-qurun oʻziga odat qilib, toki «tangri istagan kishisiga gʻalaba ato qil-magunicha²³⁸, davom ettirishga opt ichdi. Keyin u dushmanga roʻpara boʻldi va oʻz botirlarini²³⁹ tartib bilan joylashtirdi, urush qildi²⁴⁰. Shoh Mansur askari orasida Temurga sirdosh boʻlgan xurosonlik bir amir bor edi. U Muhammad ibn Zaynuddin atalib²⁴¹, (benihoya) buzuq fosiqlardan edi. Shoh Mansur askarlarining asosiy qismi u bilan birga edi. Birdan u Temurga tomon yurgach, qoʻshinning koʻpchiligi unga ergashdi. Natijada (Shoh Mansur bilan) qoʻshinlardan faqatgina ming chogʻligi qolsa-da, ulardan birortasi ham jangdan qochmadi. Ishlari iztirobga tushsa ham Shoh Mansur mustahkam turdi. Jang olovleri bir-biri bilan tutashib, urush chaqmoqtoshlari lovullab yondi: oʻq uch-qunlari har tomonga uchar, qilich oʻroqlari bilan oʻrilgan bosh mevalari (atrofga) sochilardi. Nihoyat, tun lashkari kelib, kunduz qoʻshini qochish uchun etagini shimirdi. Raqiblardan har biri oʻz qarorgohiga qaytib, Shoh Mansur (qanday) makr ishlatish ustida fikr yuritdi.

**Tun ogʻushi ostida Shoh Mansurning Temur askariga²⁴²
nisbatan qilgan urushi va (etqizgan) kulfati
haqidagi naql bayoni**

Oʻz otlari ichida zamondan ham qaysar, davrdan ham shiddatliroq bir otga minib, Shoh Mansur vaqt yarim kechadan oʻta boshlaganida dushman qarorgohi tomon yuzlandi. U bir parcha palosga oʻralgan mis qozonni otining dumiga tangʻib oldi va uni ip bilan mahkamlab oʻrab bogʻladi va otning boshini dushman tomonga burib haydab ketdi. Ot tajang (bir) holga kelib, askargohga qarab chopib ketdi. (Bu

shovqin-surondan) odamlar sarosimaga tushib, bir-birlari bilan (o'zaro) urishib ketdilar. Qilich ariqchalari o'sha dengizlar (odamlar) qorinlarga oqib o'ta boshladiki, go'yo qiyomat qoyim yaqinlashganidek yoki osmon uchar yulduzlar bilan ular ustiga ag'darilib tushgandek yoki yer ulardan larzaga kelib (ko'tarilib) tushgandek bo'ldi. Shoh Mansur, go'yo o'z o'ljasi atrofida parvona bo'lgan lochindek ular atrofida turar, kim chetlansa uni o'ldirar, kim qochsa yakson qilardi.

Aytishlaricha, o'n mingga yaqin odam halok bo'lguncha ular bir-birlari bilan urishaverganlar. Tun o'z chodirini buzib, kunduz o'z bayroqlarini ko'targanda Temur odamlari bu baloning qayoqdan kelganini bildilar. «Qoshki bu tun ular tepalaridan ketmaganda» edi²⁴³. Keyin, tong otganda Shoh Mansur yordamchilari kamaygan va madadkorlari qochgan edi. Lekin u (o'z) jamoasidan besh yuz chog'li bir guruh tanlab, ular bilan (dushman ustiga) sherdek savlat to'kib tashlandi va hayot-mamot jangi girdobiga sho'ng'idi. Ular oldida biron kimsa boshqadan madad topmadi. Shoh Mansur bo'lsa o'ng-u chapga chayqalib, olg'a tashlanib: «Men sabr-toqat qilib, o'z qilgan isli uchun xudodan ehson kutuvchi Shoh Mansur bo'laman!» – deb baqirardi. «Shunda uning oldida ularning (dushmanlarini) xuddi sherdek qochayotgan va hurkkan eshaklardek ko'rasan²⁴⁴». U Temur turgan joyga qarab yo'l oldi. Temur undan qochib, o'zini ayollari ichiga urdi va ular o'rtasida kiyimga o'ranib, yashirib oldi. Xotinlar Shoh Mansurning oldiga chopib chiqib. – «Biz ayollarmiz», – dedilar va jang qilayotgan bir askar toifasini (unga) ko'rsatib – sen istagan (narsa) o'sha joyda va sen qidirayotgan kimsa ular orasida» – dedilar. Shoh Mansur orqaga qaytib, aldangan holda xotinlar ko'rsatgan tomonga qasd qildi. Natijada, askar to'dalari uni har tomondan qurshab, halqa qilib o'rab oldilar. Badohatan men ushbu (she'r)ni aytdim:

Erlar boshlarini ayollardan o'zga hech kim uzmagani,
Erlarga kelgan har qanday balo faqat ulardandir.
Ozmuncha yomonlik olovlari odamlar jigarini
kuydirmaganki, bunga asl sabab faqat xotinlar makridir.

Shoh Mansur esa bir qancha a'lo xislatlarga ega ot ustida o'tirar va ikki qilich bilan dushmanlarga o'ng-u chapdan zarba berardi. Uning

uchqur oti egasi bilan (bir)ga jang qilib, bu urho-urda kimki unga yiqin kelsa tepib tashlardi. Go'yo u men «Mir'otul adabda²⁴⁵» aytgan she'r ma'nosini nashida etardi:

Tangri qo'li menga quvvat berib, dushman qo'lini bog'ladi,
Bu qo'llarim ikki qilich bilan ularga zarba beradi.

Shoh Mansur o'sha to'dadan qaysi biri ustiga tashlansa,

Garchi ular hammasi shimol ahlidan²⁴⁶ bo'lsa ham, uning oldida o'ng-u so'lga tarqalib ketardilar, lekin misra:

Yigit kishiga tangridan madad bo'lmasa,
unda eng avval²⁴⁷ uning (o'z) ijtihodi ziyon keltirur.

Nihoyat, jang Shoh Mansurni holdan toydirdi, qo'llari qilich zarbasi-yu nayza ta'nasidan charchadi, botirlari yer tishlab, ot va odamlari o'ldirildi, uning hol-ahvoli har jihatdan o'zgardi. Uning (najat) yo'llari berkilib, (uning uchun) darbadar to'silib qo'yildi. Uning ovozi o'chib, (qolgan) odamlari tashvishga tushib qoldilar: uning yashini so'nib bayroqlari quyi egildi, yutuqlari ozayib, qanoti kesildi, ruhi zaiflashib, jarohati og'irlashdi; vaysashi soqit bo'ldi, g'ing'il-lashi tinchidi. Keyin u o'z hamrohlaridan chetlanib, yolg'iz qoldi – jarohati unga azob berib qiynar edi – va u bilan bu dengiz (oqimi) da faqat ikki kishigina qolgan edi. Ulardan birining ismi Tavakkal (mumkin Tuka), ikkinchisiniki esa Mihtar Faxr (uddin) edi. Shoh Mansur dahshatda qoldi va uni tashnalik qamrab oldi, jigarini chang va issiqlik tafti qopladi. U ichish uchun (bir qultum) suv izlab, topa olmadi. Agar tomog'ini ho'llaydigan biron narsa topganda edi, hech biron kimsa uning yo'lini to'sa olmas edi. U o'zini (o'lganga solib) o'liklar ichiga tashlashni avlo ko'rdi va qurol-yarog'ini tashlab, otnin haydab yubordi va o'zini (esa o'liklar orasiga tashladi). Tavakkal ham o'ldirilib, yetmish joyidan jarohatlangan Faxruddin esa Qutulib qoldi. U keyin to'qson (yosh)gacha yashab uzoq umr ko'rdi. U (Faxruddin) botir va pahlavon kishilar (toifasidan) edi.

O'lim bulog'iga yaqin kelganidan keyin Temur askarlari orqaga qaytib, (bir joyga) to'planib o'zlarini tikladilar. Bu, ulardan kechasi-yu kunduzi behisob o'lib nobud bo'lganidan keyin (yuz bergan)

edi²⁴⁸. Temur Shoh Mansurni yo'qotib qo'yganligi va bu dahshatli sherning holi ne kechganidan voqif bo'lmaganligidan iztirob chekib, bezovtalandi va (ko'zlaridan) uyqusi qochdi. U tirik bo'lsa, fikridan xavotirda yoki dorul fanoga ko'chgan bo'lsa, makridan xatarli bo'ladi. U quyosh to'z pardasi orqasiga yashirinib, ziyo qilichi qorong'ilikdan iborat qiniga kiringunga qadar yaradorlarni tekshirib (ko'rishni), o'lganlaru yotganlar orasidan Shoh Mansurni qidirishni buyurdi. Yaltiroq quyosh dinori yorug'likni qorong'ulik kiyimi egasi ostiga yashirib, qudrat tikuvchisi fazo²⁴⁹ bo'shlig'iga (gazlama) asosini yoyganda va «qorong'ulik kelishi bilan kecha²⁵⁰ «er sathi ustiga o'z yarqiroq yulduzlaridan iborat dirhamlarini sochgan zulmat tushib hamma tomonga yoyilgan bir paytda chig'atoyliklardan biri o'lim holatida yotgan Shoh Mansurga duch kelib qoldi. Shoh Mansur bu insonga, yo'q, xiyonatkor shaytonga, (mahkam) yopishib olib: «Omonlik, menga omonlik (ber)! Men Shoh Mansurman – deb nido qildi. Sen meni sir tutginu (mendan) mana shu javohirlarni olingin. Mening ishimni xufya tutib, joriy qilmagin, go'yo men seni, sen meni ko'rmading va men seni bilmayman-u, sen meni, – dedi. Agar (sen) men turgan joyni sir tutib, meni do'stlarim²⁵¹ va yordamchilarim yoniga yetkazsang, unda sen go'yo meni sotilganimdan keyin ozodlikka chiqargan va men o'ldirgandan keyin tirilgandek bo'lasan. Sen mening mukofotimni ko'rib, sidqidildan do'stligimga sazovor bo'lasan». Keyin Shoh Mansur chig'atoylikka shunchalik miqdorda ko'p javohir chiqarib berdiki, ular uning o'zi va butun zuryodi umrining oxirigacha ham yetardi. Bu bilan Shoh Mansur o'z qissasida va g'usasini ochishda go'yo kulfatzoda vaqtida Amirni yordamga chaqirgan (kishi)ga o'xshab ketdi²⁵². Chig'atoylik bir dam ham to'xtamasdan Shoh mansurga tashlandi va boshini shartta kesib, Temurga olib keldi²⁵³. Bu voqea bo'lgan ishni: javohirlar berib Shoh Mansur qutulib qolishiga uringanini Temurga hikoyat qildi. Temur uning sidqidilligi va so'zlarining to'g'riligiga ishonmasdan Shoh Mansurning qabila va guruhlaridan uni taniydiganlarni (olib) keltirdi. Ular Shoh Mansurning belgisidan – yuzidagi holidan uni tanidilar. Haqiqatdan ham bu Shoh Mansurning aynan o'zi ekanligini bilgach va uni (o'ldirgan) odamning yolg'onidan chinini ajratgach, Temur g'azablanib, xafa bo'ldi.

Shoh Mansurning o'ldirilganligidan u kuyib-yonib, afsuslandi. Keyin (o'ldirgan) odamdan uning nasabi, otasi, avlodlari, qabila-urug'lari, xo'jayini-yu murabbiylari haqida so'rab surishtirdi: ular haqidagi ma'lumotlarni aniqlab, uning naslu nasabi va yashash joylarini bilgach, o'sha joyning mutavallisiga o'z farmonini yubordi. Mutavalli uning ahli-yu bolalarini, yordamchilari-yu tarafdorlarini, bola-chaqa-yu nevaralari, kuyovlari-yu qayinlarini o'ldirdi. Chig'atoylikning (o'zini) esa Temur nihoyat darajada qiynab qatlga tortib, (uning) izini quritdi. Uning maxdumining ham mol-mulkini musodara qilib o'ldirdi va diyorlarini vayron qildi. Keyin Temur o'z yerlari atroflariga xat-xabarlar yuborib, ularda Shoh Mansur bilan bo'lib o'tgan janglar va to'qnashuvlar tavsifini tasvirlatdi. Janglarda Shoh Mansurning hamlasi-yu sabotidan nimalarning shohidi bo'lganligi va qanday qilib Shoh Mansur o'zi (jo'shqin) jang maydonida sho'ng'ib (qilich bilan) zarba berganini, jangda o'ziga nima hosil bo'lganini, old (tomonidagi) qo'shinlar sarosimaga tushganlari-yu dushmanlar uylariga bostirib kirganida ayollarning dod-faryod ko'targanliklarini dahshatli iboralar, fasohat va balog'at maydonida javlon uradigan (jimjimador) kalimalar bilan tavsifladi.

Bu xabarlar odamlar yig'iladigan majlislar va marosimlarda tilovat qililib, katta yo'llar va maydonlarda qiroat etilardi. Ilm-ma'rifatli kishilar u xatlardan istifoda qilib, kotiblaru maktab bolalari ularni mehr bilan yod olardilar.

E'tiborli kishilardan qaybirovining qissasida go'yo 95-yilning shavvol (1393 y. avgust) oyida Bistom²⁵⁴ sahibining elchisi Misr sultoniga²⁵⁵ kelib, Shoh Mansurni o'ldirib, Temur Sheroz va mamlakatning boshqa yerlariga egalik qildi, degan xabar olib kelganligini ko'rdim. U (Temur) Shoh Mansurning kallasini Bag'dod hokimiga yuborib, unga va u bilan (birga) bo'lgan jamoaga o'ziga bo'ysunishni amr qilgan hamda unga bir xil'at yuborib, o'zi nomidan pul zarb qilishlikni va juma (namoz)da bu haqda hutba o'qitishni buyurgan. Bog'dod hokimi Temur xil'atini kiyib, u (Temur) nimaiki buyurgan bo'lsa hammasiga amal qilgan. Shahar devorlari atrofida kallani aylantirib chiqqanlaridan keyin u Shoh Mansurni boshini osib qo'ydi, degan xabarni keltirgan. Buni to'g'ri deb gumon ham qilmayman²⁵⁶.

Shoh Mansur bilan (bo'lgan) jangdan keyin yuz bergan ishlar va yomonliklar bayoni

Shunday qilib Temur Fors va Ajam Iroqi yerlariga egalik qildi. U Shoh Shuj'oning xeshlaridan o'ziga yaqin kishilarga va xalqlari podshohlariga xat yuborib, ularning ko'ngillarini (o'ziga) moyil qilib, hudaviy va o'troqqa omonlik berganidan keyin, o'zi yo'lga chiqdi. Sheroz shahridan o'tib, uning ishlarini tartibga soldi, otliq va piyodalarini qaror toptirdi hamda uzog'-u yaqinlariga omonlik bilan nido qildi. Natijada, uning da'vatiga (bu) mamlakatlar podshohlari «Labbay» deb javob berdilar, chunki ularning Temurga itoat bildirib, bo'yin egishdan bo'lak ilojlari qolmagan edi. Natijada, Temur huzuriga Kermondan Sulton Ahmad, Yaddan Shoh Yah'yo yetib keldilar, ammo Sirjonda²⁵⁷ sulton Abu Ishoq qaysarlik qildi²⁵⁸. Temur itoat qilib bo'ysunganlarga in'om-ehson ko'rsatib xil'at kiygizdi va bo'ysunmay qaysarlik qilganlarga ozor bermadi, (to'g'risi) o'zi bilan muhollilari o'rtasida ixtilof chiqarmadi²⁵⁹. Itoat qilg'anlarga izzat-ikromni oshirib, shu bilan qaysarlik qilganlarni yiqitmoqchi bo'ldi. Sheroz va boshqa shaharlar ustiga omonlik²⁶⁰ tashladi va har qaysi shaharga o'zi tomonidan noib tayinlab, o'zi Isfahonga qarab yuzlandi. (Shu bilan birga) o'zi otasi (Shoh Shuj'o)dan vasiyligini olgan Zayn al-Obiddinga in'om-ehson qildi. Uning o'ziga va urug'lariga kifoya qiladigan miqdorda (doimiy) moyana²⁶¹ va maoshlar²⁶² belgiladi.

Temur Isfahonga²⁶³ qo'nganda zamon unga nimalar ko'rsatgani bayoni

Temur Isfahonga (etib) kelgan paytida, u eng katta shaharlardan (biri) bo'lib, fozillarga to'la, buyuk kishilari son-sanoqsiz (ko'p) edi. Shaharda islom ulamolaridan va mashhur sayyidlardan bir kishi bo'lib, u ilm-u ma'rifatda g'oyatda yetuk, amal va ijtimoh cho'qqisiga erishgan edi. Uning ishlari tavfiqli, karomati mashhur, jasoratlari tilga olingan, husni fazilatlarini kunlar peshanasiga satrlangan edi. U musulmonlar e'tiqod qiladigan kishi bo'lib, (uning) ismi ham Imimuddin («Din peshvosi») edi. Isfahon ahli doimo unga Temur haqida qo'zlab, uning balosidan g'oyat Hazarda bo'lishini takror eslatardilar.

U ularga: madomiki men tirik bo'lib sizning orqangizda ekanman, sizga Temurning firibidan hech bir zarar yetmaydi. Agar ajal yetib, vafot topsam, u vaqtda uning aziyatidan xavotirda bo'linglar», – dey-ar edi. Ittifoqo Temur Isfahonga kirish arafasida zikr qilingan shayx vafot etib, «nur ustiga nur»²⁶⁴ bo'lgan Isfahonni zulmat qopladi. Isfahonliklarning xasratlari ko'payib, ustilariga birin-ketin kulfatlar yog'ilaverdi. Ular hayratga tushib, go'yo Abu Hurayraga²⁶⁵ tangri undan rozi bo'lsin, – o'xshab qoldilar. Zotan, Abu Hurayra degandi: «Odamlarning bitta g'ami bo'lsa, menda bir kunda ikkita g'am: biri xaltaning yo'qolishi, ikkinchisi shayx Usmonning²⁶⁶ qatlidir».

Isfahon ahli Temurga peshvoz chiqib, bir qadar mol-dunyo²⁶⁷ (berish) evaziga u bilan sulh tuzdilar. Keyin Temur ushbu mol-dun-yoni yig'ib olishga o'z odamlarini yubordi. Bu (yuborilgan) kishilar o'sha to'lovni shaharning har tomoniga bo'lib, daha va mahallalariga taqsim qildilar. (Mol-dunyo) yig'uvchilar isfahonliklar orasiga tarqal-dilar va shahar ahli orasida beboshlig-u buzuqchilik qila boshladilar. Ular shahar ahliga zo'ravonlik ko'rsatib, ularni go'yo o'z malaylariga aylantirdilar va beboshliklarida shu darajaga borib yetdilarki, hatto (ularning) xotinlariga ham qo'l cho'za boshladilar. Shahar ahlining ulardan g'oyatda g'azabi kelib, (o'z) boshliqlariga (ular ustidan) arz qildilar. Shikoyatchilar juda ko'p edi. Isfahonliklar kibrli qavm bo'lib: – «Bunday jabru jafo (ichi)da yashashdan ko'ra o'lganimiz yaxshi», – dedilar.

Isfahonliklarning boshliqlari ularga dedi: «Kech kirishi bilanoq men nog'ora uraman, lekin kiyim bilan yopmasdan. Siz nog'ora ovozini eshitsangiz, (mening) gapim amalga oshgan deb biling. Shun-da har biringiz o'z uyingizdagi mehmoningizni tutib (olib), o'zingizni oriq va semiz fikringizga binoan hukm yuriting. Natijada, isfahon-liklar ushbu aksli fikrga va baxti qora teskari ishga ittifoq bo'ldilar. Ular nochor nazarlarining hadi²⁶⁸, bu oqibati xatarli ishlarning falokat keltirishini to'la tushunib yetishga qisqalik qildi. Samo o'z nuri libo-sidan judo bo'lib yalang'ochlangach va borliq oqsichqoni oqso'sariga almashtirib, tunning bir qismi o'tgach, boshliq nog'ora chalish bilan (mol-dunyo) yig'uvchilar ustiga balo-kulfat yopirildi. Isfahonliklar

ularni o'ldirdilar, – ular olti ming chog'lik kishi edi – va subh kelganda ularning isyoni daraxtida sarkashlik butoqlari paydo bo'lib, bu (butoq) lar (ularga) seroblikdan keyin noqislik hosilini keltirdi hamda ularga o'lim ayon bo'lib, bu o'limdan hammalari talafot ko'rdi.

Fajr o'z shamshirini yalang'ochlab, kunduz (o'z yuzidan) pardasini sidirib tashlagach, ushbu mash'um ish Temurga (borib) yetdi. Shayton uning dimog'iga puflab, o'sha on u (joyndan) qo'zg'aldi. U o'z g'azab qilichini²⁶⁹ yalang'ochladi va o'z tug'yoni o'qdonini hozirlab g'azabnok itdek, sher yoki yo'lbarsdek Isfahonga qarab yo'l oldi. U shaharga yetib kelib, uni vayronagarchilikka mahkum etib, shaharda qon to'kishga, xotinlarning nomusini paymol etishga, jonlarini qabz qilib olishga, mol-dunyoni talashga, imoratlarni xarob qilishga, zirotatni yondirishga, chorvani yoqib yuborishga, bolalarni uloqtirishga, tanlarini jarohatlantirishga, nomuslarni tahqirlashga, zimmaga olgan majburiyatlarni buzib tashlashga buyruq berdi. U rahmdillik gilamini yig'ib olib, qasos namatini yoyishni, keksalarning keksaligi, kichiklarning kichikligi, olimlarning ilmi, fozillarning fazilati va aqli idroki, oliyjanoblarning nasabi-yu yuqori tabaqaligi va obro'y-e'tibori, g'ariblarning g'aribligi, qarib (yaqin)larning yaqinligi, musulmonlarning diyonati, musulmonlarning homiyligidagilarning²⁷⁰ himoyasi, zaiflarning zaifligi, johillarning johilligi va kaltafahmligiga qaramasdan, xullas, shahar ichidagi biror kimsaga ham rahm-shafqat qilmaslikka amr berdi. Shahar ahli jang qilib urushish yo'lidan boshqa hech bir yo'l yo'qligini va uzr-kechirim so'rash maqbul emasligini tushundi. Ularni haq o'limdan «na mol-dunyo-yu na o'g'lonlar²⁷¹» qutqaza olishini va shu damda ulardan hech qapaqa vaj-karson qabul qilmasligini hamda o'zlariga shafqat so'rash naf keltirmasligini bildilar. Ular bardoshlik qal'alariga o'rtnashib, mulohaza qalqonlari bilan o'zlarini o'rab oldilar. Ular taqdir ofatlaridan kelayotgan qazo o'qlarining (tangrining) irodasig'a bo'ysunish qalqoni bilan qabul qilar va o'lim qilichlaridan kelayotgan taqdir zarbalarini itoatkorlik bo'yni va o'z ishlarini tangriga topshirish bilan qarshi oldilar. Temur ularning bo'yinlari maydonida o'tkir qilich jilovini bo'shatib yubordi va bo'rilaru sirtlonlar qorinlari hamda qushlar jig'ildonlarini ular

(isfahonliklar) uchun maqbaralarga aylantirdi. Halokat dovullari isfahonliklar hayoti daraxtlarini uzishda davom etaverdiki, o'lganlarni sanaganlarida ular adadi Yunus ibn Matta ummatlari sonidan ham olti barobarcha (ko'p) chiqdi²⁷². Shunda farosatli kishilardan kimdir amirlardan qay biridan madad so'ragan holda: «qolganlarni saqlab²⁷³ raiyya to'g'risida g'amxo'rlik qilgin», – dedi. U amir o'sha faqir so'rovchiga: – «Tepaliklardan birining etagiga bir qancha (go'dak) bolalarni to'planglar, shoyad ularni ko'rgach, ehtimol Temur (ko'ngli) bir oz yumshar», – dedi. Ular (Isfahon ahli) buyurilgan bu ishga amal qilib, Temurning o'tadigan yo'liga bir to'da go'dak bolalarini qo'ydilar. Keyin haligi amir Temur bilan otlanib, (o'sha) bolalarga qarab yo'l oldilar va ularning yonidan o'taverib Temurga dedi:

– «Ey mahdum, rahmdilning rahm qilinadigan kishiga nazari bilan qaragin! dedi. Temur so'radi: – Kim u yotgan baxtiqarolar? Amir dedi – (Bular) «gunohsiz bolalardir. Ular (shunday) ummatki, tangri tomonidan rahm qilingan mahrumlardir, o'lim ularning ota-onasini toptadi va mavlono amirimizning g'azabi ular akobirlari va egalari ustiga tushdi. Ular o'z go'dakliklari (nomi) bilan sening shohona takallufingdan rahm-shafqat tilaydilar, ular o'zlarining tubanligi, zaifligi, yetimligi, faqirligi va vayronligi (nomi) bilan xo'rlanganlarga rahm qilishingga va tirik qolganlarini ayashingga shafolat tilaydilar». Temur (bu gapga) javob ham bermadi, hech bir xitob ham aytmadi. Keyin u ot jilovini u (go'dak)lar ustiga burib, ularni ko'rganligini ham va ularga nazari tushganligini ham bildirmadi. U bilan birga o'sha qo'shin va askar ham bolalarini boshidan oxirigacha bostirib o'tdiki, ular otlarning tuyoqlari ostida oyoq osti bo'lib qolib, o'sha (qo'shin) qadamlari ostidagi changga aylandilar. So'ngra Temur mol-dunyoni jamlab, yuklarni bog'ladi va qo'lga kiritgan (o'lja)larni olib, Samarqandga qarab qaytdi.

Bu ishlar va voqealar jarayonida qanchadan qancha balolar-u kulfatlar, xabarlar-u hikoyatlar, qo'shinlar-u jihozlar, (hokimlar) bo'shatishu tayinlash, jiddiy tarzda hazillaru hazil tarzda jiddiy gaplar, qurish-u buzilishlar, to'sqinlig-u rad qilishlar, yaroqsiz (narsalar)ni qurishlaru, obod (narsa)larni xarob etish, tabrikлару ta'zi-

yalar, (to'g'ri yo'ldan) chetga og'ishlar-u to'g'ri yo'ldan yurishlar, ulamolar bilan bahslashish-u ulug'lar bilan munozaralar, tubanlarni ulug'lash-u, shariflarni past tutish, qonun-qoidalarini yo'lga solish, uzoqdagilarni yaqin ko'rishu yaqinlarni uzoq tutish, har bir uzoq va yaqindagiga amru farmonlar yuborish va bulardan boshqa hisobiga yetib bo'lmaydigan na devonu, na daftarga qayd (qilib) bo'ladigan (behisob) ishlar bo'lib o'tdi.

Temurning Mo'g'ul²⁷⁴ va Jato tarafini zabt etishi va bu joylarda uning tomonidan sodir bo'lgan ishlar bayoni

Samarqandga yetib kelgach, Temur farzandi Jahongirning o'g'li Muhammad Sultonni Amir Sayfuddin bilan birga o'z mamlakatining eng uzoq chekkasi bo'lgan va (o'z) so'zi kesadigan joyga yubordi. Bu (joy) Sayhun orqasida, to'g'ri sharq tomonida Mo'g'ul, Jato va Chitoy yerlariga tutashgan bo'lib, Movarounnahr yerlaridan bir oylik (masofadagi) yo'lda edi. Natijada, ular (Muhammad Sulton va Amir Sayfuddin) u yerdagi past-tekisliklarini, tepaliklarini tekislab, bir qator qal'alar qurdilar. U joylarning eng uzog'i Ashpara²⁷⁶ deb ataladigan bir shahar bo'lib, unda ular nahbu g'orat uchun jihozlangan mustahkam bir qo'rg'on bunyod etdilar.

U (Temur) podshohlar qizlaridan yana bir malikaga uylandi. Birinchisi Katta Malika²⁷⁷, ikkinchisi esa Kichik Malika deb atalardi²⁷⁸. Mo'g'ullarning podshohi Temur so'raganiga rozi bo'lib²⁷⁹, uning talabiga itoat bilan javob qilib, jonini fido ayladi. Mo'g'ul va Xitoy iqlimlari Temur oldida titragandilar, chunki Temurning islom mamlakatining turli burchaklarida qilgan hujumlari, zo'ravonliklari va shafqatsizligi ularga yetib borgan edi. Bu (xabar)ning elchisi zikr qilingan Sayfuddinning birodari Ollohdod bo'lib, u Ibn Mashkurning uyida qo'nib, Damashq boyliklarini xolis qilib olgan (kimsa) edi. Temur narigi qirg'oqdan Sayhun tarafiga qaratib bir shahar bunyod qilishlarini buyurdi va daryo ustiga qayiq va kemalardan ko'prik yasatib, shahar bilan bog'ladi. (Bu) shaharni u Shohruhiya²⁸⁰ deb atadi: u (shahar) keng (bir) joyga joylashgandir. Temurning o'z o'g'li Shohruhni²⁸¹ va ushbu shaharni (ham) shu nom bilan atashining sa-

babi shuki, u o'sha qirg'oqda (ushbu) shaharni qurishni amr qilgan bo'lib, Temur o'z odatiga ko'ra, (o'z) hoshiyalaridan biri bilan shatranj o'ynash bilan mashg'ul edi. Shu payt Temurga hamroh bo'lgan (sevimli) ma'shuqalaridan biri homilador edi. Temur o'z raqibi «shoh»iga qarshi «ruh»ni tashladi, bundan raqibi o'zini yo'qotib qo'yib, ahvoli og'irlashdi. Temurning raqibi tang holga tushib turgan shu paytda birdan ikki chopar (ikkita) quvonchli xabar keltirdi: biri o'g'il bola tug'ilganini²⁸², ikkinchisi – shahar qurilib bitganini bashorat qildi. Temur ularning ikkalasini (chaqaloq va shaharni) bu ism (Shohruh) bilan atab, (ular) shu belgi bilan nishonlandi.

**Temurning Fors va Xuroson yerlariga qaytishi va Ajam Iroqi
podshohlarini qatl etishi: o'sha viloyatlar va xalqlarni
batamom egallashi bayoni**

So'ngra, Temur o'z mamlakatlari (ishlarini) yo'lga solib Turkiston yerlari qonun-qoidalarini mustahkamlaganidan keyin Xuroson yerlariga qaytdi. Podshohlar, amirlar²⁸³, sultonlar, vazirlar uning istiqboliga chiqdilar. Har tarafdand, birov piyoda birov otliq uning huzuriga shoshilib, uning da'vatiga «labbay» deb javob qildilar hamda uning qudratidan xavotirlanib, unga xizmat qilishni g'animat bildilar. Ular qiru adirlarni, tog'-u sahrolarni, shaharlaru qishloqlarni aholisi bilan birga va isyonkor (mustahkam) qo'rg'onlari bilan birga Temurga topshirdilar. Uning amri etagiga har biri o'z kokilini bog'ladi va (uning) farmonlarini bajo kedtirib, (u) man qilgan ishlardan o'zlarini tiydilar. Ular Temur (beli)ga o'z qullik kamarlarini ixlosmandlik barmoqlari bilan bog'ladilar hamda iltifot va ixlos bilan zotdor otlariga minib, Temurning ko'nglini olishga shoshilgan o'z yo'lboshlovchilari orqasidan ergashdilar. Ular jumlasidan avval zikr etilgan Temurga itoat qilib bo'ysunganlarining jamisi va itoatsizlikning yuksak cho'qqilari-yu mustahkam balandliklarida turganlar (jumlasidan) – Mozandaron hokimlaridan biri Iskandar al-Jallobiy, itoatsiz (isyonkor) cho'qqilari bo'lgan baland tog'lar sohibi, g'azabnok sher Arshivand al-Foriskuhi, har qanday shiddatga tayyor turgan jasorat sohibi Ibrohim al-Qummiy bor edi. Sirjondan Sulton Abu Ishoq ham

Temurga itoat bildirgan edi. Natijada, Ajam Iroqi podshohlaridan o'n yettitasi Temur huzurida jam bo'lib, ular orasida sultonlar, sultonlarning o'g'illari va ularning birodarlari o'g'illari bor edi. Ulardan Shoh Shuj'oning birodari Sulton Ahmad, Shoh Shuj'o birodarlarining o'g'li Shoh Yah'yoga o'xshashlar, Mozandaron hokimlaridan (boshqalar) Arshivand va Ibrohim hamda Xuroson podshohlaridan boshqalari ham o'z yerlarida qudratli hukmdor edi.

Sulton Abu Ishoq (Temurga) itoatda o'z yaqinlari yurgan yo'ldan yurib, shu tarzda ish tutgach, o'z shahri Sirjonda Kudarz deb ataladigan (kishi)ni o'z noibi (qilib) qoldirdi. Ittifoqo, kunlarning birida o'sha ulug' podshohlar Temur huzuriga to'plandilar. Ular Temurning chodirida yig'ilishib, u (Temur) ular orasida yolg'iz o'zi edi. Shunda ushbu (hukmdorlardan) biri Shoh Yah'yoga²⁸⁴ maslahat tarzda «Uni (Temurni) o'ldirib, olamdan ushbu g'am-g'ussani ko'tarish fursati keldi-ku», – dedi. Unga ba'zilar rozi bo'ldilar, ba'zilar monelik qildilar. Bu ishga rozi bo'lmaganlaridan biri rozi (bo'lgan)larga: «Agar siz bu gapdan o'zlaringni tiymasalarig Temurga bu xususda xabar yetkazib, ushbu ishdan uni voqif qilaman», dedi. Natijada, ular metindek ushbu ra'y va mustahkam fikrdan o'z ixtiloflari sababidan voz kechdilarki, hamon (ular) ixtiloflarida davom qilmoqdalar.

Go'yo Temur ularning bu niyatlarini sezib, o'z farosati bilan ular so'zlarini yuzlaridan (o'qib) bildi, ammo u buni «o'z dilida sir saqlab²⁸⁵, ularga sezdirmadi. So'ngra, bir necha kun o'tkazib, Temur barcha odamlariin chaqirib, umumiy bir o'tirish uyushtirdi, u (Temur) qizil libos kiyib olgan edi²⁸⁶. U ushbu o'tirishga haligi o'n yettita hukmdorning hammasini taklif qildi. Keyin uning amri bilan bir vaqtda ularning hammalarini qattik azoblab o'ldirdilar. Ularni halok qilgandan keyin Temur(ular) yerlarini zabt etdi, hamda meros (yo'li) bilan olganu o'zlari topgan mol-mulklarini yig'ib oldi, (ularning) o'g'illari-yu nabiralari o'ldirib, (ular) yerlariga o'z o'g'illari, amirlari, nabiralari va qo'shinlarini qo'ydi. Temurning o'sha hukmdorlarga qiron solib ularni qatl etishi va ular hayot pardasini parchalab yirtishiga sabab shuki: – Ajam yerlari ulug' hukmdorlardan (hech qachon) xoli bo'lmay, ular mulk va saltanatni biri ikkinchisidan

meros qilib olaverar edi. U (Ajam) bepoyon yerlardan iborat bo'lib, uning atroflari keng, shaharlarining soni ko'p, qishloqlari son-sanoqsiz edi. Uning tepaliklari mustahkam, tog'larning cho'qqilari osmon o'par, kal'alarining qizlari itoatsiz, kon va ma'dan xazinalarining tubi ko'rinmas, uning xisravlarining panjalari (hamma narsani) buzuvchi, yirtkichlarining qanotlari uchib ketishga hozir, yaramaslarining qoploplari sakrovchi, shutterlarining yo'lbarzlari chopqir, pahlavonlarining ajdaholari jang-u jadal irmoqlarida zohir, qahramonlarining timsohlari urush dengizlarida g'olib edi.

Temur o'z tafakkuri ko'zgusida kumushsimon jilolangan mulohazasiga ziyraklik nazari bilan boqib, Ajam yerlaridagi atirgul uning uchun dushman tikonidan toza bo'lmasligini, og'zidan oqayotgan suv (gap)ining o'ziga qarshi kishi mo'ylovidan xolis qolmasligini hamda bu o'lka imoratlarining u uchun mustahkam tayanch bo'lmasligi-yu (bu yerlar) bo'stonida o'zi uchun hech qachon rohat beradigan novdalar o'sib chiqmasligini ko'rdi. Temurning niyati u (erlar) asoslarini saqlab qolib, unda o'z ishlarini Chingizxon tavroti taqozo etgandek ijro qilish edi. Lekin uning (Ajam Iroqining) bepoyon yerlarida o'z saltanati (eri)ni pishiqlab ishlash va o'z amri anhorlarini Ajam ekinzorlari²⁸⁷ bo'yi va eni bo'ylab boshqarish faqatgina (bu yerlar) akobirlari nasablari ildizini tag-tomiri bilan quritib, xisravlari avlodlari yog'ochlari (hassalari)ning uchini sindirgandagina mumkin bo'lar edi. Shu sababli Temur say ko'rsatib, ularni ildizlari-yu butoqlari bilan quritdi va ekin tikinlari-yu nasllarini halok qilishda jidd-u jahd sarfladi. U mabodo ulardan biron kishining yaqinroq yerda urug'ekkanini eshitsa, darhol uning (urug'ini) tagi bilan sug'urib, ular tomonidan yengda yashiringan atirgul hidini his qilsa, bu atirgulni darhol uzib olar edi.

Yana aytishlaricha, Temur Iskandar Jallobiy (hozir) bo'lgan bir majlisda ishtirok etib, go'yo bu majlis xursandchilik, shod-xurramlik va lazzatlanish uchun uyushtirilgan edi. Shunda Temur so'z orasida Iskandardan so'rab, unga dedi: «Agar qazo mening jismim barbodiga farmon bersa, sening nazaringda kim mening avlod-u zuryodimga nizo izhor etadi? Iskandar-u ortiq darajada asabiylashgan, uning

miyasining bolaxonasi buzilib, aql moychirog'i undan (miya bolaxonasidan) uning tomiga olib chiqib qo'yilgan edi – unga javob berib: «Mening badbaxt bolalaring bilan kurashadiganlarining eng avvalgisi men, Arshivand va Ibrohim. Agar ulardan birortasi mening changalimdan qutulib ketsa, unda sher Ibrohimning qoziq tishidan qutula olmaydi, mabodo ulardan birontasi bu banddan ham qutulib chiqsa, unda Arshivandning to'ridan chiqishga hech yo'l yo'q», – dedi. Arshivand va Ibrohim esa majlisda yo'q edilar.

Temur Iskandarga hech bir ziyon va tahqir yetkazmadi, unga ozor bermay, (keyinroq) ikki hamrohi bilan birga yerga qapishtirishni irodlat qildi. Iskandar o'ziga kelgach, (Temurga) aytgan gaplari uchun unga ta'na qildilar. Lekin Iskandar: – «Tangrining qazosidan na qochadigan joy, na majol bor», – dedi. Bu (gap) uchun mening hech bir gunohim yo'q. «Bu gaplarni menga barcha (maxluq)ga til baxsh etgan tangri berdi²⁸⁸». Keyin Iskandar va Ibrohim qochib ketdilar. Temur Arshivandni tutib olib, uni tanidan jonini sug'urib oladigan maloikalar²⁸⁹ ichiga tashladiki, u barchaga ibratli xabar²⁹⁰ bo'ldi. Temur uning umr zaifasi nomusini paymol qilib, «Momaqaldiroq» (surasi) ning²⁹¹ avvali dahshatlarini tatib, «Nuh»²⁹² hamda «Sabo»²⁹³ (suralari)ning oxiri bilan siylanishga majbur qildi. Ammo Iskandar-dan na biron (asar) ko'rindi, na mana shu kunlargacha u haqida bi-
ror xabar eshitildi. U (Iskandar) katta boshli, baland qomatli (kishi) bo'lib, agar odamlar orasida yursa, go'yo bir belgi misoli edi. Hatto aytishlaricha, u ulkan «qasr»ning bo'yi²⁹⁴ temir o'lchovda uch yarim gaz bo'lgan. Ibrohim Qummiy bo'lsa yashirinishda²⁹⁵ davom etib, keyin o'z to'shagida vafot topdi. Mana shu (gap) Temurning Ajam podshohlari va ular avlodlarini qatl etishiga sabab bo'lgan.

Bo'lim

Keyin Temurga qarshi Sirjon qal'asida Qudarz isyon bildirib: «Mahdumim Shoh Mansur hali tirik», – dedi.

Bu so'zlar xos-u avom (kishi)lar o'rtasida tarqalgan bo'lib, Qudarz Shoh Mansurning zohir bo'lishini kuta-kuta oylar va yillarni o'tkazaverdi. Natijada, Temur Sirjon qal'asini muhosara etdi-yu, lekin qal'a

ustidan hukmga erishish unga nasib bo'lmadi. Keyin u qal'aga Sheroz, Yazd, Abarkuh va Kermon askarlarini yuborib, u yetmagandek, Sajiston askarlarini ham otlantirdi. Bu (ish) Sirjonni obodonchilik qamraganidan keyin (bo'lgan) edi. Bu qal'aning noibi Shoh Abdul-Fath deb atalardi. Temur askarlari Sirjonni o'n²⁹⁶-yilga yaqin muhosara etdilar: ular goh qal'adan orqaga chekinar, goh uni o'rab turardilar. Qal'a esa (go'yo) begunoh qiz kabi o'z jazmaniga eshigini ochmas yoki kuyovi bir og'iz so'zini ham eshitishga muyassar bo'laolmagan qari qiz kabi (qaysar) edi.

Temur Kermon hokimi qilib sulton²⁹⁷ birodarlaridan Idiku degan shaxsni tayin qilgan edi. U (Idiku) boshqalar unga ishora qiladigan va askar ichida (yolg'iz) ungagina tayaniladigan (e'tiborli) kishi edi. Kudarz Shoh Mansurning vafotiga va mulozimlari unga xiyonat qilib, g'alabaga o'rij bo'lib qo'ldan chiqarganligiga ishonch hosil qilgach – Abul-Fath esa har soatda unga xat yuborib, uning uchun Temurdan shafqat so'rashda kafillikni o'z ustiga olayotgan edi – sulh (tuzish)ga bosh egib, bu xususda Abul-Fathdan foydalandi. U tiz cho'kib o'zini dushmanlarining oyog'i ostiga tashlab, qo'rg'onni ularga topshirdi. Sulh bog'lami o'z qo'li (vositasi) bilan yechilmaganidan Idikuning g'azabi keldi-da, Abul-Fathga va uning shafolat (tilash)iga e'tibor bermay, o'sha on Kudarzni qatl etdi. Temur qay bir mamlakatda turganida bu xabarni unga yetkazdi. Uning bu ishidan Temur g'oyat g'azalandi, ammo yuz bergan ishni tuzatish fursati o'tgan edi.

Bo'lim

Kermon mutavallisi ushbu Idiku haqida aytilgan hikoyatlardan: Kermonda Shoh Shuj'oning birodarlari Sulton Ahmadning²⁹⁸ ikki kichik o'g'li Sulaymonxon deb atalardi. Sulaymonxon g'oyatda xusndor va latofatli bo'lib, malohag va zarofatning butun sifatlarini o'zida mujassamlashtirgan yetuk, barkamol va boodob tarbiyatga ega edi.

Uning lafzi ravon, boqishlari yoqimli bo'lib, barchaning qalbi unga (tomon) talpinar, aql-idrok egalari unga xushtor edilar. Uning harakatlari odamlar qalbiga jo bo'lib, go'yo ushbu baytda aytilgandek, qarashlari xaloyiqni o'ziga maftun qilar edi:

Suv libosdagi yoqimli nasim havo terisidagi nur timsoli (edi).

Shu paytda u olti yoshda bo'lib, xos-u avomlar uning sehri-ga maftun edilar. Idiku aka-ukani yo'q qilib, ularni salaf-lari izidan jo'natmoqqa azm qildi. Ushbu marvaridning (otasidan ajralib) yetim bo'lib qolgani uni qanoatlantirmadi. Nihoyatda oliyjanoblighi va sado-qatlilighi tufayli diyori xarobaga aylangan, na himoyachisi-yu na taraf-dori bo'lgan uning onasiga Idiku hech rahm-shafqat qilmadi. Idiku bu (jirkanch) ishni ishonib topshiradigan jallod qidira boshladi, lekin bu baloga qarshi qabih ish bilan qo'l cho'zadigan biron kimsa topilmadi. Shu zaylda bir qadar muddat o'tdi. Xalq esa bu ishdan g'oyatda shiddat va tashvishda edi. Nihoyat, go'yo yovuz ish uchun tug'ilgandek qanday-dir bir qora qulni topdilarki, iblislar unga qul, ajinalar esa (uning) qo'shin va malayi edilar, jabr-jaf²⁹⁹ tunining libosi uning qora orqog'idan to'qilgan «iblis-larning boshlariga o'xshash daraxtdan olingan meva-lar»³⁰⁰ go'yo uning qalbidan unib chiqqan urug'laridan olingandir. Ho'kizlarning bo'kirishi uning tovushidan (birmuncha) yoqimliroq, alvastilar yuzi uning suratini xayoliga keltirishdan xusnliroqdir. Men dedim:

Do'zax rishtalari uning yuzini makruh biladilar.

Uni ko'rganda jahannam (tangridan) panoh tilaydi.

Haqiqatan ham tangri uning qalbidan marhamatini sug'urib olib, dilini jinoyatdan yaratgan edi. Ana shu (qul)ni, payt poylab aldab, go'daklarni o'ldirishga ko'ndirdilar. Sulaymonxonning ko'zi yal-lig'langan bo'lib, o'z enagasining tizzasida orom olib yotardi. O'sha on bu zolim uning oldiga kirib, – bola o'z enagasining tizzasida orom olayotgandi, – unga tashlandi va xanjar bilan shunday urdiki, xan-jar bolaning bir biqinidan kirib ikkinchisidan chiqdi. O'sha zaxoti-yoq dod-faryod ko'tarilib, qiy-chuv bo'lib ketdi, odamlar o'rtasida shovqin-suron qo'zg'alib, dahshatli ovozlari eshitildi. Barcha kishilar (bolaning) bebaxt onasi va uningmotamiga qo'shildilar va odamlar musibatga uchragan onaga achinib yig'lay boshladilar.

Bu ishlar Temurning ishorasi bilan bo'lganligi zohirdir; bu zo-lim noshukurning askari shu xil zulmga jinoyatlardan xoli bo'lmas

edi. Garchi shu ishlarni bajo qiluvchi ulardan (Temur odamlaridan) bo'lmasa ham, lekin do'stlik va hamkorlik boisidan ular yo'lidan yurar edi.

Hikoya: Temur o'zining ko'p sonli askari bilan Shomdan jo'nab ketganda, ulardan biri bilan birga (bir) asir xotin ham bor edi³⁰¹. Taqdirning falokati qo'llari undan gunohsizlik pardasini olib, unga o'z zarbalarini tegizgan, siynasidagi emizikli qizalog'ini esa (o'z) bag'ridan ajratgan edi. Askarlar Hamoga³⁰² yaqinlashganlarida qizaloq ingrab, oh-voy ko'tarar va uqubatli alamdan chinqirib yig'lardi. Ular bilan birga fisq-u fasoddan yaratilib, azob-uqubatga to'liq, g'alizlik va qasovatdan yasalib, qo'pollik va hamoqatdan bitilgan buzuqchilik bilan to'lib-toshib aziyat bilan yetilgan bag'dodlik bir tuyachi ham bor edi. Tangri taolo uning qalbida zarracha ham rahm-shafqat qoldirmagan ediki, uni yomonlikdan chetlatsa va lisoniga xayr so'zdan birorta solmagan ediki, uni kishilar eshitsa!

Tuyachi (o'sha) qizchani onasidan oldi, u xotinning xayolida u tashvishini yengillatish uchun qizchani (undan) oldi, degan fikr aйланди. (U xotin) tuya ustida (kelayotgan) edi. Keyin tuyachi bir muddat karvondan orqada qoldi. So'ngra u karvonga yetib kelganda, qo'li (qizchadan) xoli, qahqahasi oliy edi. Onasi qizi holi ne kechganini so'raganida tuyachi unga: – Mening u bilan nima ishim bor, – dedi. Onaning aqli-xushi og'ib, madorsizlandi va o'zini (tuyadan) tashlab, qizchasi tomon yugurib borib uni olib, qaytib keldi va yana tuyasiga mindi. Tuyachi, endi hech bir ziyon-zahmat yetkazmayman, deb qizchani onasining qo'lidan oldi. Keyin u yana g'oyib bo'lib ketib, boshda qilgan ishini (yana) takrorlagach, qaytib keldi. Qizchanning onasi o'zini tashlab, qizining orqasidan yana borib qattiq xasrat chekkan holda qaytdi. Uning halokati mevalari (o'z daraxtidan) pastga yaqin egilib turardi. Keyin u o'z tuyasiga o'tirib, qizalog'ini bag'riga bosib tinchidi. Tuyachi qizingni ko'tarib boraman va unga hech qanaqa zarar yetkazmayman, deb soxta qasam ichib, u (qizcha) bilan qabih bir ish qilish niyatida uchinchi marta uni onasi qo'lidan oldi. Keyin u birmuncha muddat qizni ko'tarib yurgach, jamoadan orqada qoldi³⁰³ va qizchani (qurib qolgan) bir soyga tashladi. Bu borada u go'yo yahudiylar zeb-u ziynat asboblarni taqqan xotinga nisbatan

qilgan ishni qildi³⁰⁴. U (qaytib) kelganda qo'li qizchadan forig'-u jinoyat bilan to'lig' edi. U qizning ustidan bor kiyimini shilib olib, ularni onasiga keltirgandi. Zor-zor yig'lab onasi tuyadan o'zini tashlab orqaga qarab yugurmoqchi bo'lganda tuyachi unga: «O'zingni ovora qilma, men seni uning tashvishidan xalos qildim Tuyaga (qaytib) min», – dedi. Ona sho'rlik zor-zor qaqshab, dod-faryod ko'tardi va garchi qizining tashvishidan qutilgan bo'lsa ham, dard-u alamga giriftor bo'ldi. Odamlar o'z podshohlari izmida bo'lib³⁰⁵, ular yurgan yo'llardan yuradilar.

Garchi Temur (bostirib) kirish uchun sabab va bahonaga muhtoj bo'lmasa-da, uning Arab Iroqiga kirishi sababi

Jami Ajam yerlari xolis Temurniki bo'lib, podshohlar-u xalqlar unga bo'yin eggach va uning farmonlari Arab Iroqi hududigacha yetgach, Bag'dod sohibi Sulton Ahmad g'azabnok bo'lib, iztirob chekdi. Natijada u hisobsiz qo'shin to'plab, ularga boshliq qilib Sunatoy deb ataladigan shijoatli va mashhur bir amirni tayin qildi. Qo'shin chig'atoylikka qarab (yo'lga) chiqqach, Temurga u (qo'shin) va Sunatoy haqidagi xabar yetib bordi. Bu xabardan Temur qalbi shodlanib, u surguga to'ldi. U bu (ish)ning Sulton Ahmad bilan to'qnashuviga sabab, Iroq podshohligiga qarshi jangu muhoraba (boshlash)ga bahona qildi va unga qarshi shiddatli qo'shin, qo'shin emas, balki to'lib-toshgan dengiz yubordi. Ikkala lashkar sidqidil bilan urush qilish niyatida Sultoniya³⁰⁷ shahri yaqinida uchrashdilar. Muhoraba talabgorlaridan har biri o'z raqibiga chindan zarba berib, bir-birlari gurdaniga nayza uchini-yu qilich tig'ini yo'naltirdi. Chig'atoylikning dengizi o'z to'lqinlari (mavjlari) guruhleri (qo'shinlari) dan madad olib shunday toptadiki, Sunatoy askarining nayzalari (Temurning askari oyog'idan) chiqqan g'uborlarga urilib parchalandi. Sunatoy o'z askari bilan qochib hammalari³⁰⁸ Bag'dodga yetib keldilar va mamlakatning turli tomonlariga to'zib ketdilar. Sulton Ahmad Sunatoyga miqnaa³⁰⁹ kiygizdi va uni urdirib azob-uqubatga solganidan keyin, Bog'dod (ko'chalarida) yurgizib (elga) sazoyi qildi. Temur (sulton Ahmadga qarshi) inodini tugatib, o'z mamlakati tomon ravona bo'lib qaytdi.

(Avvaliga) atrof (yerlari)ga osoyishtalik berib, keyin ularni (o'zi) xohlaganicha vayron qilish va bevafo qismatga tashlash uchun bu bo'ronli shamolning (vaqtincha) to'xtab, bu to'liqinli dengizning tinchlanishi bayoni

Keyin Temur Samarqanddan uning etaklariga chiqib, uning tarvak-atroflarida bir yerdan ikkinchi yerga ko'chib yurdi. U Samarqand atroflarida bir qancha qasabalar bunyod etib, ularni ulug' va poytaxt shaharlar nomi bilan atadi³¹⁰. (Shu vaqtda Samarqand va uning viloyatlari, Movarounnahr yerlari va uning (barcha) atroflari, Turkiston va unga qarashli yerlar – Turkistonda Temur tomonidan noib bo'lib Xudoydod degan kishi turardi-shuningdek, Temur zo'ravonlik ko'rsatib javlon urgan Xorazm, Xitoy yerlari xalqumida joylashgan Qoshg'ar³¹¹, Badaxshon – bu Samarqand yerlaridan yiroq bo'lgan alohida yerlardir, Xuroson iqlimlari, Mozandaron yerlarining aksar qismi, Rustamdor³¹², Zobuliston³¹³, Tabariston³¹⁴, Ray, G'azna³¹⁵, Astrobod, Sultoniya, Qazvin³¹⁶ va bu shaharlardan boshqalari, manoatli G'ur³¹⁷ tog'lari, Ajam Iroqi va mag'rur balandparvoz fors ham xolis Temurniki bo'lib, bular hammasi hech bir raqobat qiladigan va unga monelik ko'rsatib, oldini to'sadigan (biron) kimsasiz bo'ldi. Bu mamlakatlarning har qaysisida Temurning o'g'li yoki nabirasi, yoki u e'timod qiladigan noibi turar edi.

Temurning o'z askarlari dengizida cho'milib, ba'zi ishlarga sho'ng'ishi, keyin esa fasod (ishlari) bilan jo'shqin urishidan bir namuna. Shular jumlasidan uning Movarounnahrdan shung'ib Lur³¹⁸ yerlaridan chiqishi

Garchi Temur mamlakati kengaygan, haybat va savlati (har) tarafga tarqalgan va dahshatlari uzoq mamlakatlarga yoynlib do'q-po'pisalari turli iqlimu shaharlarga borib yetgan, (ortgan) yuklari og'irlashgan, o'zining biror tomonga yurish boshlab jo'nashini hufiya tutmasligiga qaramasdan u dunyo hasadida go'yo Odam bolalaridan qochgan shayton kabi chopar va (inson) tanasida (sezdirmasdan) yoyilib ketadigan zahar misoli (bexosdan) o'zga yurtlarga kirib borardi. Men aytdim:

U o'ng (tomonga) qarab otlanib, chapni nishonga olardi.
Peshonani ko'zlardi-yu burunga tegizishni istardi.

Uning qo'shin bayroqlari mashriqda turganda, kutilmaganda (uning) nog'oralari nag'malari va udlarining zarbalari Iroq, Isfahon va Sheroz hisorida yangraganda, birdan uning torlarining jaranglashi va karnaylarining g'atillashi Rum ko'chalarida, Ruha³¹⁹ manzillarida va Hijoz³²⁰ karvonlari oralarida eshitilib qolardi.

Mana shundan (bir misol): Temur Samarqandda bog'-bo'stonlar bunyod qilish va qasrlar qurish bilan mashg'ul bo'lib turganda (qo'shin) mamlakatlar (uning hujumidan) osoyishta bo'lib, baqamti o'lkalar esa (undan) behavotir edilar. Temurning ishlari nihoyasiga, qasrlari (qurilib) kamoliga yetgach, u o'z qo'shiniga Samarqandga jam bo'lishini buyurdi. Keyin ular uchun o'zi o'ylab topib ixtiro qilgan tarkib va tazribda (maxsus) qalpoqlar tayyorlashlarini hamda jangchilar ularni kiyib, (yurishga) otlanishlarini amr qildi. Temur ularning qaysi tomonga borishlarini ma'lum qilmadi. Bu (qalpoq)lar ular uchun (shartli bir) belgi edi. Temur o'z yerlarining barcha tomonlarida (oldindan) posbonlar (tayinlab) qo'ygan edi. So'ngra Temur Samarqanddan chiqib, o'zini Xo'jand, Turk yerlari va Jandga³²¹ bor-yapman deb ovoza tarqatdi. (Shundan) keyin u o'z askari girdobiga sho'ng'ib ketdiki, go'yo u dengiz qa'riga tushib g'oyib bo'lgandek edi, uning qayoqqa burilishi va qaysi tomonga g'orat va talaf eltishini hech kim bilmadi, u shahar ketidan shahar bosib o'tib kecha-kunduz yo'l yurdi, u yulduzlardek uchar va chavandozlardek tez chopardi hamda qo'ngan har bir joyida charchagan zotdor tuyalarni tashlab ketar edi. Nihoyat u, hech kim o'ylamaganda, Lur yerlarida paydo bo'ldi. Lur (erlari) obod bo'lib, uning boyliklari behisob va mevalari serob edi. Lur qal'asining nomi Barujord bo'lib, (uning) hokimi Malik Izuddin al-Abbosiyy edi. Bu qal'a garchi tog' etagida joylashgan bo'lsa ham, lekin matonatlik jihatidan baland tog' cho'qqilarida joylashgan qal'alar bilan raqobat qilardi. U (Lur) Hamadon³²² yerlariga qo'shni bo'lib, Ozarbayjon singari Arab Iroqi bilan tutash edi. Temur ushbu qal'a va uning atrofidagi (bor) narsalarni o'rab unga egalik qilib turgan hokimini qurshab oldi. Chunki u (hokim)ning na quroli-yu na

qo'shini, na tayyorgarligi-yu na (unga yordamchi) madadkori bor edi. U bu yerda ishonchli vakil muhtasib sifatida bo'lib, kutilmagan tomondan ustiga balo kelgan edi. Uning Temurga itoat bildirib bo'ysunish va omonlik so'rashdan boshqa iloji yo'q edi. U (qal'adan) tushib kelib, o'z (in'om-ixtiyori) jilovini Temurga topshirdi. Temur uni qabz etib, yerlarini zabt qildi. Keyin uni Samarqandga jo'natib, hibsga soldi va uning nafsi-yu nafasini siqib qo'ydi. So'ngra, bir qadar muddat o'tgach, Temur Izuddinga qasamyod qildirib uni boshiga tushgan musibatdan xalos qildi. Undan birtalay ot va xachirlar (olish) evaziga u bilan sulh tuzdi va uni o'z yurtiga qaytarib, o'ziga noib qilib qo'ydi. Temur ushbu atroflar viloyatlarini o'ziga xolis qilib olgach, fursatni ketkizmay Hamadonga qarab o'z sayrini davom ettirdi. Hamadon ahli g'aflatdaligida Temur unga yetib keldi. Natijada, «(shahar) tepasiga balo kechasi yoki ular (shahar ahli) mudrab o'tirganda keldi».

Shunda shahar ahlidan Mujtabo ismli bir sharif kishi Temurga peshvoz chiqdi. U (mujtabo) podshohlar huzurida tanlangan (mustafo) va ular ko'nglidagi murtazo (odam) edi. U Temurdan hamodonliklarga shafqat qilishni so'radi. Temur omonliklari evaziga mol-dunyo, ularga muruvvat qilayotgan jon-u tanalari evaziga boyliklarini fido qilib sotib olishlari hisobiga ularga shafqat va'da qildi. Ular Temurning amriga amal qilib, (aytganini) bajo keltirdilar; talab qilingan mollarni (o'zaro) bo'lib olib jamladilar va Temur xazinasiga keltirdilar. Ammo Temurning nafsi gazak olib, uni ikkinchi marta hamadonliklar ustiga mol-dunyo talabini yuklashga undadi. Shunda o'sha jalolatli kishi (Mujtabo) Temurga peshvoz chiqib, o'zini miskin va ayanchli maqomga solgan holda shafolat o'rniga turib oldi. Temur uning shafoti-ni qabul etib, jamoasini unga tortiq qildi. (Keyin) Temur askari kelib o'ziga qo'shilib birikmaguncha o'z makonidan jilmay to'xtab turdi.

Temurning Ozarbayjon va Arab Iroqi yerlarini xarob (etishi)ning boshlanishi

Shayx Uvaysining o'g'li Sulton Ahmad o'z qo'shnilari Hamadon va Lur raiyalari qo'ylariga nisbatan bu bo'ri (Temur)ning qilgan ishlarini eshitgach, Temurning albatta o'z mamlakati va diyori-

ga kelishini bildi, chunki Sulton Ahmad uni fasodkor deb joriy qilib, uning yomonliklari (olovi) ustiga o'zining alangali uchqunlarini tushlagan edi. Garchi Sulton Ahmadning askarlari toshqin sel misoli bo'lsa ham, baribir u Temur dengiziga-yu uning oqimiga qarshilik ko'rsatishga qodir emas edi. Chunonchi, «qachonki allohning daryosi paydo bo'lganda Isoning daryosi qurib qolib»³²³ «Musoning hassasi-ga Fir'avnnning sehrgarlari ro'para bo'la olmagandi»³²⁴.

Men she'r aytdim:

Sel o'z yo'lida tog'lar orasida uchragan daraxtlarni
qo'poradi va selning kuchidan qoyalar parcha-parcha bo'ladi.
Lekin u (sel) toshgan dengizga yetganda,
uning kuchi yo'qolib, undan asar ham ko'rmaysan!

Sulton Ahmad balo kelishidan oldin unga tayyorgarlik ko'rib, yog'ilajak baloning g'amini yedi. U qochishga etak shimarib o'zining eson-omon qaytishini yarim g'animat bildi. U muqobala va muqotalaning keng tarqalgan (urishish) qonunidan ko'ra, qisqa (keng tarqalmagan) turi bilan kifoyalanadi va Bag'dod, Iroq va Tabriz yerlaridan chiqishga azm qilib, o'ziga-o'zi: najot Alinjo (qal'asi)da³²⁵, dedi va o'zi xavotir olgan (narsa)larini o'g'li Sulton Tohir bilan birga Alinjo qal'asiga jo'natdi. Temurga³²⁶ esa she'rlar va hajviyalar yubordi. Ushbu (she'r)lardan mana shu (bayt)ni tarjima qildim. Mana u:

Garchi urushda qo'lim shol bo'lsa ham,
lekin qochishda oyog'im cho'loq emas.

Keyin U Shom yerlariga qarab ravona bo'ldi³²⁷. Bu, Tangri taolo rahmat qilg'ur Abu Sayyid Barquq Malik az-Zohir³²⁸ hayot vaqtida, ya'ni yetti yuzi to'qson beshinchi (1393) yilda (bo'lgan) edi.

Temur Tabrizga yetib kelib, undagi faqiru azizni taladi va Alinjo³²⁹ qal'asiga askarlar yubordi, chunki u (qal'a) Sulton Ahmadning boshpanoh joyi bo'lib unda o'g'li, xotini va qimmatbaho boyliklari mavjud edi. Temurning o'zi esa Bag'dodga tomon yuzlanib uni taladi. U shaharni xarob qilmadi-yu, lekin undagi bor ashyolarni shilib oldi.

Alinjo qal'asining voliysi Altun³³⁰ ismli qudratli, Sulton Ahmad ning ishonchiga sazovor kishi bo'lib, u (Sulton Ahmad) unga tayanar edi. Altun bilan birga bir jamoa botir, shijoatli va shiddatli kishilar bo'lib, ularning adadlari uch yuz chog'lik edi. Tun o'z sukunatiga kirganda Altun ular bilan chiqib, Temur askarlari ustiga va ular mas-kanlariga g'oratlar qilardilar. (Bu ishdan) askarlar holi tang bo'lgach, Temurga bu xabarni yetkazdilar. Shunda u to'rtta amir bilan qirq mingcha mashhur jangchilarni yuborib, ularga madad berdi. U (amir) larning kattasini Qutlug' Temur³³¹ deb atardilar. Ular (qal'aga) yetib kelganlarida Altun (qal'ada) yo'q bo'lib, u qal'a atrofidagi-lar ustiga g'oratga chiqqan edi³³². U qal'aga qaytayotib ko'tarilgan chang-to'zonni ko'rdi. Bu xabar siridan voqif bo'lgach: «Qochishga joy qani?» dedi. Unga: «Yo'q! Qochadigan joy yo'q», – dedilar. Shun-da Altun tangridan najot topish faqat uning o'ziga bog'liq ekanligini tushundi. U o'z qat'iyatini va atrofdagilarni mustahkamlab, tangriga tayangan holda: «Darhaqiqat, mana shu misoli o'rinda boshlar bay-roqlar ostida bo'lmog'i lozim. Bu pastkashlarning qalblariga zarba bering, siz yoki o'z niyatingizga erishasiz, yoki karim kishilar singari o'z otlaringiz ustida halok bo'lasiz, chunki sizni ushbu g'am-g'us-sadan faqat aniq nayza sanchish va qilich zarbasigina xalos qiladi»³³³ dedi. Men dedim:

Karim bo'lib (o'l) yoki pastkash bo'lib o'l.

Chunki, xudo haqqi, o'limdan keyin (hech bir) o'lim yo'q³³⁴.

Altun jamoasi tangri-taolo yordamida najot hosil qilishga ishon-gan holda, bir-birlariga sodiq himmat va qat'iy azmiyat bilan madad berdilar va dushmani xuddi baliqni to'r o'rab olgandek o'rab oldilar-ki, go'yo dushman ular o'rtasida (ip yigiradigan) charxdagi urchuqqa o'xshab qoldi. Altun odamlari bayroqqa va bayroqdorlarga, ular orqa-sidagilar va himoyachilariga tashlandilar. Laxyon³³⁵ baxti ularga bi-lak tutib o'z nusrati bilan yordam berdi va tadbirkor hiylasi ulardagi ichki siqilishni yechib yubordi. Ular dushmanlarning oq bayroqlarini qizil qonga bo'yadilar va ular jamoasi uchun nusrat bo'sag'asiga yo'l ochilib, tavfiq ko'rinib, g'alaba ular tomon qanot qoqdi. Natijada, ular

askaridan ikki amirni-ulardan biri Qutlug' Temurni³³⁶ o'ldirganlaridan keyin g'am-kulfatdan qutulib, sururatga yetishdilar.

Bu xabar Temurga yetgach, ko'z oldida dunyo qorong'ilashib, go'yo butun borlig'-u jahon ag'darilgandek bo'ldi. Keyin Temur o'zi Alinjo qal'asi tomon qo'zg'oldi va pisib (yotib) uni poylay boshladi. Temur qal'ani har tomonidan ixota qilib, posbonlari bilan qal'a tar-novlarini berkitdi.

Alinjo qal'asining tavsifi

Bu qal'a al-Uqab (yulduzi)dan ham moneliroq bo'lib, bulutlardan ham baland, Simoq (yulduzi) bu qal'a (tomi)ga munojot qilar, falaklar bizlarni tutib turibdi deb undan farxlanishardi. Quyosh eng tikiga kelganda go'yo uning ba'zi kunguralari ustiga o'rnatilgan tillo qalqonga o'xshab ketsa, baland Surayyo (yulduzlari) esa go'yo uning darvozasi ustidagi muallaq bir qandil (misoli) edi. Xayol qushi uning osmoni (usti)da parvoz qila olmaydi-yu, qay tariqa unga bekorchi o'q (borib) yetsin. Qal'aning pok bilagiga suvoriy askarlardan (iborat) bilakuzuk taqilish (ya'ni o'rab olish) bir yoqda tursin, xayol va tafakkur ziragi uning xizmatidagi xodimlarga taqilmaydi.

Altun ushbu joy tuprog'ining og'ushida tarbiyat topgan edi. Makka ahli u (qal'a)ning so'qmoqli yo'llaridan (boshqalarga qaraganda) xabardorroq (edi). Har qachon qarong'i tun tushib³³⁷, shayton o'g'rilariga o'zining o'q otuvchi ko'zlarini tikkanda, Altun o'sha baland tog' cho'qqilaridan pastga tushib xayol og'ushiga cho'mgan kishi kabi tun zimistoniga cho'mar va so'qmoq yo'llarda go'yo go'shtga singgan yog', ud (daraxti) shimgan suv, olovga tushgan ko'mirdek singib (g'oyib bo'lib) ketar edi. U ko'zga ko'rinmas (tangri)ning yordami bilan xayolga kelmas yo'llardan yurar, uni hech qanday posbon sezmas va bironta nazoratchi ko'rmas zdi. U doim ularni elitadigan oyatlarni tilovat qilib, xufiyona sehgargilig-u jodugarlik bilan ularga dam solardi. Toki ularning qarorgohidan birorta chodir ko'ringuncha mo'ralab-mo'ralab, yaqinlashib borardi. U o'ldirar va bostirib kirib talovchilik qilib qochar edi. Shu tariqa u o'lja olib, eson-omon orqasiga qaytib ketardi. Alqissa u, Temur va uning hamrohlarini holdan

toydirmaguncha ular oralaridagi ishlar shu zaylda davom etaverdi. Majoli tangligidan va niyatiga erishish amri-mahol (ekan)ligidan Temur bu yerdan jo'nab ketishni (maqsadga) muzofiq topdi. Qal'a qamalini davom ettirish uchun o'z qo'shinlaridan³³⁸ qoldirib, Temur jo'nab ketdi, qal'a hisori esa uzoq muddat davom etdi. Qazo Temurga: – «Sabr qil, negaki qal'a senga nasib qiladi», – deyar edi.

Aytishlaricha, qal'a o'n ikki yil hisorda turib³³⁹, Temur u (qal'a) ni shu tufayligina egallagan: Zikr qilingan Altunning fosiqlikda nom chiqargan birodari bo'lib, u bilan Sulton Tohirning onasi o'rtasida xiyonat hosil bo'lib, ularni buzuqlarga beriladigan (jazo)ga olib keldi. Sulton Ahmadning o'g'li Tohir shu buzuqlikdan voqif bo'lib, ikkovini tutib olib o'ldirdi va bu bilan u g'oyatda maqtovgga loyiq yo'ldan yurdi. Bu paytda Altun qal'ada bo'lmay qayoqqadir g'oratga chiqqan edi. U g'oratdan qaytgach, qal'a darvozasini (unga) berkitib, birodari jasadini devordan oshirib oldiga tashladilar va uning qilgan buzuqligi hamda oshkor va yashirin fisq-u fujurlarini unga ma'lum qildilar.

Altun dedi: «Tangri sizga eng yaxshi siylovlar ato qilib, ziyoda xayr-u ehsonlar bilan hissangizni oshirsin. Agar men uning kirdikoridan voqif bo'lganimda yoki u qatl etilganida hozir bo'lganimda, uning xatti-harakatiga munosib ish tutardim va zamon balolariga giriftor etib, uni sizlarga³⁴⁰ ibrat qilib ko'rsatardim. Tangri-taolo yaratgan bandalari o'rtasida joriy qilib: «O'z valiy ne'matiga xiyonat qilganning jazosi shu» – deb qichqirtirardim.

So'ngra (Altun) (Qal'aga) kirishni so'radi, lekin uni (ichkari-ga) kiritmadilar. U dedi: «Inim gunoh qilib, o'zi ekan jinoyatining mevasini (o'zi) totidi. Mening qalbim esa azaldan to o'lgunimgacha sizga, vafodordir. Men har doim sizning do'stingizga do'st, dushmaningizga dushman bo'lib kelayotirman. Agar siz haydasalaringiz unda men qayerga boraman? Agar siz xohishimni rad qilsalaringiz, yana kimga ham o'z istagimni bildirardim?»

Unga javob berdilar: «Ehtimol, seni (keyinchalik) nafrat o'rab, o'z birodaringga nisbatan mehring qo'zg'ab uni yodingga olarsan va xursandchilikdan keyin musibat haqida fikr qilarsan; shunda sen qasos olib qusur chiqarishga rag'bat qilib, to'g'ri yo'ldan yurganingdan

keyin egri yo'lga og'ib ketarsan. Natijada sening dilingdagi sof narsa qudurat bo'ladi; ikki og'ayni va qoyada yashagan ilon haqidagi hikoya³⁴¹ sen uchun kifoyadir». Men dedim:

Arqon (ip) uzilgach, uni ulash mumkin,

Lekin ulangan joyda (baribir) tugun qolur.

O'z so'zlari va ahdu paymonlarining haqiqatligi haqida Altun ularga sidqidildan qasamyod qildi. Lekin ular unga: «Gapni cho'zma! Mudom sen hayot ekansan, bizda sen uchun na kunduzi-yu na kechasi panoh (joy) bor. Qayerdan kelgan bo'lsang o'sha yerga qayt. G'azablansang ham, rozi bo'lsang ham bu sen uchun eng oxirgi uchrashuvdir» – dedilar.

Shunda Altun taqdiridan nolidi va umrini (o'z) qadr-qiymati-ni bilmagan odamlar itoatida o'tkazganligi uchun nadomat chekib, xusratdan qo'llarini tishlay boshladi. «Keyin u yaqinlashib, (otidan) tushdi³⁴²» va qayg'u alamga botdi³⁴³ «otini va mol-mulkini tashlab, otliqlar-u piyodalarni qoldirib uzoqlashib ketdi. Altunning Alinjo qal'asidan bo'lak boshpanohi yo'q bo'lib, bu qal'a esa (endi) uning qo'lidan ketib, jigariga o't yoqqan edi. Altun endi kimga murojaat qilish haqida o'zicha «xar xil gumon taxminlar qilib bosh qotirdi³⁴⁴». Altun fikrining chaqmoqtoshi uning Marand³⁴⁵ shahri tomon yo'l olishiga uchqun chiqardi. Bu shahar Temur hukmi ostida bo'lib, unda uning amrlari mavj urardi. Altun Marandga yetib borib, kigizdan libos kiyib, mol-mulki-yu o'g'lini qoldirib (to'g'ri) shahar hokimi huzuriga qarab yo'l oldi. Altunning kelganligini Marand hokimiga xabar qilganlarida uni qo'rquv va zaiflik qamrab oldi, qo'rqqanidan sochlari tik turib, qaltirab-titradi va esankirab o'zini yo'qotib qo'ydi. U ehtiyotkorlik ko'rsatib qochishni mo'ljalladi.

Lekin unga Altunning hech bir qo'shinsiz va qurol-aslahasiz yolg'iz o'zi ekanligini aytganlarida, aqli-xushi o'ziga qaytdi va Altun huzuriga kirib, hokim uning ishlarini surishtirib ahvolidan voqif bo'lgach, (darhol) uning kallasini kesib Temurga yubordi. Bu ishdan Temur iztirob chekdi va g'oyatda afsuslanib, yig'ladi. So'ngra odam

yuborib Altun qotilini (mansabidan) azl etdi va uning mol-mulki musodora qilib, o'zini qatlga tortdi.

Ushbu (noxush) hodisa ro'y bergach, Sulton Tohirga qal'ada qolish mumkin bo'lmadi, chunki u ham bu jirkanch va iflosliklardan murdor bo'ldi. U jo'nash azonini aytib o'z jamoasi ketishi qiblasini tomon imom bo'ldi. Chunki qal'adagi pardador xotinlar undan nafratlandilar. U ular iffat-nomusini saqlashdan o'z bo'lib, ularning qizlari-yu o'rta yasharlarining qizliq (parda)larini yirtishda hezlik qilib qoldi. Uning askari kamayib, (ahvoli) zaiflashdi va Sulton Tohirning qal'adan istifodasi asta-sekin qo'lidan keta boshladi. Natijada, Temur uchun u (qal'a)ni qo'lga kiritish osonlashib, hech bir mashaqqatsiz qal'a darvozalari unga ochildi. Temur o'zi ishongan yordamchilardan qal'aga hokim tayinlab, qo'shnichilik yuzasidan uni Shirvon³⁴⁶ hokimi Shayx Ibrohim (homiyligi)ga topshirdi.

Keyin Temur fasod jilovini Bag'dod tomoniga qarab burdi. Zikr qilinganidek, Sulton Ahmad bir guruhga bosh bo'lib, Shomga qarab qochdi. Bu (voqea) 795-yilning shavvol (1393-yil, avgust) oyida (bo'lgan) edi. Temur (shavvolning) o'n birinchisida³⁴⁷, shanba kuni Bag'dodga yetib kelib, shahar va uning atroflarini shafqatsiz xarob qildi³⁴⁸. Keyin Temur va uning to'dasi Bog'dod viloyatidan chiqib, Diyorbaki³⁴⁹ va Arzinjonga³⁵⁰ qarab yuzlandi.

Bag'dod sohibi haqida xabarlar, uning ota-bobolarining ismlari va Temurning qay tariqa bu yerlarga kirishi bayoni

Uning ismi Sulton Mug'iyusiddin Ahmad ibn Shayx Uvays ibn Shayx Hasan ibn Husayn ibn Aqbuga ibn Idikondir. U Bag'dod, Ozarbayjon va ularga izofa viloyatlar-u yerlar sohibidir. Uning katta bobosi Idikon, Abu Saidning o'g'li xon Arg'unning nabirasi ulug' va shavkatli xon Sharofuddindir.

Sulton Ahmadning otasi Shayx Uvays diyonat va idrok ahlidan bo'lib, odil podshoh fozil va shijoatli rahbar edi. U tangri qo'llab-quvvatlagan muzaffar, keskir va shukriyotga sazovor kishi edi. U oz yomonlik qilib, ko'p yaxshilik ko'rsatardi, (uning) surati

ega sifati kabi bag'oyat xusndor edi. Shayx Uvaysning podshohlik muddati o'n to'qqiz yil bo'lgan edi³⁵¹, u fuqarolarga mehr ko'rsatib, ulamolar va ulug' (kishi)larga e'tiqod qilardi. Shayx Uvays tushida (o'z) vafoti yaqinlashganini bashorat etgach, o'limiga tayyorgarlik ko'rib, uning (kelishini) kuta boshladi. U podshohlikdan qo'lini tortib, xokimiyatni o'z o'g'illarining eng kattasi va ahlu urug'larining (ichida) eng afzali bo'lgan o'g'li Xusaynga topshirdi hamda dunyo ishlarini bir chekkaga yig'ishtirib qo'yib, o'z mavlosiga toat-ibodat qilib, o'tgan gunohlari uchun undan kechirim va rizolik tilab sajdaga ruju' qo'ydi. U muttasil namoz o'qib, ro'za tutdi, zakot berib, ramazon oyida kechalarni toatibodat bilan o'tkazdi va o'sha ma'lum vaqt (etib) kelgunga qadar namoz o'qib ro'za tutishida davom etaverdi. O'shanda u o'zining yashirin sirini ochib (shunday deb) tilovat qildi:

«Agar ularning ajallari yetsa, ularni bir muddat ham kechiktirmaydilar va ilgari surmaydilar³⁵². Shayx Uvays mana shu olijanob yo'ldan ko'tarilib o'ttiz yildan oshiqroq javlon urgandan keyin Tabrizda uning oyi o'z mag'ribiga botdi. Bu xabar 776 (1374)-yilda Shomga yetib bordi va o'g'li Jaloluddin Xusayn uning o'rniga qaror topib, raiyalari ustiga fazl-u ehsonlarini oqizdi. U (o'z) sifatan karim va birtalay fazilatlarga ega, jasorati oshib-toshgan, karomati (ochiq-oydin) zohir bo'lgan (kishi) edi. U o'z padari sunnatlaridan yurishni irodat etib, uning unutilgan rasim-rusumlari-yu tartibotlarini barhayot etishni xohladi. Lekin qismat unga xiyonat qilib, uning sof jidd-u jahdlariga kudurat qorishtirdi. 788 (1381)-yili uning elchilaridan bir toifasi Shomga keldi. Ular Bag'dod va Tabriz qozisi-qozi Zaynuddin Ali ibn Jaloluddin Abdulloh, ibn Najmuddin Sulaymon al-Aboyiqi ash-Shofti'iy va sulton vaziri Sohob Sharofuddin ibn al-Xoj Azuddin Xusayn al-Vositiy va boshqalar edilar. So'ngra, shu yilning jumodu-l-oxirida (1381-yil, avgust) Sulton Ahmad (hozir) zikr qilinib o'tilgan birodari (Xusayn) ustiga hamla qilib, uni qatl etdida, mulk va din nusrati uchun uning o'rnini egalladi. U Sulton Xusaynni aldab, uning hayoti (ko'zi) qovog'ini o'lim uyqusi bilan to'lib-toshirdi. Shu paytda Sulton Xusaynning yoshi endi yigirmadan oshgan edi.

Sulton Ahmad Iroq yerlariga egalik qilgach, jinoyatkor qo'lini cho'zib, shafkatu ezgulik qanotlarini yig'ib oldi. U o'ziga va raiyalari-
riga zulm qilib, kecha-yu kunduzini jabru jafoyu, fasod ishlari (qi-
lish) bilan o'tqazdi. Keyin u fisqu fujurda me'yoridan oshib, zohirona
jinoyatlaru ochiq-oydin yovuzliklar qila boshladi. U qon to'kishni
ezguliklarni talash va nomuslarni tahqirlashda vosita qildi.

Aytishlaricha, Bog'dod ahli undan nafratlanib, uning dastidan
Temurdan madad so'rab arz qilganlar. Natijada, ular (undan) «shun-
day suv quyinglarki, u eritilgan mis kabi yuzlarni kabob qiladi³⁵³»,
qabilida madad olganlar. (Sulton) Ahmad aql-xushini yig'ib olishga
ham ulgurmasdanoq, uning ustiga balo kelib, totorlar bostirib kelib,
chig'atoy askarlaridan suvoriylar va piyodalar uni yanchib tashladi-
lar. Bu mashhur shavvol (oktyabr) oyining mazkur shanba kunida
(bo'lgan) edi. Dushman (Temur) otliqlari Sulton Ahmad piyodalari
ustiga tashlanib, shahar devorlari tomon shitob bilan yopirildilarki,
bu mavj urgan dengiz ularni to'xtatib qola olmadi. Shahar ahli Sulton
Ahmad jangchilariga qaratib kamonlardan o'q otdilar. Sulton Ahmad
o'zi uchun yagona najot yo'li qochish ekanligini fahmladi va o'zi
ishonadiganlarga bosh bo'lib (shahardan) chiqdi va Shomga qarab ra-
vona bo'ldi. Bir toifa yaramas chig'atoyliklar uning orqasidan quvlab
ketdilar. Sulton Ahmad qocha-qocha ularga hamla qilib ularni chekin-
tirar, keyin esa o'zi orqaroqqa qochib (qaytib), ularni jangga chorlar
edi. Ular o'rtalarida shiddatli jang bo'lib, ikki tomondan ham ko'p
odamlar o'ldirildi. Nihoyat, Sulton Ahmad Hilla³⁵⁴ (shahri)ga yetib
borib shahar ko'prigidan Dajla (Tigr) daryosidan o'tgach, ko'prikni
buzib, asirlik kulfatidan xalos bo'ldi³⁵⁵. Totorlar Sulton Ahmadni
quvlashda davom etdilarki, oz bo'lmasa, ularning burunlari (Sulton
Ahmadning) dumiga tegayozgan edi. Chig'atoyliklar daryoga yetib
kelgach, ko'prik buzilganligini ko'rdilar. Shunda ular o'zlarini suvga
tashlab, (daryoning) narigi qirg'og'idan chiqdilar va Sulton Ahmad
qochishini, ular quvlashini davom ettirdilar. Lekin Sulton Ahmad
ularni orqada qoldirib ketgan va Mashhad ul-imomga³⁵⁶ yetgan edi.
Bu (joy) bilan Bag'dod orasi uch kunlik yo'ldir³⁵⁷.

Arzinjon va Diyorbakr yerlarida Temur ishlatgan aldov va makr bayoni

Keyin Temur Diyorbakrga kelib, uni egalladi va hokimlari qo'li-
dan uni xolis qilib oldi. Ammo Taqriyt³⁵⁸ qal'asi bo'ysunmagach,
Temur unga qarshi o'z askaridan har bir shaytonni vasvasaga soldi.
U (ish) zu-l-hijja o'n to'rtinchisida (1394-yil 11-oktyabr), seshanba
kuni (bo'lib), butun mamlakat Temur oldida qo'rquvdan qattiq titra-
gandi. So'ngra Temur qal'ani hisor etib, omonlik berish sharti bilan
uni safar (1394-yil noyabr) oyida oldi. Qal'a mutavallisi Hasan ibn
Hultumur³⁵⁹ kafanga o'rangan holda Temurga peshvoz chiqdi. U o'z
bolalarini qo'ltiqlab, yelkasida ko'tarib olgan, (O'z) ahli va mol-mul-
li bilan vidolashgan, otliqlari-yu odamlari Temurga itoat bildirgan
edi. Bu (ish) Temur unga qonini to'kmaslikni va'da qilgandan keyin
(ho'lgan) edi. Temur Hasanni devor yoniga turg'izib, devorni uning
ontiga ag'darib tashlatdi³⁶⁰.

Keyin Temur qal'ada bor erkaklarni qatl etdi, xotinlarni tutqin
qilib, bolalarni asir oldi. U (odamlarni) urug'i bilan quritib, jirkanch
ish qildi; o'z fasodida (ba'zi narsalarni parchalab), ba'zi narsalarni)
briktirdi va nihoyat 96-yil safar oyining o'n birinchisi³⁶¹, (1394-yil
16-dekabr) juma kuni Mosulga³⁶² kelib to'xtadi. U shaharni vayron
qilib, xarobaga aylantirdi, keyin Raas al-Aynga³⁶³ kelib, uni ham talon-
toroj qilib asoratga soldi. So'ngra ar-Ruhaga qarab burilib unga rabi'y
ul-avval oyining birinchisi³⁶⁴ (1394-yil 4-yanvar) yakshanba kuni qa-
dam qo'ydi. Unda beboshlik va fasodni oshirib, tixirlikda Samud va
Od (qabilalari)³⁶⁵ bilan raqobat qildi. Bu shahardan u (oyning) o'n
ikkinchisida (15-yanvar) yakshanba kuni chiqib ketdi. Keyin u qon
buloqlari ustida qanot qoqib, musulmonlar qatlida jidd-u jahd ko'rsa-
tadigan o'z qavmi qirg'iyalaridan bir toifasini tanlab oldi. Ularni o'zi
bilan birga olib, Diyorbakr yerlari tomon ichkarilab ketdi. Ular bu
yerda beboshliklarini davom ettirib, unga ziyon-zahmat yetkazishga
har y ko'rsatib, jabr-zulmda davom qildilar. Diyorbakrda Mordin³⁶⁶
(shahri) bor. Temur o'zining dovyurak shaytonlari bilan unga (Mor-
dinga) qarab yo'l olib, to'xtamasdan o'z yurishini davom ettirdi. Gar-

chi jadal (yuruvchi) otliq, bu masofani o'n ikki kunda agar bundan ziyod bo'lmasa – bosib o'tsa ham Temur Takriytdan Mordingacha besh kunda yetib keldi³⁶⁷. Mordin sultoni Malik Zohir³⁶⁸ Temurga iltijo qilish o'ziga zarar keltirmasligiga ishonch hosil qilib, itoat libosiga o'rangan holda uning huzuriga keldi. Chunki uning Temur himoyasi etagiga yopishib olib xizmatkorlari qatoriga kirishdan bo'lak iloji qolmagan edi.

Mordin sultoni Iso Malik zohirga Temur tomonidan qanday g'am-g'ussa va balolar kelgani bayoni

Ammo Mordin sultoni Temurning o'zi ustiga g'am-g'ussalar kel-tirishidan xavflandi. U o'z hoshiyasi va malaylarini to'plab, ularga: «Men bu odam huzuriga borib (o'z) itoatimni izhor qilaman. Agar u menga o'zim iroda etgandek javob qilsa, (unga) ayni muddao, agar u (mendan) qal'ani talab qilsa, unda sizlar monelik bildirib rad qiling-lar, qal'ani (unga) topshirish va uning so'zlariga e'timod (masalasi) sizlarga bog'liq. Basharti, masala qal'ani topshirish va mening halok bo'lishim ustiga (borib) to'xtalsa, u vaqtda siz mening o'limimni foy-dali hisoblab, qal'ani saqlab qolinglar. Bordiyu, (siz) qal'ani Temur-ga topshirsangiz, unda (ichingiz-u tashingizdagi) hamma narsangizni qoldirasiz va hammangiz halok bo'lasiz, butun mol-mulkingizdan judo bo'lib, o'z nafsingiz va diyoringizni yerga urgan bo'lasiz. Mo-domiki, (ish) shunday ekan, men o'z jonimni sizga fido aylab, hayo-tim evaziga sizni (kelgusi) qayg'u alamdan xalos qilay, chunki «bir ofat undan boshqalaridan yengilroq³⁶⁹» va «men siz uchun uning tomir urishini ushlab ko'raman³⁷⁰».

So'ngra u o'z o'rniga birodarining o'g'li Malik Solih Shahobud-din Ahmad ibn Malik Sayyid Iskandar ibn Malik Solih Shohidni xali-fa qilib qoldirganidan keyin, Temurga qarab ravona bo'ldi va 796-yil rabi-y-ul oyining yigirma beshinchisida, chorshanba (1394-yil 20-yan-var) kuni (qal'adan) tushdi va o'sha oyning oxirgi (2-fevral, dushan-ba) kunida Hiloliya³⁷¹ deb ataladigan bir joyda Temur bilan uchrashdi. Temur Malik Zohirni nohushlik bilan qarshi olib, tezda uni tutib oldi va undan qal'ani topshirishni talab qildi³⁷².

Malik Zohir unga: — «Qal'a o'z egalarining qo'lida. Meni esa jonimdan o'zga mulkim yo'q³⁷³. Shu (jonim)ni olib huzuringga keldim va uni senga taqdim qilmoqchiman. Holi qudratimdan ortiq narsani ustingga yuklab, majolim yetmaydigan (ish)ni menga topshirma», — dedi.

Shunda Temur Malik Zohirni qal'aga keltirib qal'ani o'ziga topshirishni talab qildi, lekin ular bu talabni rad etdilar. Shunda Temur Malik Zohirning (taqdirini) ularga topshirdi: yoki Temur uning boshini uzadi yoki ular (qal'ani topshirib) uning hayotini saqlab qoladilar. Lekin qurshovdagilar bu talablardan yuz o'girdilar. Shundan keyin Temur (unga) omonlik (berish) evaziga undan yuz tumon kumush dirham³⁷⁴ (berishini) talab qildi, — har bir tumon oltmish ming, bunga Malik Zohirning «xushomadgo'ylik qilib³⁷⁵» olib keladigani kirmas edi. Keyin u Malik Zohirning bog'lamini mustahkamladi va undagi mavjud quvvat-u toqatni ketkazish uchun undagi har bir eshig-u ravoqni bekitdi. Temur fasod uchun etagini shimardi va o'z odamlariga dam berib, otlarini boqa boshladi. U o'z yomonligi qadahlarini toshirib, tangri bandalari-yu uning yerlariga g'alva solib, beboshlik qila boshladi. Shu zaylda u o'ziga kelmasdan va hushyor tortmasdan Firdavsdan³⁷⁶ tortib to Rasmal³⁷⁷, Nasibiyn³⁷⁸ va eski Mogul oralig'ida tentirab yurdi. Keyin u jumod ul-oxirida (3-mart, 1-aprel) o'z askariga xuruj qilib Mordinga qarab yo'l olishni buyurdi. Ular qushdan ham tez uchib, shiddat bilan yurdilar, kunduzi anhorlardan, kechasi sellardan o'tdilar, cho'l-u biyobon umurtqalarini hind qilichi kesib o'tgandek (kesib) o'tdilar va ushbu baland tog'-u tepaliklarga go'yo al-Kindiy³⁷⁹ aytgan (bayt) maqomida ish tutdilar, mana u:

Go'yo suvda pufakchalar birin-ketin paydo bo'lgandek,

Ahli uxlaganida men uning yonida paydo bo'ldim.

Temur askarlari shahar g'ofilligida yetib keldilar va fursatni ketkizmay uni egalladilar. Bu (voqea) jumod ul-oxir)) oyining o'n ikkinchisida (14-aprel) seshanba kuni, subh, o'z fajri qilichini yalang'ochlab, zimiston qarg'asi (o'z) uyasidan uchgan paytda (bo'lgan) edi. Ular go'yo shahar devorlari qo'llaridagi bilaguzuklar

bo'lib, ushbu diyorlarga vayronagarchilikni joylashtirdilar, hamma yoqni titratib tahqirlikni avj oldirdilar, talon-torojni kuchaytirib, chor-atrofnı xarobaga aylantirdilar. Devorlarning yuqorisiga yopishib olib, narsalar orqali (shahar) yeridan osmoniga (yuqorisiga) ko'tarildilar. Ularning devorlarga chiqadigan joylari janub tomondan Yahudiylar tepaligi, g'arb tomondan tepaliklar, sharqdan esa do'ngliklar edi. Ular shaharni tug'yonu zo'rlik bilan oldilar va uni fisq-u fujur va kufurlik bilan to'ldirib yubordilar. Shahar ahli qal'aga ko'tarildi va ulardan boshqa hech bir kimsada yuqori manzillilik va (baland) martabalilik yo'q (ko'rindi)³⁸⁰. Ular dahshat ichida qal'aning oldingi va keyingi qanotlaridan boshpana qidira boshladilar, lekin qal'a (ichi) dagilar kamon, miltiq va midfa'lardan³⁸¹ o'q uzib, ularni haydadilar.

Dushmanlar ularni talaganlari va qaybirlarini asir olganlari bilan qanoatlanib qolmasdan, kimni tutib olgan, bo'lsalar – erkakmi, ayolmi, kattami, kichikmi–hammasini o'ldirdilar. (Bu) odamlardan ba'zilari ular bilan ko'rashni davom ettirib matonat ko'rsatdilar va ularga qarshi diyonat uchun kurash yo'lida sabotlilikni shahid bo'lishga biriktirishni irodat qildilar. Toki shahar majruh va o'liklarga to'lib ketmaguncha jangu jadal (al-qitol) oyatlari³⁸² ular ustida tilovat qilinaverdi. Bu (hol) quyosh tulu'idan ham oldin boshlanib, kun kech bo'lguncha davom etdi. Qachonki tun lunjlari borliq chekkalariga tegib, ushbu tarozibonlar o'z tarozi-yu mezonlarini zulmu jinoyatlaridan ehtiyojlariga yarasha to'ldirib, zulmat Nuni quyosh Yo'nusini yutib yuborishga shoshilgach, kutilmaganda o'sha harakatlar ustiga sokinlik keldi va Temur askarlari orqaga tisarilib, Arbun³⁸³ muqobilida qarorgoh tutdilar. Ikkala qo'shından ham son-sanoqsiz kishilar o'ldirilib, o'lganlarning aksariyati shahar ahlidan edi. Ular kechasi bilan qurol-aslaha tayyorlab, bukilgan nayzalarini to'g'riladilar va sabrsizlik bilan subh intizorida bo'ldilar. Qachonki tun o'z qo'yniga yashirganini yirtib zulmat o'zining sir tutganini zohir qilgach va borliq kunduz yuziga ufq yoylarini (atroflarini) o'z oppoqlik tig'lari bilan urishni amr qilganda, Temur askarlari go'yo quzg'unlarga o'xshab erta tongda turib, urush va xarobaga qarab shoshildilar. Ular shahar ahlını siqib qo'yib, butunlay hisorga oldilar. Ular shaharni va uning

devorlarini peshingacha yakson qilib, asrdan o'tguncha izlarini mahv etdilar. Keyin (ular) o'z jinoyatlariga kirishganlarida ularning (qora) zulmlari kabi zimiston ham tarqalgan edi.

Temur yashirgan hiyla va uning badg'araz niyatlari chaqmoq toshidan uchqun chiqmaganligi izohi

Tun³⁸⁴ nobaror kelib, haybat bilan qal'ani olishga muvaffaq bo'la olmagach, Temur o'z fikrini qayrab, makrini yangiladi va qabohatli muomaladan yuz o'girib, murosaga o'tdi. Temur payshanba kuni nahorida o'z askarini (hamladan) to'xtatib, elchi orqali ularga (mordini-liklarga) xat yuborib, o'z xati jarayonida (shunday) dedi:

«Mordin qal'asi ahliga -- zaiflarga, miskin ojizlarga, tashnalariga bildiramizki³⁸⁵, biz ularni afv qilib, ularning ruhlari-yu qonlariga omonlik baxsh etdik. Endi ular bexovotir bo'lsinlar va (bizning) haqimizga duolarini ziyoda qilsinlar». Men bu risolani qay tarzda uchratgan bo'lsam, shundayligicha naql qildim. Lekin Temurning makri amalga oshmadi va (ko'zlagan) murodiga yetishmadi, chunki qal'aning posboni (hali) uxlamagan va uning shayton qorovullari esa go'yo (o'sha) qal'a misoli³⁸⁶ qaysar edilar³⁸⁷. Natijada bu balolarning tababchisi (Temur) shanba kuni subhida Bashiriyaga³⁸⁸ jo'nab, Sulton Mahmud deb ataladigan amir bilan Omidga³⁸⁹ qo'shinlar yubordi. U (Sulton Mahmud) to'lib-toshgan qo'shin bilan Omidga qarab yuzlab, uni besh kun qamal qildi. Keyin u Temurdan madad so'rab murojaat qilganda, Temur o'zi (Omidga) ravona bo'ldi. U qal'ada tahqirlik o'rnatgach, qamaldagilar Temurdan omonlik tiladilar. Temur darvozabonga omonlik va'da qilgach, u darvozani ochdi. Temur tepalik tomondagi darvozadan kirib, undagilarning hammasining bo'yniga qilich qo'ydi, barchasini halok etib, ulardan isyonkor-u itoatkorni o'ldirdi. Ular bolalarni asir oldilar, xotinlarning izzat-pardalarini yirtib, sitrolariga daxl qildilar va odamlarga g'am-kulfat libosini kiygizdilar. Odamlarning ba'zilar jome'dan boshpana izladi. Natijada ularda (namozda) tik turgan va sajdadagilardan ikki mingga yaqinini o'ldirdi hamda jome'ni yondirib, uni kulba holatida tashlab ketdilar. So'ngra iblis Temurni Irjis³⁹⁰ qal'asini olishga boshladi. Keyin u

ketishga shoshildi va Avnik³⁹¹ qal'asi oldiga kelib to'xtadi. Unda turkmonlar amiri Qaro Muhammadning o'g'li Misr³⁹² turar edi. Temur odamlari ushbu qal'ani qamal qilib, omonlik evaziga uni oldilar. Bu (voqea) 796-yilda, ramazon hayitidan keyin (1394-yil iyul, avgust) bo'lgan edi³⁹³. Keyin Temur qal'ada bo'lgan jangchilarni qatl etib, Misrni Samarqandga jo'natdi.

Bo'lim

Keyin Temur yomon niyat bilan Malik Zohirning yoniga olib 796-yil zu-l-qa'da oyining yettinchisida (1394-yil 3-sentyabr) yo'lga tushib, uni Sultoniya shahrida hibsga soldi. Malik Zohir bilan birga uning amirlaridan: amir Ruknuddin, Izuddin Sulaymoniy, Asnabugo³⁹⁴ va Ziyouddinni ham hibsga soldi. Malik Zohirning xabari uning ahliga yetmasligi hamda o'zining oshkor va yashirin (kirdikor)larini biron kimsa bilmasligi uchun Temur uni qattiq tutqunlikda saqladi.

Temur Malik Zohirni qattiq «azob-uqubatga muhtalo etib, mustahkam qilib (arqonga) bog'lagach»³⁹⁵, Dasht Qipchoqqa tavajjuh etishga niyat qildi va u tomonga shunday narsa yubordiki, u fitnani oyoqqa turg'izdi. Malik Zohir hibsdan bir yilni o'tkazdi, hech kimsa na uyqusida-yu na o'ngida uning haqida biror xabar eshitmadi. Keyin Sultoniya Katta Malika³⁹⁶ kelib, uning dard-u alamlarini yengillatdi. Katta Malika Malik Zohirga o'z jamoasi bilan xat yozishga ruxsat berdi va o'zini unga xolis nasihatchi va uning manfaati talabgori (ekanini) ta'kidlab, uni Temur muruvvatiga kirib, unga itoat etish (yo'li)ni izlashga undadi. Bu (ish) Temurning makr-hiylalaridan (biri) bo'lib, uning ishorasi bilan bo'lgan edi.

Keyin Temur 798-yilning sha'bon (1396-yil, may-iyun) oyida Dasht (Qipchoq)dan qaytib, Sultoniya o'n uch kun bo'lgach, Hama-donga qarab ravona bo'ldi va unda ramazon oyining o'n uchinchisi (1396-yil 20-iyun) gacha turdi. Keyin Temur tamomi izzat ikrom, shod-hurramlik qalbi va xotiri bilan Sultoniya Malik Zohirni (o'z huzuriga) chaqirtirdi. Temur odamlari undan va uning tarafdorlaridan (tutqunlik) zanjirlarini yechdilar va o'ziga mansub (odam)lari bilan birgalikda Malik Zohirga g'oyatda izzat-ikrom ko'rsatdilar. Malik

Zohir Temur tomon (ramazon oyining) o'n beshinchisida, (22-iyun) payshanba kuni jo'nadi za uning huzuriga o'n yettinchida, (24-iyun) shanba kuni yetib keldi. Temur Malik Zohirni ehtirom bilan qarshi olib, uni o'z bag'riga bosdi va unda bo'lgan vahmu qo'rquvni ketkizdi. (Uning) yuzidan qayta-qayta o'pib, uning haqiga qilgan ishlari uchun (hammaga) eshittirib Malik Zohirdan uzr so'rab, (o'sha): «Darhaqiqat, sen tangriga valiysan va Abu Bakr, Ali kabi martabang ulug'dir», – dedi. Temur Malik Zohir (haqqiga) o'zi tomonidan sodir bo'lgan ishlaridan o'zini forig' qilib, olti kun davomida ziyofat berib, unga ulug' podshohlar kiyadigan shohona xil'atlar armug'on etdi va uni juda chiroylik maqomga o'tkazdi. U Malik Zohirga ko'pdan ko'p hadyalar tortiq qildiki, shular jumlasidan yuzta ot, o'nta xachir, oltmish ming kabokiy dinor, olti tuya, zarkashlanib marvarid bilan hoshiyalangan xil'atlar, behisob mo'l-ko'l in'om-ehsonlar ato qildi va bir bayroq berdiki, bu unga nusrat (berilganligi)ni bildirib, boshi ustida hilpirab turardi va (yana) ellik olti farmon berdi (ki), ulardan har qaysinisi bir shaharga voliylik (qilish) huquqini berib, u bu joylarda hech bir kimsa unga raqobat ko'rsatmasligi uchun edi. Bu (shahar)larning eng avvali ar-Ruha bo'lib, u Diyorbakrning oxirigacha, to Ozorbayjon va Armaniya chegaralarigacha edi. Bu (ish)lar hammasi aldov va makrdangina (iborat) edi. Shuningdek, ushbu shaharlardagi (mavjud) jami hokimlar uning (Malik Zohirning) itoati ostida bo'lib, uning xizmatkorlari hamda jamoati jumlasidan hisoblanib, unga xiroj va (har xil) xizmatlar keltirishlari va uning farmonisiz (bo'sag'adan) bir qadam ham o'tmasliklari lozim edi. Malik Zohirning qo'shnilaridan hech biri qolmasdan³⁹⁷ tangri (tomoni)dan o'ziga hadya qilingan (harbiy) o'lja bilan kelishi va na Temurga-yu na boshqa biror kimsaga hech narsa keltirmasdan, to'lig'icha unga berishi zarur edi. Garchi bu (ish) zohiran izzat-ikrom (kabi) bo'lsa-da, lekin oqibati uning ustiga azob-uqubat va intiqom (kelishi) uchun zamin edi. Bu (ish) har kinga ayon bo'lganidek, Malik Zohir va uning qo'shinlari o'rtasiga adovat tashlatib, natijada uning Temurdan boshpana tilab himoya so'rashiga va jami ishlarida unga tayanishiga olib kelar edi. Dushmanlarining ko'pligidan u (Malik Zohir) Temurning qo'ltig'iga kirib, (asta-sekin)

uning quchog'ida bo'ladi. Shuningdek, Temur u bilan har qachon o'zi talab qilganda uning huzuriga kelishini shartlashdi va Malik Zohirni bag'riga bosib u bilan xayrlashdi va (o'z) amirlariga uni kuzatib qo'yishlarini buyurdi.

Malik Zohir 798-yil ramazon oyining yigirma³⁹⁸ uchinchi (1396-yil 30-iyun) juma kechasi tanglikdan kenglikka chiqdi va o'z hayotidan rozi holatda ajoyib bir kayfiyatda Sultoniya yetib keldi. So'ngra u ko'p sonli nafis va kuchli qo'shinga bosh bo'lib, Tabrizga tomon azm qildi va Amiranshoh huzuriga tashrif buyurdi. Amiranshoh, uning iz-zat-ikromini ziyoda etib, ko'pdan ko'p hadyalar tortiq qildi va benihaya go'zal tartibda va saodatli suratda uni kuzatib qo'ydi. Keyin u Vaston³⁹⁹, Bidlis⁴⁰⁰, Arzan⁴⁰¹, orqali Surgacha⁴⁰² bordi. Uning haqidagi xabar o'z qabilalari va urug'-aymoqlariga (borib) yetgach, odamlar shod-hurram bo'lishdi va xursandchilik nog'oralari chalindi.

Keyin u shavvol (oyi)ning yigirma birinchi, (1396-yil 28-iyul) juma kuni shaharga yetib keldi⁴⁰³. Shahar ahli va uning akobirlari Malik Zohir istiqboliga (peshvoz) chiqdilar. Kutub oluvchilar peshvosida Malik Zohirning valiahdi Malik Solih turardi.

Malik Zohir saodatli va ishi barorli holda shaharga kirib, Xusomuddin madrasasiga tomon yuzlandi va o'z padari hamda dunyodan o'tgan ajdodlari (qabrlari)ni ziyorat qildi. U oliy taxtni tark etib, Hijoz ush-sharifga tavajjuhni niyat qildi. Lekin (barcha) odamlar, xos-u avomlar unga yo'l bermay, o'zlarini (uning) oldiga tashlab oyoqlarini o'pdilar. Natijada, u o'zining karomati martabasiga ko'tarilib, (o'z) mamlakati taxtida qaror topdi. So'ngroq bu borada ziyoda bayon aytilib, Shom yerlarini xarob etganidan keyin Temur va uning askari Mordinga kelganda yuz bergan mojaro zikr qilinadi.

Aytishlaricha⁴⁰⁴, Malik Zohir o'z podshohligida qaror topgach, uning huzurida bir guruh adiblar – ular avval ham uning huzurida bo'lganlar – to'planishgan. Malik Zohir ulardan sodir bo'lgan ishlar xususida biron narsa aytishlarini so'ragan. Birinchi bo'lib Badruddin Hasan ibn Tayfur dedi:

Temur tug'yonda chegaradan chiqib uning zulmi odamlarni qirdi. (Uning) yovuz kirdikorlari sharq-u g'arbga yoyildi.

U nohaqlikni oshirdiki, uning ketishidan (sizlar) shodlaninglar.
Chunki nohaqlarga qarshi (zamon) teskari aylanadi.

Kotiblardan biri – Ruknuddin Xusayn ibn-al-Asgʻar ikkinchi boʻlib dedi:

Balo kelganda ishlarni rahmon (tangri) ga topshirib
fursatdan foydalangan erkaklardan boʻl.
Chunki ular, xatarni koʻrganda, oʻz ishlarini
qudratli (tangri) ga topshirib salomat qoldilar.

Keyin qozi Sadriddin ibn Zohiruddin al-Hanafiy as-Samarqandiy
uchinchi boʻlib dedi:

Goʻyo (bir) kunga oʻxshash er kishining umri uzoq,
Eng yaxshisi u haddidan oshmasa.
Har bir bekam-u koʻstlikdan keyin noqislik (kelishi) haq.
Qudrati kuchli odam quli uchun qasos oladi.

Keyin kotiblardan biri Alouddin ibn Zaynuddin al-Hisniy toʻrtin-
chi boʻlib (ushbu) baytni aytdi:

Gʻamgin boʻlma, chunki tangri hukm qilgan ish boʻlishi haq;
Asli (bu) ish «kun fayakun»ga⁴⁰⁵ topshirilgan; koʻz qarashida
harakat bilan sukun oraligʻida bir holat borki, u (holat)
oʻtib ketadi, u ish (esa) arziyas boʻlib qoladi.

Bu (bayt) Malik Zohirni taajjubga soldi va u Alouddin al-Hisniyni
besh ming dirham bilan mukofotlab, unga ato qildi. Bu yogʻini yana
tangri biladi.

**Temurning Diyorbakr va Iroqdan qaytib qipchoq dashtiga
tomon tavajjuhi zikri. Qipchoq podshohlari va yerlarining vasfi.
Qishloq va yoʻllarining bayoni⁴⁰⁶**

Keyin Temur Arab va Ajam Iroqlaridan qaytdi; uning bu mam-
lukatlarga qoʻygan qadami zafar olib kelgan edi. Bu (hol) Shayx
Ibrohim uning huzuriga kelib, oʻz qoʻlida boʻlgan iqlimlar kalitlari-
ni unga topshirgandan va itoat injusini Temurning boʻyniga taqib,
uning xizmatida qoʻl qovushtirib turgandan va Temur qullari qa-

toriga qo'shilib, Temur uni o'z o'g'li maqomida ko'rgandan keyin bo'lgan edi. So'ngroq biz Shayx Ibrohimning qay tariqa Temur bilan tanishib⁴⁰⁷, qaysi yo'l bilan unga yaqinlashgani haqida zikr qilamiz. Keyin Temur Dasht Qipchoqqa ravona bo'lib, (tezlikda) tuya va tuyaqushdek jiddu jaxd ko'rsatdi.

U (Dasht Qipchoq) bepoyon podshohlik bo'lib, keng cho'llarni o'z ichiga olar edi. Uning sultoni To'xtamish Temurga qarshi urushib muholif (bo'lgan) sultonlarning peshvosi, go'yo bayroqdori bo'lgan edi, chunki u Temurga adovat bildirib chiqqanlardan eng birinchisi bo'lib, Turkiston yerlarida⁴⁰⁸ unga qarshi jang qilgan edi; avval (aytib) o'tilganidek, shu jangda Temurni Sayyid Baraka qo'llab-quvvatlagan edi⁴⁰⁹. «Dasht yerlari», Qipchoq yerlari yoki Dashti Baraka deb ataladi⁴¹⁰. «Dasht» deb fors tilida yalanglikni ataydilar. Baraka⁴¹¹ unga izofa bo'lib, islom (dini)ni qabul qilib, Dashtda islom (dini) bayroqlarini yoygan birinchi sultonning ismidir. Vaholanki Dasht ahli avval butparast va ko'p xudoga ibodat qiluvchi bo'lib, islom va iymonni bilmagan. Ulardan ayrimlari shu paytgacha butlarga sig'inadilar.

Temur mana shu iqlimga tomon Shirvon yerlari sultoni Shayx Ibrohim hukmi ostida joriy bo'lgan Darband⁴¹² orqali yuzlandi. Uning (Shayx Ibrohimning) nasabi iodshoh Qisro Anushirvonga borib bog'lanadi. Uning Abu Yazid deb ataluvchi qozisi bo'lib, Shayx Ibrohim davlatining jami arkonlari orasida unga yaqinligi bilan ulardan ustun turardi. U Shayx Ibrohim malakatining dasturi sanalib, uning saltanati falakining qutbi edi. Shayx Ibrohim Temur masalasida ham «Nima qilmoq kerak?» – deb undan maslahat so'radi: – «Unga bo'ysunsinmi yoki istehkom qursinmi; qochsinmi yoki u bilan urushsinmi?». Abu Yazid: «Qochish va baland tog'larda qo'rg'on tikib olish, fikrimcha, eng ishonchli va maqbul yo'ldir», – deb javob qildi. – «Bu maqsadga muvofiq fikr emas, – dedi Shayx Ibrohim. – O'zim najot topib raiyalarimni qiyin kunga tashlab ketishim bilan qiyomat kunida yaratgan egamga nima javob qilaman? Chunki men ular g'amini yeydigan kishi bo'lib, ularni qirib yuborsam-a? Men Temurga qarshi muqotala boshlab, uni harbu zarb bilan muqobil olishga azm qilmayman. Lekin tezda (uning) huzuriga borib amriga itoat bildirib, unga qulliq qila-

man. Agar u meni (o'z) martabamga qaytarib, (o'z) viloyatimda qaror toptirsa, bu men uchun ayni muddao va ko'zlangan maqsad (bo'ladi). Agar u (menga) aziyat berib (martabamdan) azl etsa yoki meni hibsga solsa yo qatl qilsa unda raiya o'lim, talon-taroj va asorat azobidan kutuladilar va shunda Temur o'zi ixtiyor etgan kishisini raiya va mamlat ustidan hoqim qilib qo'yadi».

Keyin Shayx Ibrohim yegulik, oziq-ovqatlar to'plashlarini buyurgach ularni jamladilar, qo'shinlariga esa bo'linib, tarqalishlariga ruxsat etdi. U o'z viloyatlari shaharlariga zebi-ziynat berib bezashlarini, aholiga esa xoh quruqlikda, xoh dengizda bo'lsa ham – shinam va ko'rkam kiyinib xotirjam holda bir-birlariga shirin muomala qilishlarini, minbarlar (usti)da Temur ismi bilan xutba o'qitib, dinorlaru dirhamlarni uning tamg'asi-yu belgisi bilan zarb etishlarini amr qildi.

Shundan keyin Shayx Ibrohim armug'onu xizmatkorlarni olib, shirin kayfiyatu dadil qadam bilan Temurga tomon yuzlandi. U Temur huzuriga (etib) kelgach, uning oldida qulliq qilib (unga) hadyalar va tuxfalar, turli-tuman g'aroyibu ajoyib ashyolar taqdim qildi. Hadya taqdim qilayotganda chig'atoyliklarning odati shunday ediki, ular hadya taqdim qilinadigan (kishi)ning hurmat va e'tiborini qozonish uchun tuhfaning har qaysinisidan to'qqiztadan tortiq qilardilar. Shu sababli Shayx Ibrohim o'zi taqdim qilgan hadyalarning har qaysi turidan to'qqiztadan tortiq qildi-yu, qullardan esa sakkizta taqdim qildi. Shu sababli (tuhfa) qabul qiluvchilar: «To'qqizinchil qul qani?» – deb so'radilar. Shayx Ibrohim: – «To'qqizinchisi (mening) o'zim, qurbonman», – dedi⁴¹³. Bu xitob Temurga yoqib qolib, Shayx Ibrohim uning qalbidan yuqori martabani egalladi va u Shayx Ibrohimga «Yo'q, sen mening farzandimsan va o'sha yerlarda mening xalifam va e'timodli (kishim)san», – dedi. U Shayx Ibrohimga qimmatbaho xil'atlar kiygizib, o'z osoyishtaligiga erishganidan mamnun holatda uni (o'z) mamlakatiga qaytardi. Keyin o'sha (u keltirgan) yegulik oziq-ovqatlar tarqatilib, mevalar va taomlar taqsim qilinsa, ushbu mayda (chig'ir) tosh va qumga o'xshash (behisob) askardan tog'-tog' taomlar qolib ketdi. Shundan keyin Temur Shayx Ibrohimni qoldirib, o'zi Shimol mamlakatlari va totorlarga qarab yurdi.

Temurning u yerlarga tomon yurishining yana bir sababi shu edi-ki, – garchi uni sababga hech bir ehtiyoji bo‘lmasada – so‘l qanot amirlari boshliqlaridan hamda har qanday kulfatlarni daf qilishga ixtiyor etiladigan a‘yonlardan va fikru mashvarat arboblariidan biri amir Idiku To‘xtamish huzurida edi. Uning qabilasi qo‘ng‘irot⁴¹⁴ deb atalib, turklarda ham arablarga o‘xshash turli qabilalar va lahjalar mavjuddir. Idiku o‘z mahdumi (To‘xtamish) ning yuragi (unga nisbatan) o‘zgarganini his qilib, o‘z joni uchun undan xavotirda yurgan edi. To‘xtamish g‘oyatda darg‘azab (kishi) bo‘lib, o‘zi ustiga uning g‘azabi kelishidan Idiku xavfda edi. Shu vajdan u doimo undan sergaklanib, To‘xtamish tomonidan shuni taqozo qiladigan biror harakat sezsa, qochishga hozirlanib yurardi. U To‘xtamishning yon-atrofida aylanib, uning pinjiga tiqilib zimdan uni kuzata boshladi. Vaqtichog‘lik kechalarining birida, qadahlar yulduzlari ishrat afflokida aylanib yurib, xamr sultoni aql asiri ustidan o‘z amrini yurgizgach, To‘xtamish so‘zni boshlab Idikuga: – uning (To‘xtamishning) basorat nuri goh yonib, goh o‘chardi – darhaqiqat biz ikkimizga nisbatan bir kun keladiki, unda ustingga qattiq aziyat yoniriladi va sen hayot-mamot dasturxonidan ro‘za tutib, borliq ko‘zingni fans uyqusi bilan to‘lg‘izadi», – dedi. Shunda Idiku firib ishlatib, mamnunlik bilan unga dedi: – «Mavloni haqonni, hiyonat qilmagan quliga ozor yetkazishdan, o‘zi o‘stirgan ko‘chatni quritishdan, yoki o‘zi qurgan (bino) asosini vayron qilishdan (xudo) saqlasin». Keyin u o‘zini past tutib, tazaru qildi va (o‘zini) miskinlikka solib, haqir holatda ko‘rsatdi. (Shu on) Idiku o‘zi gumon qilib yurgan (shubhasi)ga ishonch hosil qildi va bu holatdan qutulish borasida (o‘z) zehni ishlatib, shu yo‘lda o‘zining (butun) aqlu idrokini ishga soldi va agar u bu ishda ozgina beparvolik bildirib paysalga solsa, unda kech bo‘lishini bildi. Bir oz muddat (kutib) turgach, sulton (To‘xtamish) g‘aflatdaligida⁴¹⁵ Idiku yordamchilar va mulozimlar orasidan sekingina, qalbi titragan holda, go‘yo hojatni ado etishga chiqqanday (tashqariga) chiqdi. Keyin u hayajonlangan, lekin gangimagan holda To‘xtamishning otxonasiga keldi va egarlanib har qanday shiddatga tayyor turgan zotdor bir otni minib, o‘z mulozimlaridan biriga – uning sirni yoymasligiga amin

edi – «Kimki meni uchratmoq istasa, (meni) Temur huzuridan topadi. Bu sirlarni, men sahrani kesib o'tganimga qanoat hosil qilganingdan keyingina tarqatgin», – dedi. Keyin u (kishi)ni qoldirib jo'nab, ketdi; uning g'oyib bo'lganini faqatgina u uzoqlashib ketib, qavat-qavat yo'llarni bosib o'tgandan va yurish dastgohida uzundan uzoq masofani to'qigandan keyin sezib qoldilar⁴¹⁶. Uning ketidan quvganlar naundan asar-u na g'ubor ko'rdilar. Idiku Temur huzuriga (etib) kelib, uning qo'llarini o'pdi va o'z hikoyatlari va axborlari qanday bo'lgan bo'lsa shundayligicha arz qilib, (Temurga) dedi: «Sen olis yerlarga-yu mashaqqatli, befoyda joylarga intilasanda, o'zingni xavf-xatarga duchor qilasan, dasht-u biyobonlar qobirg'alarini kesib, safar kitoblarini tilovat qilasan. Mana bu ko'z o'ngingda osongina o'lja turibdi: sen uni hech bir zararsiz foyda sifatida bemalol va hech bir qiyinchiliksiz olasan. Nega bunchalik sustkashligu lanjlik? Nima uchun bu qadar paysalga solishligu keyinga sudrash? Qat'iy azm bilan o'rningdan tur, men senga bu ishda kafilman. Hech bir qal'a senga monelik qila olmaydi, hech bir to'sqinlik seni to'xtata olmaydi, hech bir qilich seni daf qila olmaydi va hech bir himoyachi yo'lingni to'sa olmaydi, hech bir dushman senga ro'para bo'lolmaydi va hech qanday jangchi sen bilan urushga kira olmaydi. U yerda faqat qalang'i-qasang'i va quyqa (odamlar)ni ko'rasan, olib ketishli mol-dunyolar va mollarga o'xshash oyoqda yurgan xazinalarni ko'rasan». Go'yo keyinroq zikr qilinajagidek, Temur o'z qo'shinlari bilan Tabrizga kelganida, Usmon Qaroyluk Sulton Burhonuddin Ahmadni o'ldirib uning Sivasini qamal qilgandan keyin (Temurni) Shomga kirishga undagani kabi, Idiku Temurni bu ishga undar va g'oyatda say' ko'rsatib Temur aqlini olib, ntrofida gir aylanar edi.

Natijada, Dashti Barakani ishg'ol qilishga Temur to'la-to'kis harakat bilan tayyorgarlik ko'ra boshladi. Bu yerlar yolg'iz totorlarniki bo'lib, turli-tuman chorvalari ko'p va turk qabilalari bilan to'liq (edi); uning chegaralari muhofaza etilgan, yon tomonlari ma'mur⁴¹⁷, tevarak-atroflari bepoyon, suv va havosi sof edi. Dashtning hashami-dovyurak, qo'shinlari mergan yoychilar, (boshqa) turklarga nisbatan ularning lahjalari to'g'riroq va ulardan ko'ra qalblari sofroq,

yuzlari husnliroq, chiroylari barkamolroq edi. Ayollari quyosh, erkaklari to'lin oy misoli; podshohlari-boshliqlari, a'yonlari⁴¹⁸ arboblard edi. Ular (orasi)da na yolg'onchilig-u na firibgarlik, na ayyorlig-u na makorlik bor (edi). Qo'rquv nimaligini bilmasdan aravada bexavotir sayr qilish ular odatlaridan edi. (Ular) shaharlarining adadi kam bo'lib, manzillari orasidagi masofa yiroqdir. Dasht yerlarining haddi qibla (janub) tomondan tug'yonli, qahrli Qulzum⁴¹⁹ (dengizi) va Rum yerlaridan ularga qarab oquvchi Misr dengizi edi. Cherkaslarning to'g'ri «ular ikkalasini ajratib turuvchi bo'yin»⁴²⁰ kabi bo'lmaganda edi bu ikki dengiz oz bo'lmasa qo'shilib ketardi. Sharq tomondan Xorazm O'tror va Sig'noq yerlari, Turkiston va Jatogacha hamda Mo'g'ul va Xitoy yerlaridan bo'lgan Siyn hududlarigacha cho'zilgan boshqa yerlar va ufqlar chegaradoshdir. Shimol tomondan esa Iybir – Sibir⁴²¹ va dasht-u biyobonu tog' misoli qumliklar... U yerda qanchadan qancha sahrolar borki, ularda (sonsiz-sanoqsiz) qush va vahshiylar daydib yuribdi! Ular go'yo olam urug'larining marhamatiki, uning nihoyasiga idrok etib, chegarasining tubiga yetib bo'lmaydi. G'arb tomondan rus va bulg'or hamda yaramas nasroniylar yerlari⁴²² chegaralaridir. Bu yerlarga Ibn Usmon hukmi ostida joriy bo'lgan Rum yerlari kelib tutashadi. Oldinlari karvonlar Xorazmdan chiqib, hech bir xavf-xatarsiz va shubhasiz arava bilan to'g'ri (Dasht yoqalab) Qrimgacha yurardi. Bu yurish uch oyga yaqin muddatni olardi. Dashtni ko'ndalang kesgan bir qum dengizi bor ediki, qariyb yetti dengizga barobar kelardi⁴²³; shunda tajribali yo'l boshlovchi ham yo'l bilmas va eng pixini yorgan shayton ham yaqin yo'lay olmas edi. Karvonlar (o'zlari bilan) na oziq-ovqat, na ulovlariga yem-xashak, na o'zlariga hamroh va yo'l boshlovchi⁴²⁴ olardilar. Bu (hol) u yerlarda aholining ko'pligi, xavf-u xatarning yo'qligi, (erli) odamlarda oziq-ovqat-u suv serobligidan edi. Ular biror joyga chiqqanlarida faqat (o'z) qabilasi odamlari bilan angina chiqib o'z mehmoniga izzat-ikrom ko'rsatgan kimsanikigagina qo'nardilar. Go'yo ushbu bayt⁴²⁵ ular to'g'risida aytilgandek: Ular (Makka ahli) har tomondan⁴²⁶ Ukoz⁴²⁷ (tog'i)ni o'rab turadilar.

Ularning bolalari uning atrofida «Iroor»⁴²⁸ deb qichqirardilar.

Ammo shu kun(lar)da esa u joylarda – Xorazmdan tortib Qrimgacha o'sha xalqlardan va odamlardan na biron yuruvchi-yu na biron to'xtab turuvchi (turg'un) kimsa bor; u yerda kiyik va tuyalardan boshqa birorta ham jon asari yo'qdir.

Dashtning poytaxti – Saroydir. Bu shahar islom tartibida (qurilgan) bo'lib, rukunlari badoatlidir; uning vasfi (keyinroq) keladi. Sulton Baraka – olloh, uni rahmat qilsin – islomni qabul etganida shu shaharni bino etib, o'ziga dor-ul-mulk qilib tanladi va Dasht ahllarini islom himoyasi ostiga kirishga undab, ularga homiylik qildi. Shu sababdan Dasht har bir xayr-u barakaning makoni bo'ldi va (nomi jihatidan ham) Qipchoqqa izofa qilganlaridan keyin uni Barakaga mansub etdilar. Mavlono sayyidimiz, marhum Xoja Abdul Malikning⁴²⁹ o'g'li – u xudoyi taolo rahmat qilg'ur jalolotli shayx Burhonuddin al-Marg'inoniyning avlodlaridan (biri) – mavlono sayyidimiz Xoja Isomuddin 814 (1411 – 1412) yilda Hijoz ush-sharifdan qaytganidan keyin – hozirgi kunlarda, ya'ni 840 (1436) yilda unga Samarqandda riyosat (vazifasi) o'tgan Dasht yo'llarida bo'lsa u xilma-xil mahabbatqatlarni boshidan kechirgan edi – Dasht shaharlaridan biri Hoji-tarxonda⁴³⁰ menga o'zining ushbu she'rini nashida etgandi:

(Men) eshitgandimki, xayru sahovat, ismi o'zining sultoni

Baraka (nomi)ga boradigan sahroda bo'ladi.

Men sayohatim tuyasini uning yoniga cho'ktirdim.

Lekin men (u yerda) biror kishida ham barakat ko'rmadim.

Shuningdek, (yana) ushbu zikr qilingan makon va zamonda u menga o'zining ushbu she'rini nashida etdiki, unda mavlona sayyidimiz va shayximiz Hofizuddin Muhammad ibn Nosiruddin Muhammad al-Qurdiy al-Bazzoviy al-Xorazmiyga⁴³¹ – Xudoyi taolo uning o'z rahmatiga o'rasin – ishorat qiladi:

Qaysi bir shaharda bo'lmasin qachonki, odamlar o'z ishlarini biron-ta (hofiz)ning qo'liga (saqlashga) topshirsa, bu saqlovchi (hofiz) ularning sultoni bo'ladi, ammo sulton bo'lsa endi saqlovchi emasdir.

Barakaxon islom xil'atini kiyish sharafiga muyassar bo'lib, Dasht atroflarida hanafiy dini yo'lida bayroqlarni ko'targach, o'z dinlari xu-

susiyatlaridan odamlarni voqif qilish va yagona xudoni hurmatlash yo'llarini ko'rsatish va ularda to'g'ri e'tiqod hosil qilish uchun u atrof-lardan ulamolarni va (dunyoning) barcha ufqlari-yu burchaklaridan mashoyixlarni (o'z huzuriga) da'vat etdi. Bu yo'lda u g'oyat darajada muruvvat ko'rsatib, ulardan kelganlari ustiga hadyalar dengizlarini yog'dirdi. U ilm-u fanni va ulamolarni hurmatga sazovor qilib, tangri taolo qonun-qoidalari-yu payg'ambarlar tartibotlarini ulug'ladi. Shu vaqtda Barakaxon huzurida, undan keyin O'zbek⁴³² va Jonibekxon⁴³³ huzurida mavlono Qutbuddin alloma ar-Roziy⁴³⁴, shuningdek, Shayx Sa'duddin Taftazoniy⁴³⁵ va «Hojibiya»ning⁴³⁶ sharhlovchisi sayyid Jaloluddin va ulardan boshqa hanafiylar va shofi'ylarning fozil kishilari bor edi. So'ngra, ulardan keyin mavlono Hofizuddin al-Bazzoziy va mavlono Ahmad al-Xo'jandiy⁴³⁷ – Xudoyi taolo ularni rahmat qilsin, – (bor edilar). Ushbu sayyidlarning vositasi bilan Saroy ilm-u fanning markazi, baxt-u saodatning manbayi bo'lib qoldi va qisqa muddat ichida u yerda olimlar, fozillar, adiblar, zariflar, yetuk kishilar va fazi-lat sohiblari, ajoyib va go'zal hislatli kishilardan shunchalik (ko'p) darajada yig'ildiki, u yerdan boshqa hech bir joyda, hatto Misrning (Qohiraning) jom'e masjidi va uning qishloqlarida ham shunchalik yig'ilmagandi. Saroy bunyod etilishi va u yerda mavjud (bo'lgan) binolar xarobasi o'rtasida oltmish uch yil (vaqt) o'tdi. U (Saroy) o'z surati va xalqining ko'pligi jihatidan eng azim shaharlardan biri edi. Xikoya qiladilarki, Saroy a'yonlaridan birining quli qochib ketib, (katta) yo'ldan chetroq bir joyda istiqomat qilgan va o'ziga bir do'kon ochib unda mayda-chuyda narsalar bilan savdo qilib, (o'z) tirikchiligini o'tkazgan. Bu tutqun shu zailda o'n yilcha davom etsa ham, xo'jayini u bilan bir marta ham duch kelib, uni uchratmagan va ko'rmagan. Bu, Saroyning azimligidan va aholisining ko'pligi (sababi)dan edi. Saroy, uning haqida sayyohlar, tarixchilar va darveshlar bir ovozdan oquvchi daryolar va chuchuk suvlar oqib qo'shiladigan daryolar ichi-da undan kattasi yo'q deb gapiradigan Itil⁴³⁸ (daryosi)dan irmoqlan-gan bir daryo qirg'og'ida joylashgan. Bu daryo rus yerlaridan oqib kelib, undan hech qanday foyda bo'lmay, u faqat odamlarning jonini olib ketadi⁴³⁹. U Qulzum (Kaspiy) dengiziga quyiladi. Shuningdek,

Jayxun⁴⁴⁰ va ajamlarning boshqa daryolari ham shu misolidir. Lekin Qulzum dengizi tor (o'ralgan) bo'lishiga qaramasdan Kiylon, Mondaron, Astrobod va Shirvon kabi ba'zi ajam yerlari uning atrofini o'rab turishadi. Saroy daryosining nomi Sankila bo'lib, undan (ham) taqat kemalar yordamida o'tish mumkin; piyoda va otliq unga qadam ham qo'ymaydi. Bu uzun va keng dengizdan⁴⁴¹ qanchadan qancha irmoqlar ajralib chiqadiki, ulardan har biri Frot va Nildan kattadir. (Qachonki Jonibekxon Dasht hokimligini egallaganda...⁴⁴²

Ushbu to'fonning kelishi va uning To'xtamishxonni yenggandan keyin dasht xalqlarini oqizib ketishining bayoni

Temur bu yerga (Dashtga) uchuvchi (kamon) o'qlari, o'tkir tig'li qilichlar, havoda o'ynatilgan nayzalar, yirtqich sherlar va g'oratgar shiddatli qoplonlar, dushmani quvib yetib, o'zi va qo'shnisi haqini himoya qila oladigan, o'zi va mamlakati sharafini, o'lja va nasabini qo'riqlaydigan, urush dengizi girdobiga o'zini tashlab, uning to'lqin va oqimlarini daf qiladigan son-sanoqsiz qo'shin – yo'g'e, to'lib toshib pishqirgan dengizlar – bilan keldi. Shunda To'xtamish o'zining hashami zaimlariga va ummati ulug'lariga, sahrolaridagi⁴⁴³ yashovchilari-yu chet-atrofdagi istiqomat qiluvchilariga, o'z jabhalari boshliqlariga, o'ng va so'l (qanotlar)dagi ustunlariga⁴⁴⁴ xabar yuborib, ularni o'z yoniga chorladi va (Temurga qarshi) jang-u jadalga davlat etdi. Natijada ular (To'xtamishga) itoat kiyimiga o'rangan holda «har tarafdan chuvalashib chiqib keldilar»⁴⁴⁵. Natijada (turli) qabilalar va halqlar to'plandilarki, ular ichida otlig'i va piyoda, qilichli-yu kamonli, dushmani uchratib yaqinlashuvchi o'tkir qilichlar va egiluvchan nayzalar bilan jang qilib o'ldiruvchilar bor edi. Bu odamlar usta merganlar bo'lib, otishda juda ham mohir edilarki, ularning otgan bir o'qi ham bekor ketmasdi: otishda ular Sual⁴⁴⁶ odamlaridan ham mergan edilar; agar ular kamon ipini tortib, maqsadni nishonga olsalar, olgan nishonlari yotganmi yoki uchib ketayotganmi, bundan qat'i nazar, nishonga tegizardilar.

Shunday qilib To'xtamish qumdek hisobsiz va tog'lardek ulkan askar bilan to'qnashuvga qo'zg'olib, jang-u jadalga hozirlik ko'rdi.

Jang paytida To'xtamish askari o'rtasida voqe' bo'lgan ixtilof bayoni

Ikkala qo'shin bir-biriga ro'para kelib jang boshlangach, To'xtamish askari o'ng qanot boshliqlaridan biri – uning (To'xtamish) amirlaridan birida xun qasdi bor edi – oldinga chiqib (To'xtamishdan) o'sha amirni talab qildi va uni o'ldirish uchun (undan) ijozat so'radi. To'xtamish unga: «Mayli, sening qalbing orom topsin va iltimosing amalga oshsin. Lekin sen odamlar boshiga nima kelganini ko'rayapsan-ku? «Biroq sen bizga muhlat berki, (dushman) qo'shinlari uzoqlashib biz maqsadimizga erishganda, men senga dilozingni (tutib) berib, g'animingni topshiraman. O'shanda sen undan qasdingni olib, niyatingga yetgaysan», – dedi. Ammo o'ng qanot boshligi javob berib: – «Yo'q, (faqat) hozir, bo'lmasa men so'zingni ham tinglamayman, senga itoat ham qilmayman», – dedi.

To'xtamish dedi: «Bizning boshimizda katta kulfat borki, u sening istagan narsangdan ko'ra ham muhimroq va (bizning) olamimizda dahshatli g'am-g'ussa turibdiki, u sening musibatingga qaraganda ham g'amginroqdir. Sen sabr qil va shoshma, xotirjam bo'lib xavotirlanma, birovning haqi birovga ketmaydi va har kimning sazovor bo'lgani (beasar) yo'qolmaydi. Sen ko'r kishiga jarlikdan najot izlatma va tig' ustida turgandek (shunchaki) Allohga ibodat qilgan kishilardan bo'lma⁴⁴⁷. Go'yoki (sendan) shiddat kechasi o'tdi-yu, omad (kelish) ertasi porladi. O'z joyingni mustahkam ushla va dushmanlaring bilan jang qil; olg'a (tomon) yur-u orqaga tisarilma va «(senga) amr qilingandek (dushmanni) burda-burda qilaver»⁴⁴⁸.

Shunda ushbu amir katta bir guruh bilan ajralib ketdi, uning orqasidan barcha xiyonatkorlar va murtadlar, shuningdek uning aqtovlari deb ataladigan qabilasining hammasi ergashdi. U Rum yerlariga tomon borishni xohlab, o'z mulozimlari bilan Adrna (Adrianopol) atroflarigacha yetib bordi va o'sha joylarni vatan tutdilar⁴⁵⁰. Shu sababdan To'xtamish askarlari sarosimaga tushdi va uning xohishi o'qlari ko'zlagan nishoniga tegmay yonidan o'ta boshladi. U dushman bilan uchrashish va muloqot muqarrarligidan boshqa yo'lni ko'rmadi, o'z ruhini-yu qo'shinini mustahkam qilib, sustkashligu yengiltaklikni

o'zidan qochirdi. U faqarosining botirlarini oldinga qo'yib, otlig'u piyodalarni tartibladi, (qo'shinlari) markazi va qanotlarini mustahkamlab, qilich va o'qlarini tuzatdi⁴⁵¹.

Bo'lim

Ammo Temur askarining bu ishlardan ko'ngli to'q, chunki uning holati ma'lum, vasfi (hammaga) ayon, uning bayroqlari manglayiga g'alaba va hokimlik satrlari bitilgan (edi).

Keyin ikki qo'shin bir-biriga yaqinlashib, to'qnashdilar⁴⁵² va urush olovi tutashib lovillab ketdi. Dushman-dushmanga qarab surildi, bo'yinlar qilichlar zarbasiga cho'zildi, ko'kraklar esa nayzalar sanchuviga yalang'ochlandi, yuzlar g'uborlanib xiralashdi; (bamisoli) bo'rilar tishlarini irjaytirib vovilladilar va jangga tashlandilar, yovuzlik qoplonlari g'azabga kirdilar va yerga yotib pisib oldilar; askar sherlari junlarini hurpaytirib bir-biriga yopishdilar, tanalar o'qlar patiga o'randilarki (bundan) sochlari dikkayib ketdi. Peshvolarning peshanalari-yu, boshliqlarning boshlari urush mehrobida yerga sajda (qilish) uchun engashib mukka tushdi, g'ubor ko'tarilib changu to'zon ko'kka sovurildi va har bir xos-u avom qon dengizlariga cho'mdi. G'uborning qorong'i zimistonida o'qlar yulduzlari ustunlar shaytonlari uchun zarba beruvchi toshlar⁴⁵³, qilichlarning yarqirashi, sultonlar va podshohlar uchun g'ubor bulutlari ichida chaqnayotgan yashin (misoli) bo'lib qoldi. O'limning kelishgan cho'ziq otlari tinmasdan yelib-yugurib gijinglar, ajal sherlari to'xtamasdan sakrab, dushman ustiga tashlanar va savlat to'kardi. Tuyoqlardan chiqqan chang ko'kka ko'tarilar, to'kilgan qon sahro bo'ylab oqib, nihoyat yer oltita, osmon esa dengizlar kabi sakkizta bo'lib qoldi. «Bu xusmat-u ladad uch kunga yaqin davom etdi»⁴⁵⁴. Keyin g'ubor yoyilib, To'xtamish askari yengilib, «orqasini o'girib qochgani»⁴⁵⁵ ayon bo'ldi. Uning askarlari dahshatga tushib qochdi. Temur qo'shinlari Dasht yerlarida tarqalib o'rnashnb oldi. Temur Dashtning (barcha) qabilalariga egalik qilib, ularni boshdan oxirigacha zabt etdi. U har bir notiq (jonli) ni qo'lga olib, har bir sokitga egalik qildi; o'ljalarni jamlab, qo'lga tushirganlarni taqsim qildi; talash va asir olishga ruxsat berib, qahru

jabrni joriy qildi, ular (chiroq) piliklarini⁴⁵⁶ o'chirib, lug'atlarini yo'q qildi va avzo'larini o'zgartirdi; o'z qudrati yetguncha mol-dunyo, asir va matolar olib ketdi. Temur (askari)ning old qismlari Azoqqacha⁴⁵⁷ yetdi. U Saroy, Saroyjuq⁴⁵⁸, Hojitorxon va o'sha ufqlarni vayron qildi. Temur nazarida Idikuning martabasi ulug' bo'ldi. Shundan keyin Temur (o'z) Samarqandini ko'zlab, orqaga qaytdi. Temur Idikuning o'zi bilan birga yurishini istagach, u ham (Temurga) hamroh bo'lib, unga ergashdi.

Idiku va u qilgan ish hamda qay tariqa u Temurga chap berib, uni aldagani bayoni

Keyin Idiku o'zining urug'-aymoqlari va yaqinlariga, so'l tomon qabilalariga – ularning hammasi uning tarafdorlari va do'stlari edi, – Temurdan maxfiy ravishda chopar yuborib ularni o'z joylaridan ko'chishga va vatanlaridan etaklarini shimarib chiqishga, o'zi ularga ayon-u bayon qilgan hamda ularga o'tish mashaqqatli bo'lib, nihoyatda xavfli (bo'lgan) joylarga tomon siljishlarini, agar imkoniyat bo'lsa bir manzilda ikki kun (ham) turmasliklarini – zinhor shunday qilishlarini, yo'qsa Temur ular ustidan zafarga erishsa u ularni bo'lak-bo'lak qilib to'zitib, hammalarini qirib tashlashini xabar berdi.

Jamoasi Idiku ko'rsatgan (yo'l-yo'riq)ga amal qildi va hech bir paysalga solmasdan yo'lga tushdi. Idiku o'z jamoasining (Temurdan) qutulib ketib, ularni olishga Temur endi ojiz (ekanligini bilgach, Temurga: «E Mavlono amir! Mening ko'pdap-ko'p aqoriblaru mulozimlarim bo'lib, ular mening madadkor, tayanch (qanot)imdir; ular hayotining huzur-halovati mening ham huzur-halovatimdir. Men ketgach ular ustiga To'xtamish tomonidan jabr-jafo va kulfat tushmasligiga ishonch yo'q. Balki (men hech) shubha qilmaymanki, To'xtamish ularning hammasini o'ldirib, qirib tashlaydi. Hanuz men janoblari-ning panohida unga (To'xtamishga) qarshi himoyada ekanman, o'zining yaramas tabiatiga ko'ra u mening odamlarim-u urug'larimdan qasos oladi, chunki (bu) qonli qirg'in matosini men to'qib, uni bu balo darasiga yiqitib, mag'lubiyat darbandiga ag'dardim. Har holda, ularning To'xtamish bilan yonma-yon yashashidan qalbim oromda

emas. Darhaqiqat, do'stlarim dushmanim bilan qo'shni (bo'lib) tur-
an-yu, qanday qilib hayot menga lazzatli bo'ladi? Agar nur taratuvchi
liklar(ing) taqozo qilsa, o'sha joylarga va u ko'p sonli qabilalarga
saxovatli farmon, oliy himmatli amr bilan chopar yuborilsa-da, bu
bilan ularning xotirlarini (o'zingga) mayl qilish va ular qabilalari-yu
guruhlari qalblarini tinchitish bilan birga ularni (u joylardan) jo'nash-
lariga ishora qilinib, beminnat yashashlari ko'rsatilsa; unda biz ham-
mamiz sening saxovating ko'lankasi ostida soya-salqin-u, aysh-u
ishrat bo'stonida yashaymiz; bu zing'illagan tep-tekis dashtdan xalos
bo'lamiz. Huzur-halovatsiz o'tgan umrimizdan o'z hissamizni chiqar-
ib boqiy umrimizni «ostidan anhorlar oqib turadigan jannat bo'ston-
larida»⁴⁵⁹ o'tkazamiz. Sening himmatli ra'ying hamma narsadan oliy-
ki, unga amal qilish qullaring uchun eng a'lo ishdir», – dedi.

Shunda Temur Idikuga dedi: «Sen xalqingning eng mustahkam
(daraxti) tanasisanki, xalqing unga (tuyalar kabi) suykanadi. Mado-
miki sen mavjud ekansan, unda kim ham bu yo'ldan boradi?» Idiku
«tiroz bildirib: «Barcha (kishilar) sening quling bo'lib, ular sening
maqsadingga ergashuvchi muridlaringdirlar: istagan ishga loyiq deb
hisoblagan odaming uchun har qanday ish osondir», – dedi. Temur:
«Yo'q, bu ishga eng munosib kishi sensan va (sen) u ishni o'z usting-
ga ol, chunki shaharda hukmi bor kishi o'zga bilan hisoblashmaydi».
Idiku Temurga: «Amirlardan birovini menga qo'sh, chunki u men
uchun ularga nisbatan himoya bo'ladi va unga o'zingning oliy fikring
taqozo qilgan saxovatli farmonlaringni bergin», – dedi.

Temur bunga rozi bo'lib, o'zi xohlagan amirini unga qo'shib, uning
murodini bajo keltirdi. Natijada Idiku va uning hamrohi o'z zaruratla-
rini tugallab, ko'zlagan matblari tomon yuzlandilar.

Idiku Temurdan uzoqlashgach, u (Temur) avval o'zi qo'ldan
chiqazgan (ish)ni tushundi va Idikuni o'zining aqlini o'g'irlab,
chalg'itganini fahmladi. Temur (keyin) xotiriga kelgan bir ish va o'zi-
da tug'ilgan bir fikrni vaj ko'rsatib, Idikuning qaytishini talab qilib,
(orqasidan) chopar yubordi. Chopar Idikuga yetib, o'zining nima va-
jdan yuborilganligini (unga) yetkazgach, Idiku choparga va o'zi bi-
lan birga bo'lgan amirga – ikkoviga ham o'ziga ergashishni man etib:

«Istagan ishlaringni qilinglar va o'z sohibingiz oldiga qaytinglar. Uning qo'lini o'pib aytinglarki, bizning ulfatlik muhlatimiz nihoyasiga yetdi. Men uning bahridan o'tdim, men Xudodan qo'rqaman»⁴⁶⁰, – dedi.

Temur chopari va amir, Idiku bilan qo'pol munosabatda bo'la olmas va ular uchun bu shiddatli damda unga nnsbatan muloyim muomila qilishdan boshqa iloj yo'q edi. Shu sababli ular fursatni o'tkazmasdan Idiku bilan xayrlashib (orqalariga) qaytdilar.

Bu xabar Temurga yetgach, u iztirob chekib, g'azablandi; alamza da bo'lib, afsuslandi. U g'azabidan tishlarini g'ijirlatib nadomat qildi lekin nadomatning vaqti emas edi⁴⁶¹. U oz bo'lmasa (Idikuga) g'azabidan o'zini o'ldirayozib, (ushbu so'zlar) qadahlarini yutdi: «Bu kuni keladiki, unda zolim o'z qo'llarini tishlaydi»⁴⁶².

Temurda Idiku bilan yana ko'rishish zavqi bo'lmadi va shu sababdan zarracha ham (uni deb) harakat qilmay o'z yerlari tomon yurib ketdi. Keyin Idikuni (oromida) qoldirib Samarqandiga qarab jo'nadi. Mana shu, Temurning Dashti Barakadagi ishlarining oxirgisi bo'ldi. Aytishlaricha, (hozirgina) zikr qilingan Idikudan boshqa hech bir qimsa Temurga chap berib, uni na so'zda-yu, na amalda aldamagan. Men (qo'shimcha) aytamanki, shuningdek yana bosh qozi Valiuddin Abdurahmon Ibn Xaldun Molikiydan boshqa (hech kim uni aldamagan); uning ishi va hikoyati keyinroq keladi.

To'xtamish va Idiquning ishi va ahvoli o'zgarmagunicha ularning (ikkovi) o'rtasida shimol tomonlarda bo'lib o'tgan jang-u jadal tamomining (bayoni)

Temur o'zi qo'lga kiritganlari bilan mamlakatiga yetib kelib, unda qaror topgach va Idiku o'z hoshiyalari bilan birlashib, (o'z) do'stlari-yu tarafdorlarini (ko'rganligidan) shod-hurram bo'lgach, To'xtamishning ishlari qay ahvoldaligini surishtirib, undan o'zini muhofaza qilib sergaklanib turdi. U o'rnidan qo'zg'alib, unga qarshilik ko'rsatishga hozirlik ko'rди, chunki To'xtamish yirtgan (narsa)ni tikishga uning iloji yetmadi, u bo'lak-bo'lak qilgan (narsa)ni yamay olmadi. Shuningdek, mustaqil saltanatga da'vo qilish ham unga mumkin bo'lmadi, chunki agar bu (narsa) mumkin bo'lganda

edi, unda (bu) yerlarga egalik qilgan Temur (qat'iy) da'vogar bo'lib chiqqan bo'lardi. Shu sababdan Idiku o'zi tomonidan sulton qo'yib, dor ul-mulkga esa (maxsus) xonni ko'tardi. U chap qanot boshliqlarini va ular qabilalari a'yonlarini o'z yoniga chaqirganda, ular uning chaqirig'iga «labbay» deb javob qilib, huzuriga keldilar, chunki ular boshqa (qabila)larga nisbatan quvvatliroq bo'lib, chig'atoylilarning zararu zahmatidan bexavotir edilar. Bu bilan Idikuning sultoni kuchayib, qo'shinlari qaytib kelganidan uning xonini adadi ko'paydi. Dor ul-mulkda uning asosi barqaror o'rnatilib, rukunlari baland bo'ldi.

Ammo To'xtamish bo'lsa vahimasi ketib, uning aqli miyasida qaror topgach hamda dushmani (Temur) jo'nab ketib, xotirjamlik hojil bo'lgach, o'z askarlarini jamladi va o'z qavmi-yu⁴⁶³ ko'makchilarini yordamga chorladi. To'xtamish va Idiku o'rtasida har xil jang turlari-yu zarba xillari to'xtamasdan davom etib, tinchlik (sukunat) ko'zlari o'zini ko'r qilib ko'rsatadigan bu zamon ko'zlari misoli sulh uchun sira ochilmadi. Nihoyat ular o'rtasidagi jang o'n besh martaga yetdi, – ba'zan unisi bunisi ustidan ustun, ba'zan bunisi unisi ustidan ustun keldi. Natijada Dasht qabilalarining ishi tushkunlig-u tarqoqlikka yuz tutdi. Xususan, qo'rg'onlar-u istehkomlarning ozligi (sababi) dan ular (har tomonga) to'zib ketib, inqirozga uchradi; bunga qo'shimcha ularni ikki sher tilka-pora qilib, ikki kulfat ular boshiga «soya» solib turar edi⁴⁶⁴. Ularning ko'p qismi Temur bilan ketgan bo'lib, uning amriga tushib, asirlik iskanjasida (qolgan) edilar. Ulardan sanab va hisoblab bo'lmaydigan darajada yana bir toifa ajralib ketdiki, ularni na devonga-yu na daftarga qayd qilish imkoni bor. Ular qismatining ma'lumligi va sa'yi harakatining teskariligidan Rum va Rus (erlari)ga qarab og'ib ketib, xristian-butparastlar va musulmonlar o'rtasida asirda bo'lib qoldilarki, Jabala⁴⁶⁵ Bani G'asson⁴³⁶ bilan nima (ish) qilgan bo'lsa, ular ham (ularga nisbatan) shu zaylda ish qildilar. Bu toifaning ismi Qora Bug'dondir⁴⁶⁷.

Mana shu sabablarga ko'ra Dashtning ma'mur joylari xaroba-yu tashlandiq (joylar)ga kelib, tarqoqlik va halokatga⁴⁶⁸ yo'liqdi, aholisi har tomonga to'zib ketib, betinchlik davron surdi. (Bu mamlakat)

shunday bo'lib qoldiki, agar biror kishn shu (erlar) orqali yo'l boshlovchisiz yoki soqchilarsiz o'tsa, yo'lidan adashib albatta halok bo'lar edi: yozda shamol qum-to'zon ko'tarib, yo'lovchilar oldida yo'lni ko'mib-tekislab tashlar, qishda esa qor yog'ib, uyumlar paydo bo'lib, yo'llarni bosib qolar edi. Dashtning butun yerlari sahro, uning manzillari belgilanmagan, manzillari-yu quduqlari tashlandiq holdadir. Qanday bo'lmasin undan (Dashtdan) o'tish g'oyat mushkul va halokatli (ish)dir.

O'n beshinchi to'qnashuvda Idikuning omadi kelmadi, uning askarlari har tomonga qochib tarqadi va bo'lak-bo'lak bo'lib to'zib, turli tarafga sochilib ketdi. Idikuning o'zi va uning tarafdorlaridan besh yuz chamasi kishi qum dengizida g'arq bo'lib ketdilarki, ular (holi)ni hech bir kimsa shuur etmadi. To'xtamish mamlakatda mustaqil bo'lib, Dashti Baraka xolis uniki bo'lib qoldi. Shu bilan birga u Idikuning ishi va uning hol-ahvoli haqidagi xabarlariga ishqivozlik bilan quloq tutib, uning qumlar orasida qay tarzda halok bo'lganligini bilishga intilar edi. Shu ahvolda yarim yilga yaqin muddat o'tib, ko'zlardan Idikuning izi o'chib, uning haqidagi xabar tillardan qoldi. Idiku bo'lsa o'sha qum tepaliklarini va qumloqlarini yaxshi bilib, o'sha oyoq kiyimlari va choriqlar jildining o'z sayri qadami bilan necha bor kesib o'tgan (kishilar) jumlasidan edi. U payt poylab qulay fursat kutdi, o'z fikrini ishga solib, men aytgan ushbu bayt ustida bosh qotira boshladi, xususan u:

Ishni kuzat-u (qulay) fursat kut,
(bu) fursatdan foydalan, magar u bo'lsa;
bu borada sabrni aql-idrok bilan bog'la,
o'shanda tut bargi kimxobga aylanur.

Idiku, To'xtamishning undan umidini uzib, halokat sheri parcha-parcha qilib tashlagan degan fikrga kelganiga ishonch hosil qilgach, uning ahvoli (xabari)ni surishtirib, diqqat bilan kuzata boshladi hamda uning izini olishga intilib, nihoyat To'xtamishning (o'z) askaridan alohida bir oromgohda ekanini aniqladi.

Natijada, Idiku ot qanotiga o'tirib, kecha qorong'isi (og'ushi)ga o'raldi hamda kunduzgi yurishni tungi sayr bilan bog'lab, bedoriilik-

ni mudrash bilan almashtirdi. U go'yo suv yuzida paydo bo'lgan pufakchalar misoli tepaliklarga chiqib, shudring tushgandek tepaliklardak pastga tushdi va nihoyat, To'xtamishning mutlaqo hayoliga kelmaganda unga⁴⁶⁹ yetib kelib, qazoi qadar kabi unga tashlandi. To'xtamish o'ziga kelmasdanoq, uni har tomondan balo-yu musibatlar o'rab olib, halokat sherlari tilka-tilka qilib, nayza ajdaholari-yu hamon (o'qi) ilonlari chaqa boshladi. To'xtamish ularga ozchilik bilan (qarshilik ko'rsatsada, dushman bilan uzoq (muddat) jang qilib, oxiri jonsiz quladi⁴⁷⁰. Ularning bu to'qnashuvi hisobi bo'yicha o'n oltinchisi bo'lib, (u) ular uchrashuvining xotimasi-yu (ular) firoqining hal qiluvchi (hokimi) bo'ldi. Natijada, Dasht ishlari mutavalli Idiku qo'lida qaror topib, uzog'u yaqin, katta-yu kichiklar uning farmonlarini tinglay boshladilar. To'xtamishning o'g'illari chor atrofga to'zib ketdi: Jaloluddin va Karimberdi ruslar ichiga, Kepek⁴⁷¹ va boshqa birodarlari Sig'noqqa qarab ketdilar. Raiya ishlari Idiku farmonlariga binoan davom qilib, u xohlagan (kishisi)ni saltanatga tayinladi va atagan paytida bu (mansab)dan chetlashtirdi, u amr qilganda hech kim unga monelik ko'rsatmas va u belgilagan (chegara)dan hech kim chetga chiqmasdi. Idiku hokim qilib tayinlagan (kishi)lardan Qutlug'⁴⁷² Temurxon, so'ngra uning birodari Shodibekxon⁴⁷³, keyinroq Qutlug' Temurning o'g'li Fulodxon, keyin uning birodari Temurxon bor edi. Temurxon (hukmi) davrida⁴⁷⁴ ishlar parokandalikka yuz tutdi, u o'z jilovini Idikuga topshirmadi⁴⁷⁵ va dedi: – Unga (Idikuga) na izzatu, na hurmat bor: men (shunday) qo'chqormanki, unga boshqalar itoat qiladi, nega endi men boshqaga itoat qilarkanman? Men, – boshqalarni orqasidan ergashtiradigan xo'kizman, qanday qilib men kimningdir orqasidan ergashaman?». Natijada ular (ikkovlari) o'rta-yilda nizo chiqib, ichiqoralarning (yashirin) adovati ochiq-oydin nifoqqa aylandi; fasod va kulfatli ishlar bo'lib o'tdi, urushlar va qahru g'azab davron surdi. Qachonki fitna zulmatlari keskinlashib, Dasht jimistonlarida (bu) ikki guruh ustida adovat yulduzlari ustma-ust chalkashib ketganda, birdan Jalol⁴⁷⁶ davlati (hukmi)ning hilolsimon to'lin oyi ko'rinib, To'xtamish sulolasi sharqida porladi va Rus yerlari tomonidan chiqib keldi. Bu voqea 814 (1411) yil (oylari) da bo'lgan

edi⁴⁷⁷. Natijada, ishlar (kengayib), adovat jiddiy tus oldi. Idikuning ahvoli zaiflashdi va Temur (xon) o'ldirildi⁴⁷⁸. Toki Idiku majruh holda g'arq bo'lib o'lgunicha⁴⁷⁹. Qipchoq yerlari podsholari o'rtasida nizo va nifoq davom etdi. (Idiku g'arq bo'lib o'lgach) uni Saroychuq yaqinida Sayhun daryosidan 180 chiqarib oldilar va tashlandiq (narsa) kabi (o'z holiga) tashladilar – Tangri taolo unga rahm qilsin!

Idiku haqida ajoyib hikoyatlar, nodir va g'aroyib xabarlar bordi. U yog'dirgan falokat o'qlari dushmanlariga bexatar tegar; (uning) afkori – makr-hiylalar, janglari-qopqonlardan iborat edi. Siyosat fiqhining usullari haqida uning (qimmatli) fikrlari bor bo'lib, ular ustida bahs (yuritish) maqsuddan xorij turar.

Idiku qorachadan kelgan, bug'doyrang kishi edi; qomati o'rtacha bo'lib, tanasi yo'g'on edi; u shijoatli, o'z ta'siri xatariga inontira olardi. U ulug'vor odam bo'lib, saxiy va tabassumi yoqimli edi. Idiku o'z fikrmulohazasining g'oyatda to'g'riligi bilan ajralib turardi; u olimu fozillarga mehr qo'ygan, taqvodor va fuqarolarni o'ziga yaqin tutib, eng latif iboratlar-u nozik ishoratlarni qo'llab ular bilan hazil-mutoibni qilar edi. U hafsala bilan ro'za tutar va shariat (qoidalari) etaklariga yopishgan holda tunlarini toat ibodat bilan o'tkazar edi. Idiku kitobni (Qur'onni), payg'ambar sunnati va ulamolar so'zlarini o'zi bilan tangri-taolo o'rtasida (bog'lovchi) vosita qilgan edi.

Idikuning yigirmaga yaqin o'g'illari bor edi; ularning har qaysi-nisi itoat qilinadigan malik bo'lib, har birining alohida viloyatlari, qo'shinlari-yu tobe'lari bor edi. Idiku Dasht jamoalari ustida yigirma yil chamasi hokimlik qildi. U hukmronlik qilgan kunlar o'sha davr peshanasidagi (oq) qashqa, u idora qilgan (zamon) kechalari asr chekasidagi gajakdor zulf edi.

Temur ishlari-yu uning falokatleri haqidagi hikoyamizga qaytdik

Temur Ozarbayjonga yetib, askari Sultoniya va Hamadon yerlariga yoyilib ketgach – (bu payt) u Mordin sultoni Malik Zohimi (o'z) huzuriga chaqirtirib, uni ozodlikka chiqargan, avval zikr qilib o'tilganidek⁴⁸¹, unga in'om-ehson berib, to'la to'kis ishonch ko'rsatgan.

Shom va froq o'rtasidagi yerga uni hokim qilib tayinlagan hamda u mamlakatlarni imkonida bor makr-u nifoq bilan mustahkamlagan edi – Temurning Ajam mulkida istiqomat qilishi mumkin bo'lmadi, chunki u bilan birga Dashtdan ancha-muncha odamlar bor edi; u o'z niyati jilovini Samarqand yerlariga tomon burdi⁴⁸². U unda o'z meshlarini to'kib, Dasht (xayrlari)dan to'ldirib olgan xaltalarini bo'shatdi. Keyin u hech bir fursatni qo'ldan bermasdan o'z to'foni bilan Jayxunni kesib o'tdi va Hurosonga yetib kelib, Ozarbayjonga tomon sayrini davom ettirdi. Shunda o'z itoati va iz'oni bo'yniga Temur farmonlari shodasini osib Arzinjon⁴⁸³ hokimi Tahurtan⁴⁸⁴ unga tomon yuzlandi⁴⁸⁵. Temur Mordin⁴⁸⁶ ishiga e'tibor bermay, o'zini go'yo uni unutgan hisoblab, unga (Mordinga) mansub shahar va qishloqlarga hech ozor yetkizmadi.

Shom yerlariga mansub joylarda Temur chang-to'zonlarining ko'tarila boshlashi

Keyin Temur Ruha (shahri)ni ko'zlab, uni talon-taroj qilmoqchi bo'ldi. Shunda shahar a'yonlaridan va ahli boshliqlaridan al-Hoj Usmon ibn Shakshak⁴⁸⁷ ismli bir shaxs Temurga peshvoz chiqdi va ko'pdan ko'p mol-dunyo evaziga undan shahar (omonligi) ni sotib olib, u bilan sulh tuzdi va ushbu mol-dunyoni keltirib, uni bajo keltirdi. Shu orada Temur Qaysariya⁴⁸⁸, Tuqot⁴⁸⁹ va Sivos⁴⁹⁰ hokimi bo'lgan qozi Burhonuddin Abul-Abbos Ahmadga bir to'da elchi va bir bog'lam xat yuborib, momaqaldiraq bo'lib gumburlab, yashin bo'lib chaqnadi. Xatlar dengizida ko'pik sochib qahr lanib mavj urdi, o'z iboralari bilan uni goh turg'azib, goh o'tqazdi. Uning xitobi ma'nosi va xatlari mazmunida xutbada Mahmudxon yoki Suyurg'otmish va uning ismi zikr qilinsin va uning odatiga ko'ra pulni ham mana shu tartib va rasmga ko'ra zarb qilinsin, – deyilgan edi. Bu (ish) adosini Temurning elchisi va maktubi o'z ustiga olardi. Lekin sulton na uning elchisi-yu na xatiga ishondi va uning xitobiga javob berishni o'ziga ep ko'rmadi; aksincha, Temur choparlari boshliqlarining boshlarini kesib, (boshlarni) omon qolganlarining bo'yniga osib, ularni o'z yerlarida (aylantirib yurdirib) sazoyi qildi. Keyin u elchilarni ikkiga

bo'lib, teng ikkiga taqsim qildi va ularni ikki tomonga jo'natdi. Ulardan bir qismini sulton Malik az-Zohir Abu Said Barquqqa, boshqa bir qismini esa Rum yerlarining hokimi sulton Abu Yazid ibn Murod ibn Urxon ibn Usmonga jo'natdi. U (ushbu) masalani ularga ochiq-oydin bayon etib: qanday qilib manfur Temurdan o'ziga xat(lar) kelgani, (qanday qilib) o'zining unga sukut bilan javob berganini, (qanday qilib) Temurga zarda sifatida uning elchilarini qatl etganini bildirdi va bu hikoyatga (ortiqcha) qo'shimcha qilmadi. Sulton, tangri bandalari va mamlakatlariga nisbatan u (Temur) qilgan ishni behad hisobladi va uni (Temurni) arzimasi bilib, uning elchi va choparlarini shu ko'yga soldi. Shundan keyin Qozi dedi: «Bilib qo'yinglarki, men sizlar (ikkingiz)ning qo'shningiz, diyorum sizning diyoringizdir; men sizlar g'uboringizdan bir zarra, dengizingizdan bir qatraman. Sizlar davlatingiz hurmati shiorlarini ko'tarish va (sizlar) savlatingiz haybati bayroqlarini baland yoyish uchun, faqatgina sizning qo'llab-quvvatlashingizga suyanib va yordamingizga tayanib o'z holimning tangligi, mol-dunyo va odamimning kamligi, doira-yu yerlarimni torligi, meros olganu o'zim kasb etgan davlatim ozligiga qaramasdan shu (ishlar)ni qildim. Men og'zingizning qalqoni, tomog'ingiz posboni, askaringiz jarchisi, bayrog'ingiz bayroqdori, lashkaringiz soqchisi va janglaringiz old qismidirman. Aks holda, Temurga qarshilik ko'rsatish menga yo'l bo'lsin? Qay tariqa men u bilan to'qnashishga boraman? Uning ishlarini siz eshitgansiz va uning ko'rinishi hamda fe'llarini siz bilasiz: qanchadan qancha qo'shinlarni u yakson qilib, xonlarni asir oldi, (qanchadan qancha) mulklarni egalladi, (qanchadan qancha) maliklarni halok qildi, xotinlar pardalarini yirtdi, qanchadan qancha qon to'kdi, qo'rg'onlarni fath qilib g'alabalarni qo'lga kiritdi, (qanchadan qancha) mol-dunyoni talab, (qanchalarni) izzat-hurmatdan judo qildi, (qanchadan qancha) isyonkorlarni ho'rladi, (qanchadan qancha) mushkulotlarni yuzaga chiqardi, oqillarni chalgitib, idroklilarni adashtirdi, otliq (askar)larni tor-mor qildi, boshpanohlarni vayron qildi, tilaklarni kesib, niyatlarni puchga chiqardi, tog'larni qo'pordi, (qanchadan qancha) bolalarni fojiaga muhtalo qildi, (qanchadan qancha) boshlarni kesib bellarni bukdi, shartnomalarni buzdi, (qanchadan

qancha) o't qo'yib, chang-u to'zon ko'tardi va (qanchadan qancha) qavlarni burib tashlab g'uborlar ko'tardi, (qanchadan kancha) qalblarni yondirib, jigarlarni kuydirdi, qo'shnilarni yakson qildi, (qanchadan qancha) ko'zlarni ko'r qilib, quloqlarni kar qildi. Qanday qilib men pishqirgan sel bilan kurashib, darg'azab sher bilan olishay? Agar siz menga madad bersangiz men mavjudman, agar (shu ahvolda) qoldirangiz (unda) meni qurbon berasizlar. Sizda Haybatu shuhrat kifoya bo'lib, savlat-u nusrat yetarlidir; Sizning xizmatkoringiz (ya'ni men) ikkingizga kelgan baloga daf bo'lgan qalqoningizdir. Agar mening hoshimga musibat kelsa – Xudo ko'rsatmasin! – yoki mening yerlarimga Temurning yomonlik cho'g'laridan uchqunlar uchib tushsa, ehtimolki bu ish, (zamon) hodisalari vositasida, (u yerga) aloqador boshiga hamda ikkinchi va uchinchilarga ham o'tar.

Men dedim:

Ofat-olov kabidir: uni (kavlab) qo'zg'asang u uchqun chiqaradi:

Agar uni (darhol ko'chirishga) shoshilsang, u ko'chadi.

Agar erinib uni ko'chirishdan sust harakat qilsang,

U qabilalarni⁴⁹¹ yondirib, jigar-bag'rni kuydiradi.

Endi agar butun yer yuzi ahli to'plansa ham

ular uni (endi sira) o'chira olmaydilar.

«Men uning xitobiga e'tibor bermay, javobini muhlatga soldim: siz nimaiki buyursangiz men uni bajo keltirib, nimaiki amr qilsangiz (men) unga amal qilay; siz asosini soling, men uning ustiga quraman, siz nimanki javob qilsangiz, ushbu javob mendan unga (Temurga) keladi».

Sulton Abu Yazid ibn Usmonning Sivos yerlari sultoni Qozi Burhonuddin Abu-l-Abbosga javobining zikri

Ammo sulton Abu Yazid ibn Usmon bo'lsa, ushbu muomila unga yoqib, bu so'zlar nag'masi uni shodlantirdi. U qozining ushbu hukmini ma'qullab, to'g'ri hisobladi va unga maktub yuborib: «Agar Temur hujumdan o'zini tiyib, undan qaytsa-durust, basharti shunday qilmasa (u vaqtda) biz uning ustiga shu qadar qo'shin bilan kelamizki, ular-

ga teng keladigan unda quvvat yo'q. Mayli qozi umidsizlanmasdan, Temurni qarshi olib, bag'oyat idrok bilan ish tutsin: uning askarining ko'pligidan qo'rqmasin chunonchi: «Necha martalar kichik to'dalar katta to'dalardan g'olib kelgan»⁴⁹². Basharti qozining dono fikrlari yu saodatli hukmlari (o'zining) Temurga qarshi otlanib, din mujohidlari-yu g'azotchilari bilan Temur ustiga yurishni taqozo qilsa, (unga) o'z bayroqlarini ko'tarib (o'z) qaroru hukmlarini amalga oshirsin va sulton qilichiga qo'l-u, u bilagiga yelka bo'lsin», – deb xabar qildi va maktubini (qoziga) jo'natib, javobini kuta boshladi.

Ammo Malik az-Zohirga kelsak, men uning maktubini ko'rma dim va qoziga javob qilganini (ham) aniq bilmadim. Aftidan, Malik az-Zohir Abu Saidning javobi din yo'lida g'azogir sulton Abu Yazid javobining aynan o'zi bo'lgan ko'rinadi, chunki ular (ikkalasi)ning ishlari-yu so'zlari, dilida va tilida bir qolipdan chiqqan edi.

Bundan tashqari, men o'z ichiga xitobu javobni olgan bir kitobni ko'rdim. (Unda) zikr qilinishicha, xitob Temurdan, javob esa Malik az-Zohirdan. Bu ikkalasixitob ham, javob ham, (muqaddas) kitob (Qur'on) oyatlaridan o'zgasi boshdan oyoq hunuk va yoqimsiz (tartibda) edi. Xitob mana bu suratda:

«Aytgin, e, bor xudoyo, osmonu yerni yaratuvchisi, g'oyib-u zo'hirni biluvchi, bandalaring o'rtalarida ixtilofli (ishlar ustidan o'zing hukm chiqaruvchisan»⁴⁹³. Bilinglar, biz Alloh, qo'shinlari bo'lib uning qahridan yaratilganmiz va uning g'azabi tushgan har bir kishi ustidan bizga hokimiyat berilgan: (biz) shikoyat (qiluv)chini ayamaymiz, yig'lovchining ko'z yoshiga rahm qilmaymiz – bizning qalblarimizdan tangri rahmdillikni yulib olgan; bizning amrimizga amal qilmagan har bir kishi ustiga qayg'u alam, – cheksiz qayg'u alam (keladi). Biz mamlakatlarni xarob qildik, bandalarni halok etdik va yer yuziga fasodni zohir qildik; bizning qalbimiz go'yo tog'lar, adadimiz qumlar singari, otlarimiz o'zg'ir, nayzalarimiz tilka-pora qiluvchi; bizning mulkimizga tajovuz qilinmaydi, qo'shnimiz ranjitilmaydi. Agar siz shartimizni qabul etib, amrimizga muvofiq ish qilsangiz, unda nimaiki o'zimiz uchun bo'lsa siz uchun ham, bizga qarshi narsa sizga ham qarshi bo'ladi. Agar siz (shunga) muvofiq bo'lmay

rad qilsangiz va sitamni davom ettirsangiz, unda faqatgina o'zingizdan o'pkalang: bizga qo'rg'onlar mone bo'la olmaydi, qo'shinlar bizni daf qilib haydab chiqara olmaydi; bizga qarshi himoya tilab qilgan duolaringiz mustojob bo'lmaydi va tinglanmaydi, chunki siz harom (narsa) tanovul etib jamlanganlarni to'zitdingiz. Tahqirlik va hasratdan bashorat oling; «Endi bu kun xo'rlik azobi bilan jazolanasiz»⁴⁹⁴. Siz bizni kofirlar deb kafil bo'lasiz, bizga esa sizning fojirlar ekanligingiz ma'lum. Azaldan (taqdiri) belgilangan ishlar va hukmlar sohibi (tangri) ustringizdan hokimiyatni bizga bergan. Sizning nazar-ingizda ko'p bo'lgan (narsa) biz uchun ozdir, sizda aziz bo'lgan (kishi) bizda xordir; biz yerning sharq-u g'arbini egallab ulardagi butun kemalarni qahru g'azab bilan oldik⁴⁹⁵. Xullas, biz sizga shu maktubni yubordik; (hali) narda ochilmasdan va sizdan asar ham qolmasdan ilgarp hamda o'lim jarchisi sizlarga: «Ularning birontasini sezib, hech qansinisidan biron sas eshitasanmn?»⁴⁹⁶, — deb xabar bernshdan oldip (bu) maktubga javob raddnga shoshiling. Biz sizga maktub yuborib insof yuzasidan ish tutdik va ustringizga ushbu kalom javharlarini sochdik vassalom».

Mana bu, javobning surati-aytadilarki, u (javob) qozi Alouddin ibn Fazlulloh⁴⁹⁷ inshosi bilan bitilgan, lekin men buni to'g'ri deb o'ylamayman. Mana u (javob); «Rahmdil va mehribon tangri nomi bilan!

Aytgin, e bor Xudoyo, mulk egasi sen, (o'zing) xohlaganingga mulk berib, xohlaganingdan uni tortib olasan; xohlaganingni xohlaganingni xo'rlaysan, sening qo'lingda xayr-saxovat (bor), chunki jamiy narsaga sen qodirsan»⁴⁹⁸. Biz hazrati Ilxondan va ulug', mashhur sulton bo'sag'asidan chiqqan bir maktubdan voqif bo'ldik. Undagi «biz uning (Allohning) qahridan yaratilganmiz va uning g'azabi tushgan kishilar ustidan bizga hokimiyat berilgan, biz shikoyat (qiluv)chini ayamaymiz, yig'lovchining qo'z yoshiga rahm qilmaymiz, tangri bizning qalblarimizdan rahmdillikni yulib olgan» degan (so'zlar) sizning so'zingiz. Bu sizning eng katta aybingizdir. Bu so'zlar o'zingizga (o'zingiz) yo'llagan eng qabih tavsifdir. Mana shu dalilning o'zginasi sizlarga nasihatgo'y sifatida kifoya, basharti siz nasihat olsangiz: «Aytgin, (Muhammad) e, kofirlar! Siz ibodat qil-

gan (narsa)ga men ibodat qilmayman»⁴⁹⁹. Har bir yozuvda xatdagi va har bir qabih vasfingizda siz o'zingizii kofir deb hisobladingiz. Ogoh bo'ling, kofirlarga xudoning la'natidan o'zga narsa yo'q⁵⁰⁰. Kimki ildizlarga yopishsa shohlar bilan qiziqmaydi. Haqiqatan biz mo'minlarmiz, gunoh, yo'limizni to'smaydi va shak-shubha bizga dahl qilmaydi. Qur'on bizga nozil bo'lib, Tangri bizga nisbatan har doim rahmdil. U bizning barchamizni o'zining (izohlab) tushuntirish barakati bilan qamrab olgan va o'zining haromu halol qilish marhamati bilan bizlarni alohida ajratdi. Chindan ham jahannam siz uchun yaratilgan va u sizning teringizni (kuydirish) uchun yoqiladi, «qachonki osmon parchalansa»⁵⁰¹. G'oyatda ajablanarlik narsa shuki, daydilar sherlarga, sirtlonlar yirtqich bo'rilarga, qullar sovut kiygan jangchilarga tahdid soladi. Bizning otlarimiz arabi, himmatimiz Ali misoli (baland), nayzalarimiz zarbalari kuchli bo'lib, uning dostoni mashrig'-u mag'ribga tarqalgan; agar biz sizni o'ldirsak qanday yaxshi o'ljaga ega bo'lamiz, bordi-yu siz bizni o'ldirsangiz unda biz bilan jannat orasida atigi bir soatlik yo'l (bor). «Xudo yo'lida o'lganlarni o'liklar deb zinhor hisoblamang, – yo'q, ular tirikdirlar va o'z rabbi-lari rizqida (bo'ladilar)»⁵⁰². Sizning «bizning qalbimiz tog'lar, adadimiz qumlar kabi (sonsiz-sapoqsiz)», – degan so'zlaringizga kelsak, qo'ylarning ko'pligi qassobni bezovta qilmaganidek, ko'p o'tinga andak olov kifoyadir. «Qanchadan qancha oz guruhlar Tangrining izmi bilan katta guruhlardan g'olib kelgan? Tangri sabrlilarga yordir»⁵⁰³. Qochish musibatdan emas, biz halokatdan bag'oyat bexavotirmiz.

Agar biz yashasak, baxtli (bo'lib) yashaymiz, (agar) o'lsak shahid bo'lib o'lamiz: ogoh bo'l, tangriga e'tiqodli guruhlar doimo g'olibdirlar⁵⁰⁴. Amiron mo'minlardan va xudoning yer yuzidagi xalifasidan keyin sizlar bizdan itoat talab qilasizmi? Na sizning so'zingizni tinglash, na sizga bo'ysunish bor! Siz bizdan o'z ahvolimizni ravshanroq bayon qilishni talab qilasiz. Bu so'zingiz o'z nazmida bo'sh va o'z iborasi jihatidan bir-birida yopishmagan (tarqoq). Agar (xat) ochilsa, albatta izohlashdan oldin bayon bo'lardi. Iymonga kelgandan keyin bu kofirlikmi? Yoki bo'lmasa, ikkinchi xudoni qabul etdingizmi? Sizlar (xat emas) odatdan tashqari bir narsa yubordingizki, «oz qoldiki

undan osmon parchalansa, yer yorilib, tog'lar yemirilib qichqirsa»⁵⁰⁵. O'z risolasini bezak qo'yib bezagan va o'z maqolasini tavsiflagan ko'tibingga aytki, bizlar maktubdan voqif bo'ldik, vaholanki u eshikning g'ichirlashiga-yu pashshaning g'ing'illashiga o'xshaydi. «Biron narsa haqida gapira oladigan narsa yozamiz va unga azob-uqubattan birmunchasini cho'zamiz»⁵⁰⁶. Bizlarda, sizlar uchun Olloi taoloning quvvatidan bahramand bo'lgan qilichdan bo'lak hech narsa yo'q».

Shuningdek, men bir nusxada uchratdimki, davr o'tishi sababli zamon uning siyohlarini mahv etgan va zamon yuzidagi asrlar almashinishi (bu xat) qora soqolini oqartirgan; bu kitobning surati va bu kitobning hay'ati totor Xulokusi⁵⁰⁷ tilidan Nasiruddiv Tusiy⁵⁰⁸ inshosi bilan bitilgan bo'lib, (u) Misr sultoniga yuborilgan. Javob surati ham aynan o'sha asrda o'tgan kishilar tomonidan insho qilingan.

Fasl

Sulton Burhonuddin⁵⁰⁹ning o'z choparlariga nisbatan qilgan ishi Temurga yetgach uning qahri keldi. U g'azab qanotlarini qoqdi va qalbining qoni qaynab buzildi hamda g'am-g'ussaga botib g'azablandi va oz bo'lmasa g'azabidan bo'g'ilib o'layozdi. Lekin u buning tagida yashirin ishlar yotganini, musulmonlarning ko'p sonli qo'shin-u lashkarlari borligini fahmladi. Din egalari orasida musulmon sherlaridan qolganlari borligini, (hali) o'z ro'parasidan dahshatli sherlaru yovvoyi yirtqichlar chiqishini angladi. Shu tufayli u payt poylab, sabr qildi va orqaga tisarilib, tevarak-atrofdan ularni kuzata boshladi.

Temurni daf etish uchun shom askarlarining o'tlanishi bayoni

Bu bilan bir qatorda Shom amirlarining maligi Tanam askar bilan Arzinjonga qarab chiqdi, ammo u (fursatni) g'animat bilib (orqasiga) qaytdi⁵⁰⁹. U bundan (hech) zarar ko'rmadi. «Tangri kofirlarni o'z qahrlari bilan (birga) qaytardi. Ular hech bir xayrlikka erisha olmadilar»⁵¹⁰. Islom askarlaridan har bir qahrli sher qaytdi; ulardan har biri o'z suratiga yarasha turnalardan ov qilgan edi. (Bu) qaytish «nur ustiga nur bo'ldi»⁵¹¹.

Temurning qaytishi va Hind yerlarini xolis (o'ziniki) qilishga qasdi bayoni

Keyin Temurga Hind sultoni Feruzshohning⁵¹² (bu) dunyo zahmatidan xudo rahmatiga o'tgani xabari (borib) yetdi. Uning (o'rniga) xalifa bo'ladigan o'g'li yo'q edi. Uning vafoti hukmi (munosabati) natijasida bo'sh qolgan ushbu vazifani egallash uchun Temur say ko'rsatdi. Hind sohibi vafot etganda odamlar orasida parokandalik boshlandi. Hind (iston) ishining dengizi mavjlandi va har bir kimsa (davlat ishi) havzasida sho'ng'iy boshladi. Natijada, ba'zi (kishi)lar aziz, ba'zilar xor bo'ldi. Keyin odamlar Mallu ismli (bir kishi)ni vazirlik hukmiga (saylashga) ittifoq qildilar. U odamlarning tarqalgan ishini tartibga solib, martabasini ko'tarishga sazovorlarning (martabasini) ko'tardi, nohaq (yuqori) ko'tarilganlarni (quyi martabaga) tushirdi. Keyin uning birodari, Mo'lton shahri mutavallisi Sorangxon⁵¹³ unga qarshi isyon ko'tardi. Ular orasida ixtilof voqe' bo'lib, Hind to'dalari turli guruh va toifalarga to'zib ketdi⁵¹⁴. Natijada ular orasidagi ixtilof Temur uchun eng yaxshi madadkor, zo'r tayanch va quvvat bo'ldi.

Men dedim:

Dushmanlar fikrlarining tarqoqligi,

Do'stlar xotirlarining jam bo'lishiga sababdir.

Mallu⁵¹⁵ Mo'ltonga yetgach Sorangxon unga qarshi qo'zg'oldi. Shunda Mallu Mo'ltonni hisorga olib, uni bezovta qila boshladi.

Uning (Mo'lton) askarlari behisob, qo'shin to'dalari kechalari (tim) qorong'i edi. Hatto, aytishlaricha, uning behisob, sonsiz-sanoqsiz askarlari jumlasidan sakkiz yuzta fil ham bor edi. Shu bilan birga, Xind atrofidagi har bir amir, Hind tomonlaridagi har bir boshliq o'z etaklarini shimargan holda o'ziga tegishli yuk-yopig'lari-yu odamlarini yiqqan edi. (Bir so'z bilan aytganda) ular bo'lishi lozim bo'lgan qiyinchiliklari uchun yuklarini zabt etgan va o'z hojatlari uchun filarini bog'lagan edilar. Ushbu ladad va husumat to'rt oycha, ya'ni Mallu shaharni xalos qilib, uni (Sorangxon) qo'lidan xolis o'ziniki qilib olgunicha davom etdi.

Mallu hokimiyatni egallab, Hind(iston) ishlari unda qaror top-gach, hamda Temur uning tomoniga qarab otlanganligi xabari kelib yetgach, u qattiq jidd-u jahd bilan kirishib, ko'p sonli qo'shinu qurol-yarog' tayyorladi. Har taraftan yordam olib madad so'radi. Bu yo'sin-da hisobsiz mol-dunyo sarfladi va (endi o'zini hech kim (yengishga) qodir emas deb hisobladi. Ko'p mol-dunyoni sarflab, ot va odamlar-ni jam qildi hamda mamlakatidagi bor fillarni hozir etdi. Keyin (bu-tun) shaharlarini-yu (yashirin) pistirmalarni mustahkamladi. Urushda qo'llash uchun fillar ustiga kajavalar o'rnatdi. Jang tahririda aniq bir fiqh tutdiki, bu orqali (jangga) borib undan keldi.

Temur ham o'z yurishida qushdan tez uchib kela boshladi. Chunki, bu chegarada uning na oldini to'sadigan, na hind sultoni askarlari ichi-da unga yaqin keladigan biron kimsa bor edi. Temur qo'shinlari bilan hindlarga yetgach, hindlar qo'shinlari bilan unga ro'baru chiqdilar⁵¹⁶. Temur otlarini hurkitish⁵¹⁷ uchun hindlar fillarni oldinga qo'ydi-lar-ki, ularni hisorda qo'llaniladigan jullarga o'ragan va har bir fil ustiga qalqonlardan kajava yasab, har bir kajavaga shiddatli damlarda ham dosh beradigan, ham rijo tilanadigan jangchilardan qo'ygandilar. Fill-arga devlarni ham qochishga undaydigan dahshatli qo'ng'iroq va zan-glar taqdilar va hind qilichi⁵¹⁸ deb atalsa to'g'ri bo'ladigan qilichlarni u (fil)lar xartumlariga bog'ladilarki, ular alangasining shu'lasi – bu shu'lani sind olovi⁵¹⁹ desa to'g'riroq bo'lardi – boshlarni o'ziga chor-lar ediki, boshlar esa ularga sajda qilib quyi egilardi. Fillar hartumi-dagi bu qilichlar oziq tishlari ustiga ustama edi. Bu oziq tishlar fillar ustiga ijob bo'lgan vazifani ado etishda go'yo to'la-to'kis nisob va o'q otib nayza ushlab ro'para kelgan har bir kimsani tilka pora qilib bo'g'ziga bexato teguvchi yoy edi. Shu fillar jang saflarida⁵²⁰ go'yo o'zida bor sherlari bilan yuradigan vodi, yoiniki o'zidagi qo'shin-lar bilan oqadigan qo'rg'on, yoiniki o'z yo'lbarzlari bilan chopadigan tog'lar, yoiniki to'liq mavjlari kabi borib-kelib turadigan dengizlar, yoiniki o'zining momaqaldirloqlari bilan oqib keluvchi bulut soylari, yoiniki o'zining qora balolari bilan keladigan firoq kechalari kabi edi. Fillar izidan hind urush suvoriylari, zarba-yu ta'na botirlari, qora

sherlar, (terisi) silliq bo'rilar, sepkilli qoplonlar bo'lib, ularning har qaysinisida Xatt nayzasi⁵²¹, hind qilichi, xalanj (kamon) o'qi⁵²², zakiiy qalb, bardam yurak, qat'iy azm, rizoli sabr⁵²³ bor edi.

Ushbu fillarni qo'rqitish uchun Temur ishlatgan firib bayoni

Bu holatdan Temur voqif bo'lib, hind askarlari gazlamasi shu zaylda to'qilganligiga qanoat hosil qilgach, bu tuzoqni daf qilish uchun u hiyla ishlatdi. U hindlarga deb (go'yo) bir qozon sho'rva qildiki, uning qaynatmasi bo'tqadan ko'ra ham quyuqroq edi. Fillar firibini daf qilishni (eng) avval hiylakorlikdan boshladi. U metindek fikrini temir tikonlar tayyorlashga ishlatdi. U (tikon)larning shakli uchburchak, tavsifi esa badoatli, go'yo (u tikonlar) o'zlarining mudhish shakllarida xudoni uchta deyuvchilar kabi, yoinki hisobchilar ishlatadigan istilohi «vafqning» (uchburchak) vaziyatiga o'xshaydiki, ularning adadlari uch bo'lak bo'ladi⁵²⁴. Shunday shakldagi tikonlardan minglarcha yasadilar. Keyin ular saf bo'lishib fillar maydoniga tomon yurdilar. Ushbu tikonlarni kechasi sochib, (bu bilan) fillar va ular egalariga kulfatu ofat keltirdilar va bunga (maxsus) chegara belgilab, o'sha chegaradan (nariga) o'tilmasin degan farmon bo'ldi. Keyin Temur (jang) talabgarlari va botirlarini otlantirib, sher va shervachchalarini tartibga soldi, otlarini saralab piyodalarini tanladi hamda o'z askaridan dushmanga qarshi o'ngu chapga pistirma qo'ydi. Sayyoralar sultoni⁵²⁵ barcha tomon ufqlariga o'z guruhlarini (nuri)ni tarqatib, zulmat lashkari (o'z) yulduzlari piyodalarini to'plab qochishga etak shimarganda, Temur askari o'sha (belgilangan) chegaraga borib yetguncha asta-sekin yurdi. Ikki tomon askari bir-biriga ro'para bulgach Temur askari «orqaga tisarildi»⁵²⁶ va (Temur) o'z otlari bilan (yurib) fillar yo'li bo'ylab chekindi. Shunda Mallu askarlari Temur otlari xurkidi va uning nusrat quyoshi tutilib, askarlari kavkablari so'ndi deb tasavvur qildilar-da, fillar qal'alarini qo'pardilarki, ular (go'yo) seldek bo'lib hayqirib oqdilar. Hindlar Temur askarlari izidan fillarni (erga) tashlangan o'sha tikonlar tomon haydadilar. Fillar ustida o'tirganlar orqasidan hind otliq va piyodalari ergashdilar. Fillar seli tikonlar tashlanib ajratilgan joyga

yotgach, ushbu tikonlar fillarning oyoqlarini o'pib, ular tovonlarini yanchildiki, fillar oyoqlari tikonlarni shur etdi va ular orqaga tisarilib qaytdilar, balki aqlsizligi natijasida⁵²⁷ dushmanga orqa o'girib qochdilar. Mallu askarlari fillarni qochishdan to'xtatib, ularni qaytarishga urindilar. Lekin qochishni man qilish va qaytarish foyda bermadi. Pillar dushman tomoniga qarab olg'a yurishda go'yo Abraha fili⁵²⁸ singari bo'lib qoldilar. Bu «tikonzorda» tikon zarar keltirgani sababli fillarga jangdan qochishdan boshqa chora qolmadi. Natijada, (qochayotib) fillar odamlar-u otlarni poymol qilib ketdilar, Mallu askarlarining o'liklari tog'lar kabi uyulib, qonlar u (tog') lar vodiylaridagi sellar kabi oqdi. (Buning ustiga) Temurning o'ng-u chapda pistirmada (yashirib) yotgan odamlari chiqib, qolganlarini ular halok etdi va Mallu askarlarining avvaliga oxirini olib borib qo'shdilar.

Aytishlaricha, Hind yerlarida tuyalar bo'lmay, ularning manzaridan fillar qo'rqib, (ulardan) uzoqroqqa qochadi. Shu sababli Temur besh yuzta hurkong'ich tuyalardan to'plashni va ularni haydovchilarga filiklar tiqilgan qamishlar va yog'lanib ho'llangan paxta yuklaridan ko'p miqdorda ulashib, qo'shinlar bir-birlariga ro'baru bo'lgunlarida tuyalarni otliqlar oldida haydashlarini buyurgan. Qo'shinlar saf tortib jang boshlashdan bo'lak yo'l qolmagach, Temur o'sha ortilgan (paxta) toylarga va yuklarga o't qo'yib, tuyalarni fillar tomonga haydashni buyurgan. Tuyalar olov haroratini his qilgach, tipirchilab qolib fillar tomonga qarab yeldek uchib ketishgan va ushbu aytilgandek bo'lgan. «Go'yo sen Uqaysh qabilasi⁵²⁹ tuyalaridan birisan, (qo'rqitish uchun) uning oldida mesh bilan ovoz chiqaradilar».

Fillar olovni ko'rib, tuyalar bo'kirishini eshitgach va ularning qanday mahluq ekanligiga nazarlari tushib, tovonlari bilan chapak chalib qo'shiq aytib raqsga tushishlarini ko'rishi bilanoq «o'z haydovchilarini ag'natib ustlarida o'tirganlarni yiqitib, bo'ynini sindirib»⁵³⁰ orqasiga qarab tiraqaylab qochdilar va otliqlarni yanchib, piyodalarni poymol qilib ketdilar. Temur odamlari fil sohiblari ustidan zafar oyatini tilovat qilib, ular boshiga «qushlar galalari misol kamon o'qlarini yubordilar»⁵³¹. Hindlar fillardan hech manfaat ko'rmay, aksincha u (fil)lar piyoda va otliqlardan ko'pchiligini halok qildi. Keyin hind

askarlari va ular ichidagi otlig' u piyoda botirlar orqaga chekindilar va (yangi) guruhlar to'plab bayroqlar ko'tardilar. Keyin ular bir-birlariga qo'shilishib yig'ilishdilar va bir-birlarini bekotgan holda saf tortdilar. Ular orasida majusiylar, musulmonlar, o'z ulug' nasabi bilan tanilgan pahlavonlar-u jangovar shior bilan chaqiruvchi munodiylar bor bo'lib, ularning hammasi, go'yo zulmatli tunning bir bo'lagi kabi temirdek qora rangda edi⁵³². Keyin ular totorlarga yaqin keldilar va bir-birlariga tashlandilar, kamondan o'q otishib, nayza sanchishib jang qilganlaridan keyin qilichlar bilan bir-birlariga zarba bera boshladilar va dushmanlar o'zaro bir-birlariga jips bo'lishib tashlandilar. Keyin ular o'zlarini otlaridan (tappa-tappa) tashladilar va ushbu chang-u to'zonda kecha bilan kunduz aralashib ketdi. Raqiblar orasida turli xil zarbalar davom etib, ular ichida hamlalar savlat to'kib, maqtovgaga sazovor darajada bir-birlariga hujum qildilarki, nihoyat, qazo va qadar tili chindan ham kecha va kunduz ixtilofidan boshqa oyatlarga cha tilovat qilmaguncha davom etdi. Keyin jang-u jadal nihoyasiga yetib, izdihom ko'tarilgach, hindlarning hovuri sovib Hama⁵³³ askari mag'lubiyatga uchragani zohir bo'ldi. Hindlar ustiga musibat tushib, tangri kecha belgisini yo'q qildi. Hindlar tarqab, har tarafga qochdi va muxorabada ular ishlarining tugunlari yechilib, tarqalib ketdi; ularning shonli erlari o'ldirildi va sultonlari – Mallu qochdi. Samarqandda o'z ustunlari mustahkam bo'lganidek, Temur va uning hukmi Hindistonda hozirgi vaqtgacha sobit bo'ldi.

Keyin Temur hind mahorajalarini to'plab, (hind) fillarini bog'ladi va mamlakat ishlarini tartibga soldi hamda zabt etishda nima o'ziga ijob, nima chetda turganligidan g'ofil bo'lmadi. Fillarni o'z haydovchi (ega) lariga topshirib, Temur o'zi mamlakat taxti Dehli shahriga qarab yo'l oldi. U (Dehli) azim shahar bo'lib, turli-tuman fazilatlar jamlangan, ochiq-oydin shuhrat sohiblari yig'ilgan, tijorat ahllarining mazgilgohi turli-tuman javohirlaru xushbo'yliklarning ma'dani edi. Shahar (ahli) qurshovda bo'lib (ham Temurga monelik ko'rsatdi. Shunda bu tubsiz kenglikni undan ham ko'p bo'lgan askarlar va Temur bilan bo'lgan haloyiq-u xalqlar o'rab oldi. Aytishlaricha, ammo bu askar va xaloyiq o'zlarining ko'pligi-yu sonsiz-sanoqsiz- ekanliklariga qaramasdan, Dehli (shahri) ni aylantirib o'rab olishga qodir bo'la

olmadilarki, shahar doirasi shunchalik darajada keng edi. Go'yoki Temur shaharni bir tomonidan muhosira etib ishg'ol qilishga muvaffaq bo'lgan-u, lekin boshqa tomonlarida yana uch kun jang-u jadal davom etgan. Shahar qo'lami kengligidan va odamlari ko'pligidan hisor etilgan tomondagilar boshqa tomonda nima yuz berayotganidan bexabar edilar.

Ikki podshohning: Abu-l-Abbos Ahmad va Malik Az-Zohir Barquqning vafoti xabarining⁵³⁴ temurga yetishi bayoni

Temur Hind taxti-yu uning shaharlarini istilo etib, (Hind) yerlari va mintaqalarini egallab, (uning) farmonlari (Hindiston) qir-tepaliklarining tublarigacha borib yetib, askarlari hind viloyatlarining tekis va g'adir-budur (joy) lariga tarqagan va xoh dengizda (suvlikda), xoh quruqlikda bo'lsin, hind raiyalari ustiga ular fasodliklari zohir bo'lgan bir paytda Shom tomonidan Temurga xabarchi kelib, qozi Burhonuddin Ahmad as-Sivosiy va Malik az-Zohir Abu Said Barquqning dor-us-salomga ko'chganliklarini bashorat berdi. (Bu xabardan) Temurning qalbi shodlanib, yengil nafas oldi va oz bo'lmasa xursandligidan Shom tomoniga qarab uchib ketayozdi. Natijada, u tez sur'atda Hind ishlarini kamoliga yetkazib, u yerdan olgan xazinalar-u nafis mollarni unda bo'lgan qo'shinu askarlar bilan (birgalikda) o'z mamlakatiga ko'chirdi⁵³⁵. Ushbu olomonni va boshqa asir olingan qo'shinlarni Movarounnahrning tevarak atrof chegaralariga tarqatdi. Hindistonda esa hech narsadan taf tortmay (bir) noib tayinlab qoldirdi. Keyin u Samarqanddan chiqib, shoshilinch ravishda

Shomni mo'ljallab jo'nadi⁵³⁶. U bilan birga, hind askar boshliqlari, a'yonlarining mashhurlari, ular fillarining sultonlari-yu (hind) sultonining fillari bor edi.

802-yilning avvallarida (1399-yil sentyabr) Temur mamnun holatda muz tog'lari misoli ushbu toifalar bilan yuzlanib, to'fon kabi Jayxundan Xurosonga qarab quyuldi.

O'z pushti kamaridan bo'lgan o'g'li Amiranshohni Temur Tabriz mamlakati va o'sha diyorlda qaror toptirgan edi. Sulton Ahmad bo'lsa, qochishga tayyor bo'lib Bag'dodga qaytgan edi⁵³⁷.

qda? Uning o'z o'g'liga Va'zi-yu⁵⁵⁴ umri bo'yi o'z lubadiga⁵⁵⁵ bergan tarbiyati qayoqda? Bepoyon mulkka ega bo'la turib, tangri taolo amrlarini ado etib, zikru tasbehni takror qilgan Dovud⁵⁵⁶, qayoqda-yu sen qayoqda? Undan (Dovuddan) keyin Sulaymon va uning inslar, jinlar, qushlar⁵⁵⁷, hayvonlar va shamol ustidan hukmi qayoqda-yu sen qayoqda? Ikkala Mashriqqa⁵⁵⁸ egalik qilib ikkala Mag'ribgacha⁵⁵⁹ borib yetgan hamda ikki tog' qoyasi o'rtasiga to'g'on bunyod⁵⁶⁰ etib, mamlakatlarni bo'y egdirib, tangri bandalariga egalik qilgan Zulqarnayn⁵⁶¹ qayerda-yu sen qayerda? Anbiyolar sayyidi, rasullar muhri va saylanganlar sarasi barcha olamga rahmat tariqasida yuborilgan⁵⁶², Odam Ota hali suv bilan tuproq o'rtasida turganida, payg'ambar bo'lgan Muhammadu mustafo va ahmadu mujtaboga nisbatan sening maqoming nima? Muhammadga yerning Mashriq va Mag'rib (ya'ni barcha) tomonlari nasib bo'lib, uning shoxida-yu g'oibi qarshisida qo'l qovushtirib turdi va xazinalari ochilib, (erning) zohir va yashirin narsalari unga namoyon qilindi; muruvvatli maloikalar uning qushini bo'lib, jinlar, inslar, qushlar, vahshiylar va qurtu qumursqalar unga iymon keltirgan; karomatli oliy tangri uning itoatiga tog'lar podshohini yuborib, unga quvvat bergan (bo'lsa) uning nusrati bayroqlarini o'ngu chapda eltuvchi sabo nasimi bo'lgan. U mutakabbirlarni qahru haybat bilan qo'lga kiritgan; Xusravu Qaysarlar bir oylik yo'lda turib undan titraganlar, tangri uning o'z yordami hamda «Muhojirlar» va «ansorlar»dan iborat mo'minlar bilan qo'llab-quvvatladi hamda qachonki kofirlar uni (Makkadan) chiqarganlarida tangri unga yordam berishda o'zi mutasaddi bo'lib (Abu Bakr bilan) ikkisi g'orda ekanlarida ikkoviga madad berdi⁵⁶³. Tangri taolo unga sharaflı ulov al-Buroqm⁵⁶⁴ yetkazib, uni qaybir kechada masjid al-xaramdan⁵⁶⁵ masjid al-Aqsoga⁵⁶⁶ olib bordi. Keyin tangri uni yetti qavat osmonga ko'tardi va o'zining shonli ismini uning ismi bilan yaqinlashtirdi. U o'z bandalarini to'qiyomatgacha chegarasi va rasmiyati o'zgarmas shar'iat bilan ibodat qildirdi. Tangri koinotni uni deb yaratib, uning siymosi nuri bilan (butun) mavjudotni yoritdi. Olamda undan ko'ra sharaflıroq va faxrlıroq (hech bir kimsa) yaratilmagan. Alloh uning (avval) o'tgan va keyingi gunohlarini hammasidan kechdi⁵⁶⁷. Tangri unga o'z

mo'jizalaridan shunday bir mo'jiza berdiki, bitta arpa kulcha bilan behisob alomonni to'yg'izdi va bir to'da otliqlarni (o'z) barmoqlari orasidan chiqib turgan zilol suvga qondirdi. Uning uchun oy (ikkiga) ajralib⁵⁶⁸, daraxtlar(uning) da'vatiga «labbay» deb javob berdi⁵⁶⁹, kaltakesak unga iymon keltirib, tosh (lar) unga salom berdi. Axir, u (yaratgan) mo'jizalarni-yu (ko'rsatgan) karomatlarni sanab hisobiga yetib bo'ladimi? Mana bir muayyada mo'jizasining o'zi seni boshqa mo'jizalar talab qilishdan tiyadiki, abadiy karomati, zamon o'tishi bilan ham boqiy qoladigan, kechayu-kunduzning aylanishi bilan bir me'yorda turadigan mo'jiza – u Qur'on ul-majiddir. U shundayki, «na oldidan, na orqasidan (biror) botillik (yaqin) kelmay, hikmatli, maqtovli (zot xudo) tomonidan nozildir⁵⁷⁰. Mana bular payg'ambarning bu dunyodagi tutgan manzillari bo'lib, (bular) oxiratda uning uchun atalganlaridan boshqalaridir. U (Tangri) o'zining ushbu so'zlari bilan payg'ambarga bashorat bergan: «Sen uchun oxirat bu dunyodan ko'ra yaxshiroq, (zinhor) Rabbing tez orada senga ato-yu ehson qiladiki, sen (undan) rozi bo'lasan⁵⁷¹, shu bilan birga Tangri taolo payg'ambarlardan Muhammadga iymon keltirishga va uni qo'llab-quvvatlashlariga ahdu paymon olgan. Basharti ular Muhammad zamoni-gacha yashaganlarida edi, ularning faqatgina unga (Muhammadga) ergashib, uning amrlarini bajarishdan bo'lak choralari qolmasdi. U (Muhammad) Alloh do'sti Ibrohimning urug'i, Muso va Bani Isroil ulamolari vasilasi: uning kelishi haqida Injilda Iso tili bilan bashorat berilgan: diydor ko'radigan kuni o'z rabbi hamda bayrog'ining homilidir; odam va undan keyingilar uning bayrog'i tagidadurlar. U jannatga tushiriladigan hovuz egasi va shafolat maqomida o'z rabbidan xitob oluvchi va maqomu mahmud egasi. So'zlar ishlatilishidan namuna qilib aytgan she'rim mazmunida:

So'zla – gaping eshitiladi; shafolat tila – shafloating qabul etiladi.
 So'ra, so'raganingga erishasan – izzat xil'atiga loyiq bo'lasan;
 mening ne'matlarim nurlarini o'zingga (singdirib) ol.

Ana o'sha sayyidlarga, xayru saxovat konlarigayu, baxt-u sadoat kalitlariga nazar tashlachi? Ular dunyoga hirs qo'yib, unga is-hondilarmi? Yoki unga qiyo boqdilarmi? Lekin boqqan bo'lsalar

faqatgina bepisand va ibrat ko'zi bilan boqdilar! Ularning nazarlari Alloh farmoniga ta'zimdan bo'lak narsa edimi? Bu nazar tangri bandalariga shafqatdan boshqa nima edi? Xulafoyi roshidindan ortiq senga kifoyatli narsa bormi? Bu ummat ichida quyosh va oy maqomida bo'lgan ikki Umardan⁵⁷² boshqa ulug' zot bormi? Shular misoli odilo na xalifalar, kamolatli podshohlar, fazilatli sultonlar borki, ular adl bilan hukm yuritdilar. Ular Tangri taoloning bandalari ustidagi haqlarini muhofaza etdilar, oliy tangri bandalarini uning yerlarida zulmdan himoya qildilar, xayr-saxovat qoidalariga asos soldilar va faqat adl-u insof yo'lida javlon urdilar. Ular mana shu zaylda olamdan o'tdilaru asarlari boqiy qoldi. Ular haqidagi (xush) xabarlar, garchi o'zlari dunyodan o'tsalar-da, (ular) kunlarini barhayot qildi. Shu tariqa ular avvalgilar misoli o'tdilar va ular to'g'risida oxirgilarda sadoqat lisoni boqiy qoldi, chunki ular eshitganlari taqozosiga ko'ra ish ko'rgandilar.

Sen, odamlar, yaxshi (edi) deb zikr etadigan bo'lgin,
Chunki odamzot zikr qilinuvchidir.

Senga kelsak, xalq ustidan hokimiyatga ega bo'ldingda adolat ham ko'rsatding, lekin haq yo'lda emas; xalqqa g'amxo'rlik ham qilding – lekin mol-dunyo-yu ziroatlariga va ular qalblari va suyaklarini himoya qilding – lekin o't bilan yurding, asos ham solding – lekin fitnalarga; lekin payg'ambar rasm-rusumlarini poymol etuvchi yo'ldan. Shu bilan birga, garchi sen yetti osmonga⁵⁷³ ko'tarilgan bo'lsang ham (baribir) Fir'avn va Shaddod martabasiga yetamolmading; garchi sen baland tog'lar cho'qqilarida qasrlar ko'targan bo'lsang ham baribir ular yer yuzida tengi bo'lmagan ko'p ustunli Eramga⁵⁷⁴ barobar kela olmaydi. Sen man etganu amr qilganlarga va so'ngra (dunyodan) o'tib g'uborga aylanganlarga (bir) nazar sol-da, tug'yon bilan fujurlik qilganlardek, yuz o'girib kofirlarcha ish yuritganlardek bo'lma. Bu xitobga javob (berish) dan o'zingni tiy; yoyni yasagan (kish) iga berib, uyni qurganiga qoldir⁵⁷⁵. Alloh, uning rasuli va iymon keltirganlarga tomon nigoh tashla, bo'lmasa sen say ko'rsatib fasod keltirish uchun yer yuzida hokimlik qilganlardan bo'lasan. Agar (ish) shu

tarzda bo'lsa, unda men sening ustingga boraman va qo'llaringga urib fasod ishlarda jidd-u jahd ko'rsatishdan seni qaytaraman va oyoqlaringni to'g'rilayman».

Shuningdek, Amiranshohning maktubida ko'pdan ko'p adabdan tashqari, gunohga serob iboralar bor edi.

Temur bu maktubdan voqif bo'lgach, o'z otlari jilovini Tabrizga qarab burdi. Amiranshoh huzurida bir guruh (adovatda) haddidan oshganlar bo'lib, ular yer yuzida fasod tarqatishda jidd-u jahd ko'rsatgandilar. Ulardan Qutb al-Mousiliy⁵⁷⁶ bo'lib, u bevafo zamonning mo'jizasi, musiqa va qo'shiqlar ilmida (katta) ustoz edi. (Qachonki) u qamishni soyratganda e'tiborli kishilar ham sukutga borar; (u) nayni labiga qo'yganda Ishoq⁵⁷⁷ va uning otasi udining ovozi chiqmay qolardi; basharti u kuylashga boshlasa sohibjamollarga bo'lgan ehtiyojdan qutqarar, kishi ruhi uning mayin nafasiga «mening azob-uqubatlarimni yengillat» deb zorlanar edi; uning qamish (nayi) esa barmoqlarga ishorat qilib «bosh ustiga» deb javob berardi. Keyin cholg'uvchi uning ichiga ruhni puflab har qanday majruh qalbga shifo va yaralangan yurakka davo bag'ishlardi. Agar uning nayi o'zining kelishgan qaddi-qomatini rostlab, o'z ohangi ostida «raqsga» tushib ketsa, unda chang orqasini egiltirib, uning jozibali ovozigaga bo'yin egardi. Agar nay o'z kuylarini (kishilar) qalblari tinglashlari uchun og'zini ochsa, unda ud quloq solmoq uchun bo'ynini egib adab barmoqlari bilan quloqlarini cho'zib eshitardi. Aytishlaricha, u (Qutb) oddiy va murakkab, yasma va asosiy kuylarning jamiyki nag'malarini o'z udining har qanday bo'limlaridan chiqarar ekan. Uning maqomlarga bag'ishlangan asarlari bo'lib, (bu borada) uning bilan Ustoz Abdulqodir al-Marog'iy⁵⁷⁸ o'rtasida bahslar bo'lib o'tgan.

Amiranshoh unga juda mehr qo'ygan bo'lib, uning suhbatini va ishratini (o'ziga) g'animat bilar edi. Temur bo'lsa ajib narsalardan ajablanmas, o'yin-kulgi va musiqa uni o'ziga maftun etmasdi. Binobarin u: «Go'yo Abdulqodir Shayx Uvaysning o'g'li Ahmadning aqlini olib, uni to'g'yon (yo'li)ga boshlaganidek, al-Qutb ham Amiranshohning aqlini olib uni fasodga boshladi», – dedi.

Keyin ushbu to'g'yonchi (Temur) 802-yil rabiy ul-avval oyining o'n yettinchisida (1399-yil 17-noyabr) Qorabog'ga yetib keldi va uni

manzilgoh qilib to'xtab, unda ulovlariga dam berdi. U Ozarbayjon yerlarini zabt etib, o'sha fasodchilar va adovat ahllarini qatl qildi⁵⁷⁹, lekin Amiranshohga hech bir ozor bermadi⁵⁸⁰, chunki u uning o'g'li bo'lib, o'z pushti kamaridan yaratilgan edi. Ular (ikkovlari) o'rtasida shubhali ishlar⁵⁸¹ bo'lib o'tdi-yu, ular tafsiloti yolg'izgina tangriga ayon.

Keyin Temur o'z qo'shini bilan jumodul – oxira oyining ikkinchisi, (1400-yil 30-yanvar) payshanba kunida yo'lga chiqib, Tiflis shahri ni oldi va Gurjilar yerlariga qarab yurib, (o'zi) egallagan qasr va burjlarni vayron qildi va ularni (gurjilarni) qal'a va itoatsiz qo'rg'onlarga tiqdi. O'zi qo'lga kiritganlardan xoh itoatkor, xoh isyonkor bo'lsin (hammasini) o'ldirib, ularning boshlari-yu kokillaridan tortib (sudrab) yurdi.

Keyin Temur o'z inodi jilovini burib, o'z zolimlarini Bag'dodga qarab gij-gijladi. Rajab oyining o'n sakkizinchisida (15 mart) Sulton Ahmad bu hayqirgan (dengiz) dan Qora Yusufga (qarab) qochdi⁵⁸². Natijada, Temur uning bo'ronidan taskin topib, bu bilan dushmanlari va raqiblaridan xotirjam bo'ldi. U yurishini muhlatga solib, o'z mu-nozarachilari bilan bo'lgan nahvida «g'ayru» va «sivo» («falon-fuston») bahslarini ishlatdi. U har xil makr va ilmoqli harakatlarga kirishib, o'zini g'ofil ko'rsatib, ushbu nashidani kuylar edi:

Men Alva bilan Su'do haqida gapiraman,
(ammo) meni istagan muroqdim sizsiz:
men na Su'doni va Alvani xohlayman.

Natijada, Temurni yaramas gurjilar yeridan qo'zg'algani yo'q (deb) tasavvur qilib, bir kun⁵⁸³ Sulton Ahmad va Qora Yusuf Madinat us-salomga⁵⁸⁴ qaytib keldilar. Ular Temurning (Kurjdan) chiqqaniga ishonchlari komil bo'lgach, – agar Temur biror maqsadga ko'z tiks-a, undan boshqaga burilmasligi ularga avvaldan ayon edi, – o'z qush-larini Rumga tomon uchirdilar va diyorlarini qarg'a-yu boyo'g'lilar qag'illashlariga tashlab ketdilar⁵⁸⁵. Bu qari burgut (Temur) bo'lsa, turkman oromgohiga qarab ravona bo'ldi. Keyin u qilichini qinga solib, to'g'yonni tugatdi va yozni shu joyda o'tkazdi.

Sivos va Shom sultoni vafotidan keyin qanday fitna-yu bid'atlar voqe' bo'lgani va fasodliqlar uchun qilich yalang'ochlangani bayoni

Shu paytda odamlarning ishi parokandalikka yuz tutib, Misr va Shom yerlaridan tortib to Sivosgacha iztirob voqe' bo'lgan edi. Misr va Shomda o'z sultonlarining vafoti⁵⁸⁶ sababli bo'lsa, Sivosda esa o'z Burhonining qatl etilishi sababidan edi⁵⁸⁷. Ular ikkalasining o'limi go'yo Qora Yusuf⁵⁸⁸ va Malik al-Muayyad Shayx Abu-l-Fath G'iyosuddin Muhammad Ibn Usmonning⁵⁸⁹ o'limiga o'xshab vaqt jihatidan bir-biriga yaqin edi. Ushbu ikki ulug' maliklarning o'limi orasida ham xuddi ana shu ikki sultonning o'limi (orasidagi) ga o'xshab yarim yilga yaqin vaqt o'tdi.

Qozi (Burhonuddin) ishlaridan bir shingil va uning qay tariqa Sivos va o'sha yerlarni egallagani bayoni

Qozi Burhonuddinning qatliga uning bilan adovatchilar bosh (lig') i Usmon Qorayluk o'rtasida voqe' bo'lgan ixtilof sabab bo'ldi; kezi kelganda bu (ixtilof) haqida ziyoda bayon qilinadi. (Burhonuddin) ning otasi Qaysariya va Qaramonga qarashli ba'zi yerlar hokimi Sulton Aratna⁵⁹⁰ huzurida qozi bo'lib, amirlar va vazirlar o'rtasida ta'siru e'tiborga ega edi.

Uning o'g'li mazkur Burhonuddin Ahmadning esa barq urgan o'spirinlik davri bo'lib, sharafligi⁵⁹¹ ilm va uning ahllari toliblaridan hamda ilm tahsil olib qo'lga kiritishda jidd-u jahd ko'rsatadiganlardan edi. U mukammal ravishda ilmlarni egallash, mantiq va mafhum yo'llari bilan ularni o'zlashtirib olish niyatida Misrga qarab yo'l oldi. Bu o'spirin g'oyat darajada zehnli, ziyrak daholi, bilim yo'lida uyqudan (ham) voz kechgan bo'lib, qisqa muddat ichida bir qadar ilmlarni mukammal egalladi. Bir kun u Misr (Qohira) da sayr qilib yurganda yo'l ustida g'amgin holda o'tirgan bir faqirga nazari tushdi. Burhonuddin unga o'z kamchiligini qoplaydigan, uning bilan o'z faqirligi-yu ehtiyojini (bir qadar) tuzatadigan u – bu narsa berdi. Shunda ushbu faqir (odam) ma'lum lafzlar bilan unga yangi xabarlar ochdi va

yashiringan sirni kashf qilib, Burhonuddinga: «Bu diyorda o'tirma, (chunki) sen Rum sultonisan», – dedi. Bu so'zlar bilan u Burhonuddin qalbini pora-pora qildi. Keyin u (Burhonuddin) yo'l anjomlarini tayyorlay boshladi va eng qimmatli narsani (ilm talabini) to'xtatib, sheriklari hamrohligida yo'lga tushdi. U Sivosga yetib kelgach, otasi va odamlar a'yonlari xursand bo'ldilar va xalq o'rtasida uning uchun binosi kuchli-yu asosi mustahkam (tayanch) bino qurdilar. Burhonuddin mudarrislik qilib, a'yonu boshliqlar suhbatida bo'la boshladi. U bag'oyat himmatli, saxovatli va sofdil bo'lib, ajoyib sifatlar va maqtovg'a arzigulik xislatlarga ega edi. Uning tahriri ishonarli va tahriri vafoli (sidqidildan) edi. U ulamolar so'zlarini tahqiq qilib, fozillar aytgan gaplar nazarini tadqiq qilar edi. Uning mantiqiy tasniflari va tildan tilga ko'chib naql qilinadigan latifalari bor edi. U nafis she'rlar nazm etar va uning uchun jalolatli a'tolar berar; unga nozik so'zlar yoqib, ular uchun ko'pdan ko'p hadyalar tortiq qilar edi. Shu bilan birga, u qo'shinlar kiyadigan libos kiyib, chavandozlik va sayd (qilish)da amirlar yo'lidan yurar va saltanat bo'sag'alaridan ajramas, xizmatkoru mulozimlar tutardi.

(Keyin) yosh bolani qoldirib, sulton vafot etgach, u (bola) ni taxtga o'tqazdilar. Uning huzurida amir, a'yonlar va vazirlardan bir qanchasi bo'lib, ulardan G'adanfar ibn Muzaffar, Faridun, Ibn al-Muayyad, Hoji Keldi⁵⁹², Hoji Ibrohim va boshqalar bo'lib, ularning akobirlaridan (biri) qozi Burhonuddin⁵⁹²ning otasi edi. Ana shu amirlar, vazirlar va ulug'lar fuqaro ishini boshqarardilar va sodir bo'lgan har bir masalani birgalashib, faqat ittifoqlik yo'li bilan hal qilardilar.

Keyin, qozi Burhonuddin⁵⁹²ning otasi vafot etib, o'g'li o'z padari o'rmini egalladi. U ilmda va siyosat husnida o'z otasidan va uning safdoshlaridan ustun bo'ldi va o'sha iqlim viloyatlarini Ibn al-Muayyad, Hoji Keldi va Hoji Ibrohimga taqsim qilib berdi. Natijada, Sulton Muhammad atrofida Faridun, G'adanfar va Burhonuddin Ahmad qoldilar.

Keyin hech bir merosxo'r qoldirmay Sulton Muhammad vafot qildi⁵⁹³. Hokimiyatni mushtarak boshqarish asosida (haligi) uchchalasi vorislikda qoldilar. Lekin kamdan kam (vaqtda) bir erning izmida ikki

xotin ittifoqda yashaydi, hatto ularning (eri) tangridan tashqari qandaydir xudo bo'lsa ham albatta ular oralarida fasod ish voqe' bo'ladir⁵⁹⁴. Yuzlab faqirlar bir qo'rpa ostida uxlaydilar-u, ikki podshohga katta bir iqlim torlik qiladi⁵⁹⁵.

Binobarin, Burhonuddin hokimiyatni tamom o'ziniki qilib, mustaqil hukm yuritishni irodat etdi va o'zining ikki sherigiga (qarshi) hiyla-nayrang to'rlarini tashladi, chunki podshohlik farzandsizdir. U (Burhonuddin) bu borada o'z baxti tole'ini izlab qulay fursat poyladi va yulduzlarga (chuqur) razm, solib, «men betobman», dedi. Sheriklari bemorni ziyorat qilish, olijanob va himmatli vojib deb hisobladilar, lekin Burhonuddin undan ziyoda (ish) istadi. Ular Burhonuddinni ziyorat qildilar, lekin u adovatda edi, – ular undan xavotirlanmadilar, lekin bu ulardan havotirda edi. Ular Burhonuddin huzuriga qirdilar, – u bo'lsa ularga qarshi pistirma uyushtirib qurolli kishilardan bir qanchasini to'plab qo'ygan bo'lib, ularni o'ldirdi, chunki ular to'rlar iskanjasida qolgan edilar. (Burhonuddin) Ahmad saltanati sheriklaridan xolis, yagona bo'ldi va natijada, uning hokimiyati yagonalik bilan kuchaydi va bu bilan din uchun o'z hujjati va isbotini yondirdi; lekin tengqurlari unga qarshi chiqib, noiblardan iborat uning o'ziga o'xshashlar va nazirlari unga qarshi is'yon qildilar. Dushmanlari va hasadchilari yashirin adovatlarini zohir qilib: «Bu martabag'a na uning ajdodlariyu, na otalari erishgan; biz hammamiz sivoslik bo'lib, shunda ulg'ayganmiz, qanday qilib u bizning ustimizdan hukm yuritadi?» – dedilar. Riyosat hasadi – bu, eng og'ir azob kishanidir, tengqurlarning o'zaro (bir-biriga) hasadi – bu bedavo jarohatdir. Ulardan mustahkam To'qot sohibi Shayx Najib va Amosiya⁵⁹⁶ noibi bo'lgan Hoji Keldi bor edilar.

Qozi (Burhonuddin) hokimiyatga Mustaqil ega bo'lgach, (o'ziga) sulton deb laqab oldi. O'sha vaqtda Qaramon yerlariga sulton Aloudin egalik qilib olgan edi. So'ngra Sulton Burhonuddin: – «Haqiqatda ham tarixlar rivoyatchilarining bizga yetkazgan va eshittirgan hadis-lari, siyrat kitoblarining bizga keltirgan xabar-u hiloyatlariga ko'ra, atrofimizdagi yerlar bizning sultonimiz va merosimizga mansubdir», dedi. Keyin u o'z saltanatiga mansub bo'lgan (mulk) larni xolis

(o'ziniki) qilib olib, isyonida sarkashlik ko'rsatayotganlarni g'orat qila boshladi. Zo'ravonlik bilan u Shayx Najibdan To'qot qal'asini yulib olib, uning o'zini esa qonuniy tutqun singari o'zi bilan olib ketdi. Sonsiz-sanoqsiz bo'lgan Rum totorlari Burxonuddinga kelib qo'shildilar. Qorayluk laqabi bilan atalgan Usmon, Burhonuddinga: – «Men sening itoating ostiga turib, (seni) amring qaydida yuraman», – dedi. Natijada, u Burhonuddin xizmatkorlari qatoriga kirib, uning to'dalari va hashami jumlasiga mansub bo'ldi. U o'zi bilan birga bo'lgan odamlar bilan qishin-yozin Sivos atroflarida kezib yurardi.

Adovat izhor qilib, isyon holati o'ylaganligi sababli Qorayluk Usmonning Sulton Burhonuddin nurlari⁵⁹⁷ izlarini mahv etishi va zamon unga xiyonat qilib, g'adirlik bildirganda uni tutib olishi bayoni

Keyin Qorayluk va Sulton (Burhonuddin) o'rtasida qudurat voqe' bo'lib, mo'joraga aylandi va oxiri jang-u jadal bilan tugadi. Qorayluk (o'z) ahdu – paymonini buzib (Burxonuddinga), sovg'a-salom-u xizmatkorlar keltirishdan bosh tortdi va o'zi bilan hamroh turkmonlari va hashami bilan olib bo'lmaydigan manoatli joylarda o'rnatilib oldi. Sulton unga e'tibor bermay – chunki Qorayluk uning arkonlari ichida eng arzimagani edi – ba'zan Amosiyaga, ba'zan Arzinjonga yo'l ola boshladi. Sivosning yaqinida bir oromgoh bo'lib, uning manzari zarif, tuprog'i sof, suvi yoqimli va havosi latif ediki, go'yo Xuld⁵⁹⁸ uning bo'stonlari yelkalariga o'zining yashil shoyisini xil'at qilgan, Firdavs o'z nahri kavsarni uning daraxtlari orasida buloqdek (otiltirib) oqizgan; bu oromgoh bog'lari jannat bo'stonlari misoli, uning jabhasi tepaligi esa kishilar nazarini hayratga solib, aql-idroqlarga huzur-halovat baxsh etardi. Men dedim:

Uning ustida sallagul g'uncha ochgan, go'yo aqiq kosalari anbar bo'laklaridan to'ldirilgan.

Qorayluk ushbu oromgoh tomon ravona bo'lib, uning yo'llarida javlon urishni istadi va Sivos ustidan (yurib) o'tdiki, unda Qozi Abu-l-Abbos⁵⁹⁹ bor edi. Qorayluk (uning) uzangisi yonidan o'tdi-yu, unga e'tibor bermadi. Natijada, qozining qalbida tammuz harorati⁶⁰⁰ lo'vul-

lab, oz bo'lmasa u qahru g'azabidan yorilib ketayozdi va dedi: – «Bu ko'ppak shungacha borib yetdiki hatto u sher uyasiga⁶⁰¹ ham boshini tiqdi! Men bu shaharda turibman-u, u bu yerga qadam qo'yishga jur'at qildi!» Keyin Burhonuddin (o'z) jamoasiga otlanishni buyurib, Qorayluk ustiga tashlanishga niyat qildi. G'azab va telbalik uning (o'zini ham) otlanib, qo'shından ilgari ketishga undadi. Shunda u bilan (birga) bo'lgan jamoadan biri unga: – «Agar mavlono Sulton bir muddat (vaqt) to'xtab, qo'shinlar yetib kelguncha sabr qilsalar, bu eng ma'qul, to'g'ri va maqsadga muvofiq ish bo'lur edi. Garchi mavlono Sultonning hurmati yetarli bo'lib, unda kuch-quvvat kifoya bo'lsa-da, lekin (bu) turkmon⁶⁰² Qorayluk makkor va firibgar (kishi)dir», – dedi. Lekin Sulton bu kalimaga e'tibor qilmadi va (tun) zulmati yopirilguncha Qorayluknig orqasidan yeldek uchib ketdi. Shunda Qorayluk o'z jamoasi bilan sultonga qarshi qaytib hujum qildi-da, o'sha zahotiyoq tutib oldi. Askarlari sulton holi ne kechganini bilmadilar; uning amirlari-yu qo'shini tumtaraqay bo'lib har tarafga to'zib ketdilar⁶⁰³.

Qoraylukning (boshda) to'g'ri fikrga niyat qilishi va ko'ngli xiraligidan Shayx Najib vositasida undan qaytishi bayoni

Keyin Qorayluk Burhonuddin bilan ahdu-paymonni qaytadan tiklashga, o'rtadagi xilof nihollarini sug'urib tashlab, sadoqat va ittifoqlik binolariga asos solishga azm qildi. U Burhonuddinni makoniga qaytarib o'zi esa, avvalgidek, uning tarafdorlari va yordamchilaridan (biri) bo'lib qolishga bel bog'ladi. Shuning bilan sulton (Burhonuddin) Qoraylukning o'ziga xayr-xoh (kishi) ekanini anglab, g'iybatchi va hasadchilarning u haqidagi so'zlarini tinglamaydi (deb o'yladi). Birdan (shu payt) Shayx Najib paydo bo'lib – u To'qot qal'asining mutavallisi bo'lib, Sulton (Burhonuddin) uni muhosaraga olib unga yurish yo'llarini tor qilgan, qarshiligini sindirib, ustidan g'alabaga erishgan va qal'asini egallab, o'zini istar-istamas (o'zi bilan) birga olib ketgan edi – u (qulay fursat topib undan foydalandi va qalbi-da yashirinib yotgan adovatni yuzaga chiqardi. U Qoraylukka kelib mamluk misoli uning xizmatida bo'lib, unga: – «Sening bilimdon aqlingni xato qilishdan, dalolatli fahmingni adashishdan, (sening)

maqsadga yetkazadigan ra'yingni musibatga uchrashishdan va go'zal fikringga dog' tushishidan xudo saqlasin. Darhaqiqat, tangri dushmaningni changalingga tutqazdiki, qanday qilib sen shunday xotirjamlikda, bemalol o'tirasan?», – dedi. Men she'r aytdim:

Hayot – bu bir lahzaki, o'tadi-ketadi.

Er kishi shu (lahzada) idrokli bo'ladi yoki nadomat chekadi.

Basharti sen uni ayasang ham, u seni ayamaydi; agar sen unga rahmdillik ko'zi bilan qarasangda, xudo haqi, u senga nazar ham solmaydi, chunki u kaltafahm odam va xilma-xil makr va turli-tuman hiylalar to'qiydi. Padaring nomi bilan qasam ichamanki, u bilan kelishish bag'oyat mushkul (ish) va o'z padarim nomi bilan qasam ichamanki, unga qilingan xayrli ish foyda keltirmaydi. Faraz qil – bundan xudo saqlasin – sen uning o'rnida bo'lsangu u sening o'rnigida bo'lsa, senga rahm qilib gunohingni kechirarmidi? Yo'q, sira ham! Xudo haqqi, bu bema'ni gap! (Hozir bo'lsa) senga qulay fursat keldi⁶⁰⁴. Zamon har doim ham (istalgan) murodni amalga oshirishga imkon beravermaydi. Hayot – bu bir qadar (qulay) fursatlardan iborat bo'lib, uning aksar qismi g'am-g'ussalardan iborat. Shunday ekan, qulay fursatni qo'ldan berib yuborsang shunday g'am-g'ussada qolasanki, oh u qanday g'am-g'ussa! Oyog'ing toygandan keyingi nadomat (senga) foyda bermaydi. Mening gaplarim ustida fikr qilib, bu masala ma'qulidan xulosa chiqarib ol. Uning qonini to'kish bilan o'z oliy sharafingni saqlab qol va uning haramini ho'rflash bilan o'z haraming pardalarini⁶⁰⁵ beza⁶⁰⁶. Hoyna-hoy, e amir, Qobus ibn Vushmagir⁶⁰⁷ ishlarini esla. Sulton Ahmadni Qora Yusuf tutib olganda kurdlar amiri Bistom qilganidek, bu shayton Qoraylukka bu sening manfaatingdir, o'zingga foyda keltiradi, deb unga sultonni qatl etish fikrini tinmasdan ma'qullatar edi.

Natijada, Shayx Najib uni aldab, firib bergandan keyin, Qorayluk o'zining (avvalgi) niyatidan qaytdi va hech kechiktirmasdan va paysalga solmasdan sultonni – Alloh, unga rahm qilsin!– qatl etdi. Shayx Uvaysning o'g'li Sulton Ahmadning Qora Yusuf tomonidan qatl etilishi 813-yil rajab oyining o'ninchisida (11-noyabr, 1410-yil)

bo'lib, uning qissasi mashhurdir⁶⁰. Sulton (Burhonuddin) – Allah unga rahm qilsin, – avval zikr qilinmagan edi, huzur va ta'molatga (etishishga) ilhaq kishi bo'lib, o'z qo'liga qalamining daqqiligi va tahririning nafisligi bilan ajralib turardi. O'zining qalabati g'amasida kuchli bo'lishiga qaramasdan xaloyiqqa yaqin bo'lib, muqaddim muloyim edi. U g'oyatda bilimdon, shoir, zarif, aql-idrokli, imtiyozli, joatli, botir va shavkatli kishi edi. U dunyo xayr-saxovatlarini o'zining qilib olar va sira qo'rqmasdan ularni ming-minglab hadya qilardi. U olimlarga muhabbat qo'ygan bo'lib, ular bilan majlis qurar, fuqarolarini (o'ziga) yaqin to'tib, ularga g'amxo'rlik qilardi. U dushanba va juma kunlarini faqat olimlar va qur'on hofizlari uchun maxsus ajratgan ediki, shu kunlari shahar ahlidan ulardan boshqa biror kimsa ham uning huzuriga kirmasdi. U vafotidan oldin o'zi ega bo'lganlarning hammasini tark etgan va Tangri taolaga tavba qilib, u tomonga yuz o'girgan edi. Uning qalamiga bir qancha tasniflar mansub, ulardan «Talvihga izoh» bordir. Qozi Burhonuddin⁶¹ning, o'zida fazilatlar mujassam bo'lgan asli bag'dodlik Abdulaziz⁶⁰⁹ deb ataladigan bir do'sti bo'lib, u zamon mo'jizasi, fors va arab tillarida nasr va nazm nazokati bobida o'z davrining yagonasi edi. Qozi Burhonuddin uni Bag'doddan, Shayx Uvaysning o'g'li Sulton Ahmad huzurida o'g'irlagan edi. Abdulaziz uning huzurida nadinlar boshlig'i, fazl-u daho ahlining ko'zi edi. Qozi (Burhonuddin) esa fazilat sohiblariga g'amxo'rlik qilib, har tomondan adib va shoirlarni izlar edi. Fazlu adab ahllari uzog'-u yaqindan uning huzuriga kelardilarki, hatto uning turadigan joyi bahslashuvchilarni (o'ziga) tortadigan joy emas, balki hojilar Qa'basi (misoli) bo'lib qoldi.

Abdulazizning o'g'irlanishi ushbu tarzda edi: Burhonuddin bu odamning tavsifini eshitgach, unga muhabbati (yanada) oshib, (uning) o'z suhbatida bo'lishini istadi. Keyin mahdumidan Abdulazizni (o'ziga berishni) iltimos qildi. Lekin Sulton Ahmadning nafi o'zining bu (sevimli) nadimidan firoqda bo'lishga ruxsat bermadi. (Sulton Ahmad) qozining Abdulazizga rag'batini (kuchliligi) dan hamda uning (Abdulazizning) o'zini yetuk dahosini ishlatib, o'z huzuridan qochib ketishidan xavflandi. Keyin u Abdulaziz haqida (alohida) vasiylik

ko'rsatib, ehtiyotkorligini ziyoda etdi va «uning oldidan va orqasidan qo'riqlaydigan qo'riqchilar tayinladi»⁶¹⁰. Lekin qozi unga (Abdulazizga) bir zakiy elchi yubordi. Elchi uni xufiyona nido bilan chaqirib, unga ko'pdan ko'p atolar hadya etib, (yana) qimmat-baho mukofotlar va'da qildi va ikki sultonni bir-biridan go'yo go'zallik va qabohat, sho'r va mazali suvli ikki dengiz suvi, kunning kechi va subhi o'rta-sidagi farq kabi (bir-birlaridan) farq qilishlarini bayon qildi. Natijada, Abdulaziz uning da'vatiga «labbay» deb qabul javobini berdi va ular karvonlardan qay biri bilan yo'lga chiqishga va'dalashdilar. Jazirama issiq qizdira boshlagan va Sulton Ahmad haramda oromda yotgan bir paytda Abdulaziz chiqdi va kiyimini Dajla sohiliga qoldirib, loydan⁶¹⁰ daryo bag'riga qadam qo'ydi. Keyin u suvda (bir qadar) sho'ng'ib orqasiga qaytdi va boshqa bir joydan (qirg'oqqa) chiqib, o'z hamrohlariga kelib qo'shildi va qo'shoyoq o'z inida yashirganidek ular orasiga yashirindi. Sulton Ahmad Abdulazizni so'raganida uni izlab topa olmadilar. Ular jon-jahdlari bilan qidirib, uning kiyimiga to'qnash kelib, oyoqlari izlarini loyda ko'rganlarida, Abdulazizni to'liqlar o'z quchog'iga olib, u g'arq bo'lganlarga⁶¹¹ qo'shilganiga shubha qilmadilar. Shunda odamlar uni qidirishdan voz kechdilar. Uning g'oyib bo'lishi tufayli hech kim jazoga giriftor bo'lmadi. So'ngra, bir necha kundan keyin Bag'dodda g'arq bo'lgan (kishi) Sivosda Qozi Burhonuddin huzurida boshini ko'rpa ostidan chiqardi. (Burhonuddin) uni (o'z) in'omlari dengiziga g'arq qilib⁶¹², ustiga (o'z) fazl-u karami etagini yopdi. Abdulaziz uning huzurida eng muqaddam, muhtaram va muazzam (kishi) bo'ldi. U Burhonuddin uchun badoatli bir tarix ta'lif qildiki, unda u eng oliy yo'llardan yurib, tengi yo'q uslublarda javlon urdi. Bu tarixda u Qozi Burhonuddin ishining bidoyatidan to (uning) vafotnga yaqin bo'lgan davrgacha uning qilgan jang maydonlari, mavqelari va muxorabalarini zikr qildi. (O'z) asarini ajoyib kinoyalar, latif istioralar, fasih, lug'atlar, balog'atli kalimalar, nozik ishoratlar, nafis iboratlar bilan bezashda u (o'z) tili jiloviga (istaganicha) erk berdi. Bu (tarix) Qaramon yerlarida mavjud bo'lib, to'rt jilddan iboratdir. Bu to'g'rida menga⁶¹³ u (tarix) ning dengizida sho'ng'ib, undan durini topib chiqqan kishi

hikoya qilgan edi. U (kishi) – Sulton Yamin (ad Davlat Mahmud⁶¹⁵ ibn Sabukteginga bag'ishlangan «Tarix ul Uthbiyyadan» ham yaratilgan) – Abdulazizning bu tarixi o'z uslubining go'zalligi va mazmunining boyligi va mutolaasining yoqimlili⁶¹⁶ jihatidan al-Uthbiy tarixidan yaxshiroq, – degan edi. Ammo o'zim bu ikkala tarixdan ham yoqimli bo'lmay, qo'lim qisqaligidan men ularga yetisha olmadim.

So'ngra ushbu yong'in alangalangandan (Burhonuddin qatldan) keyin Shayx Abdulaziz Qohiraga ko'chdi va toki g'am-g'ussa mastligi uni qamrab olmaguncha azob-uqubatni boshidan o'tkazib, tashvish sharobini ichdi. Keyin u chinqirdi va baland tomdan yiqilib halok bo'ldi va go'yo «As-Sihah» sohibi⁶¹⁷ kabi mayda-mayda bo'lib o'ldi. U yog'ini yana tangri biladi.

Qorayluk Sulton Burhonuddinni qatl etgandan keyin dunyo va dinda voqe' bo'lgan fasod bayoni

Sulton Burhonuddin qatl etilgach, uning o'g'illari ichida riyosatga yaroqli, saltanat va siyosat hukmlarini ado etadigani bo'lmadi. Bino-barin, Qorayluk Sivosga qaytib, o'z (atrof) iga odamlarni chorladi, lekin odamlar unga javob qilmay, uni la'natlab qarg'adilar. Shunda Qorayluk odamlarga tazyiq o'tkazib, ularni azobladi, har tomonlama ranjitib, ular dilini siyoh qila boshladi. Natijada, ular Qoraylukka qarshi totorlardan yordam so'raganlarida totorlar (ularga) madad ko'rsatib⁶¹⁸, ulardan bir toifasi yordamga keldi. Lekin, Qoraylukdan yengilib, ular qochib ketdilar. Keyin odamlar boshqa totor toifalaridan madad so'raganlarida ular Qorayluk ustiga hamla qildilar va hammalari birdan kelishib baland-pastliklaru tepaliklarni to'ldirib yubordilar. Ularga qarshi jang qilish uchun Qoraylukning quvvati yo'q edi. Shunda u ularning ostidan kirib ustidan chiqdi va Temurga qarab ravona bo'ldi. Temur askarlari dengizi shu paytda Ozarbayjonda mavjlanardi – Qorayluk Temurning qo'lini o'pib, o'zini unga qo'shilgan hisobladi. Go'yo amir Idiku Temurni (Dasht yerlari tomon) undagani⁶¹⁹ singari, bu ham uni bu o'lkalarga yurishga chorlab, da'vat qila boshladiki, Temurniki tutib ketdi⁶²⁰. Natijada, go'yo Barsisa Abu Murra (degani) ga rozi bo'lganidek⁶²¹, Temur (bunga) rozi bo'ldi.

Qanday yoʻldan yurish va kimni (oʻzlariga) hokim qilish borasida Sivos ahli qilgan kengash bayoni

Keyin, Sivos ahli va uning boshliqlari-yu aql-idrokli kishilaridan boʻlgan aʼyonlari, kim ular ixtiyorlari jilovini egallashi va oʻz yerlarini kimga – Misr sultonigami yoki Ibn Qaramongami yoki boʻlmasa, gʻazogir Sulton Boyazid⁶²² Ibn Usmongami – topshirishlari haqida oʻzaro maslahat koʻrdilar. Ularning oqilona fikrlari marhum yildirim Boyazidga ittifoq topdi. Natijada, unga chopar yuborib, (uni) oʻz yerlariga kelishga undadilar va (undan) madad tilab, shu zaylda nashida baxsh etdilar⁶²³.

«Qanchadan qancha sohibjamollarni koʻrdim men, Lekin ular ichidan seni ixtiyor etdim»⁶²⁴. Binobarin, Boyazid oʻsha zahotiyoq ularga tomon yuzlandi va qoʻshinu lashkar bilan yetib keldi. U (hokimiyat) qonun-qoidalarini, (uning) rukunlarini tartibga solib, oʻzining katta oʻgʻli amir Sulaymonni sivosliklar ustiga voliy qilib tayinladi va ulugʻ amirlaridan besh nafarini: Yaqub ibn Uvronis, Hamza ibn Bajor,

Quj Ali, Mustafo va Davodorni unga izofa qildi va aʼyonlar qalblarini oʻziga moyil etib, (oʻzi) Arzinjonga qarab yuzlandi. Avval zikr etilgan Taharton (Arzinjondan) qochdi va (oʻz) qochishida Temur tomoniga qarab yoʻl oldi. Ibn Usmon Arzinjon shahrini egallab, Tahartonning mol-dunyolari va xazinalari, shuningdek, uning haramini egalladi. Ibn Usmon uning haramini oʻz sayislari, gʻulomlari va xizmatkorlariga ulashib berdi va mol-dunyo, yuklar bilan orqaga qaytib, Istanbul muhosarasi bilan mashgʻul boʻldi⁶²⁵.

Boʻlim

Garchi fasod ishlarga intilish Temurda susaymagan boʻlsa ham, Qorayluk va Taharton unda (yangi) fitnaga kuchli havas uygʻotdilarki, nihoyat Temur bu mamlakatlarga tomon otlandi va uning fasodi (u) yerlar va (tangri) bandalari ustiga yoyildi. Natijada, uning qoʻshinlari avval Arzinjonga kirdilar, soʻngra, yana yoʻlga tushib, fasod ishlar qila-qila Mordinga kelib tushdilar. Shunda avval bu firibgarga itoat bildirib, (koʻpdan koʻp) azob-uqubatlarni boshidan kechirgan Malik

az-Zohir isyon bildirdi. Hech bir nadomat-u hasrat foyda bermasa ham qiyomat kunida nadomat qilajagidek, Temur birinchi marta uni (birlilik az-Zohirni) ozodlikka chiqarib, bo'shatib yuborganiga nadomat chekdi. Bu (voqea) 802 (1399–1400) yilda bo'lib, bu paytda Shom va Misr askarlari o'rtasida ixtilof voqe' bo'lgan edi. Har bir guruhga to'dalar qo'shilib, ular (boshliqlari) ning fikrlari har tarafga tarqab ketgan edi. Ulardan har birining shamoli⁶²⁶ g'arb, shimol va sharqqa (ya'ni har tomonga) qarab esdi. Ular raiya haqida qayg'urmadilar va falokatning kelishidan g'aflatda qoldilar⁶²⁷. Men dedim: Kimki dushmanga beparvo bo'lib, uning firibidan amin bo'lsa, u go'yo orqasida uyg'oq (kishi) turib, uxlaydigan kimsaga o'xshaydi.

Yana aytdim: O'g'rining murosasiga yetishida eng yaxshi ko'mak-dosh – qorovulning uyqusidir.

Keyin mazkur (802) yilning ramazon va sha'bon⁶²⁸ (mart–aprel 1400-yil) oylarida (xudo) muhofazasidagi⁶²⁹ Shomda amirlar hokimi Tanam, bosh amirlar va mashhur a'yonlar qatl qilindi⁶³⁰. Bu ishlar-ni bayoni tarix kitoblarida bitilgandur. Men dedim:

Sherlari o'ldirilgan inda,

Tulkilar qo'rqmasdan uvlaydilar

Temurning Sivos va unga yondosh diyorlarga o'tlanishi bayoni

Keyin Temur o'z shiddati jilovini Sivos shahri tomoniga qarat-di. Sivosda, (avval) zikr qilinganidek, Boyazid Ibn Murod ibn Ur-xon ibn Usmonning o'g'li amir Sulaymon hokim edi. Shunda u o'z otasi (Boyazid) ga xabar yuborib, ushbu dahshatli ishdan uni voqif etib, undan madad so'radi. Boyazid shu paytda Istanbul muhosara-si bilan ovora bo'lib, o'zining ham madadga ehtiyoji (borligi) dan va (oralaridagi) masofaning uzoqligidan o'g'lga (yordam) qo'li-ni cho'za olmadi. Shunda Sulaymon o'z qo'shini ichidan matonatli odamlarni hozir qilib, shahar va qal'ani istehkom qurib mustahkam-ladi va muqotalaga tayyorgarlik ko'rib, hisorga (qarshi) bel bog'ladi. U o'z amirlari boshlarini devorlar badanlari bo'ylab tarqatib chiqdi. Temur ular to'g'risida o'ziga gumon bo'lgan (narsa) larni aniq bilm-oq uchun ular ichiga o'z qo'shinidan ayg'oqchilar yubordi, qachon-

ki Temur qo'shini amir Sulaymonga o'z (zeb-u) ziynatini namoyon qilgach, amir uning asl mohiyatini ko'rib qochdi va o'z otasi tomon yuzlanishga jazm qildi. U o'z amirlari va odamlari bilan – toki u (ular uchun) qo'shin va qurol-aslaha tayyorlab kelmaguncha shaharni saqlab turishlari to'g'risida shartlashdi. Ular uchun uning fikriga muvofiq shaharda qolishdan va (Sulaymonga) hamroh bo'lmaslikdan o'zga iloj yo'q edi. Sulaymon o'z jonini xalos qilishni istab, orqa-ol-diga qaramasdan tiraqaylab qochdi.

Temur o'sha to'lib-toshgan sel bilan 802-yil zu-l-hijja oyining o'n yettinchisida (1400-yil 9 avgust) Sivosga yetib keldi. Sivosga (o'zining) shum qadamini qo'yganda Temur: – Men bu shaharni o'n sakkiz kunda fath qilaman, – dedi. Keyin u shahar muhosarasi jara-yonida (xuddi) qiyomat (kuni) alomatlarini ko'rsatdi va unda ayovsiz beboshliklar qilgandan keyin uni o'n sakkizinchi kuni fath yetdi. Bu, (sakkiz yuzu) uchinchi yil muharram oyining beshinchisi (1400-yil 26 avgust), payshanba kuni (Temur) shahar jangchilariga qoningizni to'kmayman, sizlarga homiylik qilaman, hamda aziz (muqaddas) nar-salar-u haramlaringizni muhofaza qilaman, deb qasamyod qilganidan keyin bo'lgan edi. Jangchilar jangdan to'xtab, Temur ular ustidan hokimiyatni qo'lga olgach, ularni to'dalab (halqa qilib) bog'ladi va ular uchun yerdan xandaq qazdirdi hamda xuddi botir erlar Badr qu-dug'iga⁶³² qanday tashlangan bo'lsa, ularni ham shu zaylda tiriklayin chuqurlarga tashladi. Xandaqqa tashlanganlarning adadi uch ming kishi edi. Keyin Temur nahb-u g'orat jilovini bo'shatib yuborib, uni orqasidan asir (olish) va xarobalikni davom etdirdi.

Sivos eng ajoyib shaharlardan biri (bo'lib), g'oyatda bahusn o'rin-da joylashgan edi. Uning mustahkam imoratlari, istehkomli joylari, mashhur obidaları va o'z xayr-u saxovati bilan ma'lum maqbaralari bor edi. Sivosning suvi sof, havosi mizojga muvofiq, ahli g'oyat-da himmatli bo'lib, tavqir va odamshavandalikda yetuk, takalluf va hurmat qoidalariga g'oyatda moyil edilar. Sivos uch mamlakatga – Shom, Ozarbayjon va

Rumga tutashgan (qo'shni) edi. Ammo hozir Sivosda qismat teskariligi o'rnashib, uning ahli tumtaraqay bo'lib (har tarafga) to'zib

ketgan. Uning imoratlari devorlaridagi naqshlar o'chib, u tag-tubi bilan xarobazorga aylangan⁶³³.

Ushbu tamomiy balo yashinlarining zararli bulutlardan chiqib Shom yerlari to'dalari ustiga yopirilishi bayoni

Temur Sivosning suyagi bilan go'shtini ajratib, undan miyasini so'rib olgach va uning o'tini tamoman o'rib, ochofatday yalab qo'ygach, o'z intiqomi o'qlarini Shom yerlari gardaniga yo'naltirdi. Agar uning qo'shini haqida ular (olamga) yoyilgan chigirtkalar kabi deyilsa unda chigirtkalar ular oldida atigi yordamchi to'dalardir; yoki ular haqida: bu to'lib-toshgan sel desalar, u (qo'shin) lar qilich va nayzasidan oqqan qonning o'zigina sel kabidir yoki ularni har tomonga «yoyilgan to'shakdek»⁶³⁴ desalar, lekin ularning o'qlari (har tomonga) uchganda to'shaklar yonib ketadi; modomiki (ularni) osmondan oqib tushadigan tomchilarga qiyos qilinsa, hatto to'xtovsiz yog'ayotgan ko'z yomg'iri ham ular otlari tuyoqlaridan ko'tarilgan chang-to'zonning qalinligidan yog'ishdan to'xtaydi.

(Temur qo'shini ichida) Turon erlari, Eron botirlari, Turkiston yo'lbarzlari, Badaxshon qoplonlari, Dasht (Qipchoq) va Xitoy lochinlari, Mo'g'ul qirg'iy-lari, Jato yirtqichlari, Xo'jand ilonlari, Andikon Ajdaholari, Xorazm qurt-qumursqalari, Jurjon zararkundalari, Sag'oniyon burgutlari, Hitori shodmon⁶³⁵ yovuzlari, fors suvoriylari, Jabal⁶³⁶, Xuroson sherlari, sirtlonlari, Mozandaron (moda) sherlari, Jibol⁶³⁷ yirtqich (hayvon)lari, Rustamdor va Talqon⁶³⁸ timsohlari, Huz(iston)⁶³⁹ ilonlari⁶⁴⁰, chuvalchlanglari⁶⁴¹, tayolisa⁶⁴² kiygan Isfahon bo'rilari, Ray, G'azna va Hamadon jonivorlari, Hind, Sind va Mo'ltan fillari, Lur viloyatlari qo'chqorlari, G'ur baland tog'lari ho'qizlari, Shahrazur⁶⁴³ chayonlari va Askar Mukram⁶⁴⁴ va Jundi Sabur⁶⁴⁵ gazandalari bor edi. She'r:

(Bir) qavmki, qachon, kulfat ularga o'z tishini ko'rsatsa,
Ular unga to'da-to'da va yakka holda uchib keldilar.

Bu qo'shinga xizmatkorlar ichidagi eshaklar, turkman qalang'i-qasang'ilaridan iborat itvachchalar, arab avomlaridan ochko'z ko'ppak-

lar, ajam chivinlari, budparastlar quyqalari, majusiy afsungarlar illoslari va boshqa shularga o'xshash (odam) lar qo'shildilarki, ularni hech bir devon sig'dira olmas va hech qanday hisobchining daftari hisobiga yetmas edi. Gapning qisqasi, u (Temur) dajjol (misoli) bo'lib, uning bilan Ya'juj va Ma'juj⁶⁴⁶ va dovulli, befoyda shamol (birga) edi. Zafar unga yetakchi, baxt unga yo'l boshchi, qazo (unga) muvofiq, qadar (unga) madadkor, tangri taoloning xohishi uni (olg'a) boshlovchi, (u) bandalar va mamlakatlar tadbirida⁶⁴⁷ aziz va ulug' tangrining irodasi uning haydovchisi bo'lgan holda Temur yo'lga chiqdi.

Natijada, bu xabar Shom yerlariga kelib, (undan) Misr diyoriga ham yetdi. Shunda Shom noibiga va boshqa noiblar-u hokimlarga, din uchun g'azot qilib, islom (yo'li) da jihod ko'rsatuvchilarga Halabga qarab ravona bo'lish va Temurga qarshi lashkar to'plash, dushmani daf etishda jidd-u jahd ko'rsatish va unga qarshi kurashishda bir-birlariga madad berish⁶⁴⁸ to'g'risida farmon-u sharif keldi. Shom noibi Saydi Sudun (boshqa) noiblar hamda askarlar bilan tayyorgarlik ko'rdi va ular 803-yilning safar (1400-yil, sentyabr-oktyabr) oyida Halabga qarab yuzlandilar⁶⁴⁹.

Temur esa Bahasnaga⁶⁵⁰ yetib kelib, uning atroflarini (shunday) talon-taroj qildiki, hatto unda cho'p ham qolmadi; (uning) qal'asini (Temur) yigirma uch kecha qamal qilib egalladi. Lekin tangrining qandaydir bir marhamati bilan qal'aga kulfat va baxtsizlik keltirishdan Temur o'zini tiydi. So'ngra u ulovlarini⁶⁵¹ Malatiya (shahri) ga qarab yurgizdi va uni xarob qilib, tepaliklarini maydaladi. Shundan keyin Temur shum qadamini Rum qal'asiga⁶⁵² qo'ydi. Bu qal'aning noibi an-Nosiriy Muhammad ibn Muso ibn Shahriy edi. An-Nosiriy bilan Temur o'rtasida bo'lgan mojaro va uning Temurga qarshi kurashda qanday sa'y qilib, jiddi jahd ko'rsatgani haqida keyin aytiladi.

Temur qal'a (oldi) da bir kun turdi, lekin uning murodi natija bermadi. U qal'ani hisor etib, unga qahrini sochmadi va «Hajjojga⁶⁵³ Tabala⁶⁵⁴ arzimasi bo'lganidan ko'ra ham bu (qal'a) men uchun arzimaganroq», – dedi. Qachonki Temur bu qal'ani uzoqdan ko'rganda xuddi uzum boshiga bo'yi yetmagan kishi aytgan gapga o'xshatib, u shu (gap) ni aytgan edi. Haqiqatda esa Temur Rum qal'asini ko'rgan-

da: – «Alloh bu qal'ani bunyod etganda, uni ixtiyor etib o'ziga g'amlagan», – dedi.

Keyin bu bulut (Temur) Ayntobga⁶⁵⁵ qarab og'ib ketdi. Uning noibi Arkamas shijoatli kishi edi. U shaharni mustahkamlab (kurashga) tayyorgarlik ko'rdi va shaxsan o'zi jangni boshqarib, o'zicha harakat qildi. Keyin majruh⁶⁵⁶ bo'lib, Halabga qarab qochdi. Temur uning orqasidan quvlovchilar yubormadi.

Temur Ayntobda ekanida Halabdagi noiblarga yuborgan xunuk xitobi va maktubi bayoni

Temur Ayntobda ekanida xilma-xil sarziyoda, dabdabali so'zlar bilan nishonlangan va turli-tuman do'q-po'pisalar bilan bitilgan bir farmon bilan o'z choparini (Halabdagi) noiblarga yubordi. Shular jumlasidan u farmonda: Temur amrlariga itoat bildirib jangu jadalni⁶⁵⁷ to'xtatish va Mahmudxon hamda ulug' Amir Temur Ko'ragon nomi bilan xutba o'qitish va avval uning huzurida bo'lib, keyin (unga) hiyonat qilgan Atilamishni (o'ziga) – bu Atilamishni turkmonlar⁶⁵⁸ tutib olib, keyin uni Misrga – Sulton huzuriga⁶⁵⁹ yuborgan edilar, – yuborish kabi (talab) lar bor edi⁶⁶⁰.

Bu Atilamish Temur hamshirasi qizining kuyovi bo'lib, ushbu fasod ishlar yuz berishidai oldin Shomga kelgan edi. Shu orada birmuncha ishlar yuz berganki, ular yashirin bo'lib, keyin oshkorlikka aylangan. Avvaliga Atilamish Misrda mahbus bo'lib, shiddatda-yu xor-u zorlikda bo'lib, keyin (esa) aziz, mukarram, muazzam va muqaddam (kishi) bo'ldi. Temur Atilamishga nisbatan g'azabda bo'lib⁶⁶¹ uni (ushbu) adovat uchun dalil va sabab qildi. Shuningdek, u o'zining bu maktubi maydonida javlon urib, savlat to'kib: – «Faqat u (Temur) odamlar ustidan siyosat yurgizishga loyiq kishidir, yolg'iz uning o'tqazgan kishisigina xalifa va imomdir, hamma Temurga tobe va itoatda bo'lmog'i lozim, yer yuzining Temurdan boshqa podshohlari esa uning xizmatkorlari va tobelaridir. Riyosat (ishi) da undan boshqada qayoqdan ham mahorat bo'lsin? Siyosat tartiblarini cherkaslar⁶⁶² qayoqdan (ham) bilsin?» – qabilida ko'pdan ko'p do'q-po'pisalar, uzundan uzoq bema'ni, ortiqcha so'zlarni yozdi⁶⁶³.

O'z talablariga ularning rozi bo'lishlari amrimahol (ekanligini) va erishishi mumkin bo'lmagan (ish)ni (ulardan) talab qilganligini Temur (yaxshi) bilardi. Lekin bu bilan u nizo eshigini qoqmoqchi va jang hujralarini ochishda (shomliklar) ustiga bahona qo'ymoqni maqsad qilgan edi. Natijada shomliklar Temurga so'z bilan javob bermay, lekin uning murodini amalda ado egdilar. Saydi Sudun Temur gaplariga e'tibor qilmay, xaloyiq huzurida Temur elchisining boshini kesdi⁶⁶⁴. Shomliklar urushga tayyorgarlik ko'rib, kurashga kuch to'pladilar.

Temur Ayntobda ekanida Halabda noiblar unga qarshi qilgan maslahat bayoni

Keyin Shom noiblari, amirlari, qo'shin boshliqlari va a'yonlari Temurga qarshi qanday kurashish va u bilan qaysi jang maydonida to'qnashish xususida (o'zaro) maslahat ko'rdilar. Ulardan qay biri – menimcha, biz uchun eng to'g'ri fikr, – bu shaharni qo'rg'on bilan mustahkamlash va uning devorlari ustida soqchilardek turish va go'yo osmon o'z maloikalarini qo'riqlagandek biz uchun (shahar) falaklari burjlarini qo'riqlashdir. Agar devor atroflarida dushman shaytonlaridan birortasini ko'rib qolsak, uning ustiga o'q toshlarini va «poyloqchi mash'al»ga⁶⁶⁵ o'xshash o'tsochar yulduzlarni yuboramiz», – dedi.

Boshqasi aytdi: – «Bu aynan hisorda qolish bo'lib, ojizlik va mag'lubiyat alomatidir. Balki biz devor atrofini halqa bo'lib o'rab olib, dushmanning unga (yaqin) kelishiga yo'l qo'ymaylik. Bunda harakat uchun ko'proq makon, urush qilish uchun kengroq maydon bo'ladi». Keyin hozir bo'lganlardan har biri bu ish to'g'risida hayoliga nima (fikr) kelsa o'shani aytdi. Bu bahsda ular oriq so'zlarni semizi bilan aralashtirib, to'g'ri fikrlarni noto'g'risi bilan qo'shib yubordilar. Shunda al-Malik al-Muayyad shayx al-Xosakiy: «U to'g'ri mulo-hazali kishi bo'lib, o'sha vaqtda Tarobulis noibi edi», – dedi:

– «Ey do'stlar jamoasi, muhoraba sherlari-yu jang bahodirlari! (Shuni) bilinglarki, (sizning) ishlaringiz xatarli, dushmaningiz dahshatli, u tadbirkor daholik va firibi chorasizdir. Uning qo'shini ko'p, fikri ziyonli, kulfati cheksiz va uzoq (muddatli)dir. Siz undan

ogoh bo'ling va o'z fikringizni ishlatib, uni daf qilish borasida yaxshi (bir) hiyla toping, chunki o'tkir qilich qila olmagan (ish) ni to'g'ri fikr qila oladi. Zakovatli kishilarning maslahati (bu) fikr chaqmoqtoshi, ulamolar bilan bahslashish (bu) mulohaza muqaddimasidir⁶⁶⁶. Darhaqiqat, bu (shunday) dengizki, uni hech bir quruqlik ko'tara olmaydi va (uning) qo'shini adadi jihatidan qatralaru zarralar misoli. Temur (qo'shini) garchi⁶⁶⁷ tinmay yog'adigan jalaga o'xshasa-da, uning ko'zi ko'r, chunki bizning yerimizda u g'aribdir. Shu sababli, fikrimcha, biz shaharni har tomondan (qo'rg'on bilan) mustahkamlab, uning tashqarisiga chiqib, bir tomonda to'planamiz-da, hammamiz Temurni poylab, uni kuzatamiz. Shuningdek, o'z atrofimizda xandaqlar qazib, devorlar ustiga bayroqlaru⁶⁶⁸ qilichlar o'rnatamiz. Har tomonga – arablar, kurdlar, turkmanlar va boshqa mamlakatlar xalqlariga xatlar qanotlarini uchiramiz. Ular har tarafdan Temurni o'rab oladilar va har bir piyoda-yu otliq uning ustiga tashlanadiki, (natijada) u (Temur go'yo) qotil va talovchi, bosmachi va o'g'ri o'rtasida (qurshovda) qoladi. Agar, u o'z joyida to'xtab qolsa – qayoqda, u (to'xtab) tura oladi? – unda u g'oyatda xavfli joyda turib qoladi. Agar u bizga qarab (olg'a) kelsa, biz unga nayza qo'llarni, qalqon kaftlarni va o'q barmoqlarni ro'para qilamiz. Agar u orqasiga qaytsa – bu biz uchun ayni muddao – u quppa-quruq (o'z maqsadiga erishmay) qaytadi va bu (tadbir) o'z sultonimiz oldida bizning hurmatu haybatimizni oshiradi. Agar u bizga tomon butun saltanati bilan ravona bo'lsa, xudoga shukurki, bizlarda ham saltanat bo'lib, u bizning xalos bo'lishimizga qodir⁶⁶⁹. Hech bo'imaganda biz muhlatni cho'zib, uning qo'shinidan ehtiyotda bo'lmog'imiz lozim. Shoyad tangri bizga g'alaba keltirsa yoki o'z huzuridan (biror) amr bersa. Mana bu bag'oyat to'g'ri fikr sher Shoh Mansur fikrining aynan o'zi edi. Lekin Halab noibi Temurdosh dedi: – «Bu fikr-u mulohazalar na mustahkam, na asoslidir. (Ishni) paysalga solishdan jang qilish avlo, dushman bilan muloqotdan oldin bu xususda tayyorgarlik ko'rilishi lozim. Jant maydonida gap – so'z hech qanday foyda bermaydi. Chunki har bir maqomga loyiq so'z, har bir jangning o'ziga muvofiq usuli bor. Temur – bu qafasdagi qush, to'rga tushgan o'ljadir. (Shunday ekan, qulay) fursatni g'a-

nimat biling, (uning) ustiga urush qilib borib, qilich zarbasi-yu nayza ta'nasi bilan undan oldinroq harakat qilinglarki, u bizni zaiflikda gumon qilmasin, hamda bizning jamoamiz ko'zg'olmay turishidan u zafarning xushbo'y hidini (tuymasini). Ishingizni jamlab, shoshiling. «Bir-biringiz bilan talashib yurmang mag'lub bo'lasiz»⁶⁷⁰. Qurashga qat'iy jur'at bilan kirishing va bardoshli bo'lib, «bir-biringizga nisbatan sabr-chidamli bo'ling»⁶⁷¹. Xudoga shukurki, sizlar botir, qudratli va shiddatli odamlarsiz. Jangu jadal fiqhida har biringiz foydasi tegadigan (mug'ni)⁶⁷² va ixtiyor qilinadigan (muxtor)⁶⁷³ siz. Dushmanlar qonini to'kishda (har biringiz go'yo yo'l ko'rsatuvchi (manor)dir⁶⁷⁴. Bu borada sizning har biringiz kifoya bo'lib (kifoya)⁶⁷⁵, boshlovchilik (hidoya)⁶⁷⁵ qilib oxiriga (nihoya)⁶⁷⁷ yetkazadigansizlarki, (sizdan) boshqalar esa endi boshlaydigan (bidoya)dir⁶⁷⁸. Sizning har biringiz islom birligi yo'lida «yirik xazina» (kanz)⁶⁷⁹, yetarli «jamlovchi» (jome')⁶⁸⁰ va saqllovchi (viqoya)⁶⁸¹. Dushman boshlariga jarohat yetkazish uchun qilichlaringiz tillari ularga tomon intiladi. U boshlarni kesib tashlashda (ular) kifoyatli shifoyadir («kofiyatu shofiyat»⁶⁸². Sizning nayzalarigiz har bir «kasalmand fe'lni»ng⁶⁸³ (ahvolini) mushkullashtirishda⁶⁸⁴ o'z tishlarini ishlatadi. U nayzalarigiz «kasalmand fe'l»dagi illatlarda tasarruf⁶⁸⁵ yuritishda shifokor⁶⁸⁶ va kifoyadirlar⁶⁸⁷. Agar (biz) Temurni yengsak, murodimizga yetgan bo'lamiz va bu jangda Alloh mo'minlarga kifoya qilarlidir. Unda bu (jang) oliy tangridan yordam bo'ladi va biz, misr askarlarini (ortiqcha) tashvishdan xalos qilgan bo'lamiz. Bu, hurmatimizni ziyoda etib, shavkatimizga zafar kelishini kuchaytiradi va bizning g'alabamiz shamoliga quvvat berib tozalaydi va Temurning qizigan ko'zini yig'latib, bizda hech bir ayb yo'q, chunki biz bor jiddu jahdimizni sarf qilib, ma'zur qoldik. Maxdumimiz (biz uchun) qasos oladi va izlarimizni barhayot qiladi. Izzatli, qudratli tangriga tayaninglar va ushbu yovuzlar bilan muloqotga tayyorgarlik ko'ringlar. Jangovar safda ular bilan uchrashganda ularga orqalaringni o'girib qochmanglar»⁶⁸⁸.

Temurdosh o'zining bu qabih⁶⁸⁹ fikrini noiblarga bezab ko'rsatishda davom etaverdiki, nihoyat uning fikriga hammalari qo'shilib, Temurga qarshi chiqishga ittifoq bo'ldilar, chunki Temurdosh shahar sahibi bo'lib, (uning) kamoliga ishonch va e'timod bor edi. Temur-

dosh bo'lsa xaloyiqqa xilof ravishda botinan Temur bilan ittifoqda edi. Bu uning odati bo'lib, tabiati fribgarlikdan iborat edi. U sanqib yurgan sovliq (qo'y) misoli yoki buzuqi, badxulq xotiga o'xshardi. Ikki qo'shin to'qnash kelgan vaqtda u o'z qo'rqoqligi va makri⁶⁹⁰ sababli ulardan birortasida ham qaror topmay hali unisiga, hali bunisiga o'tib ketaverardi. Shu bilan birga u (hech bir) ma'nosiz surat va (hech bir) mazmunsiz lafz edi.

Temur unga (Temurdoshga) tayanib barcha ishlarni topshirdi; Shom askarlari va islom qo'shinlari ham shu tariqa ish tutdilar. Keyin ular shahar atrofiga istehkom qurdilar, darvozalarni kuzatdilar⁶⁹¹, maydonlar-u ko'chalarni (to'siqlar bilan) to'sdilar; har bir guzar va mahallani o'z egalari zimmasiga topshirdilar va Temur muloqotiga ro'para turgan darvozalarni, ya'ni Bob un-Nasr, Bob ul-Faraj va Bob ul-Qanotni ochiq qo'ydilar.

Halabga kelganida Shom askarlari ustiga qilich va qalqonlardan Temur chaqnatgan yashin bayoni

So'ngra Temur otli-yu ulovlarini ko'chirib⁶⁹² yetti kunda Ayntobdan Halabga yetib keldi. Bu lashkar (xamis)⁶⁹³ bilan u rabiyy ul-avval oyining to'qqizinchisining (1400-yil 28-oktyabr) payshanba kunida (Halabga) kelib joylashdi⁶⁹⁴ va qo'shinidan ikki ming chog'lig'i ilgari lab oldinga yurdi. Ularga qarshi Shom sherlaridan uch yuz chog'li (kishi) ro'baru chiqdi. Temur askarlari ularni qilich bilan chopib, nayza bilan sanchdilar, ularni tariqdek tirqiratib, quvlab haydadilar va qochishga majbur etdilar. Keyin, juma kuni subhida Temur askaridan besh mingga yaqin kishi jang maydoniga kirdi. Ularga qarshi birin-ketin va to'da-to'da bo'lib (shomlilardan) boshqa bir toifa chiqdi. Ular jangda bir-birlari bilan qo'shib (aralashib) ketishdi va ikki tomon o'rtasida nayzalar barmoqlari bir-birlariga kirishib, bir-birlari bilan tiqilishdilar, to'qnashdilar, bir-birlariga to'siq bo'ldilar va aralashib ketdilar. Nayzalar qalamlari ko'kraklarga lavhalar chizar va o'tkir qilichlar o'sha qalamlar boshlarini kesishda to'xtovsiz dazom qilar, o'qlar nishtarlari bo'lsa chinqonlar shishlarini yorar, yer esa (urushda o'ldirilganlar) tog'lari og'irligi ostida dod-voy qilib faryod

chekar ediki, nixoyat zimiston va chang-to'zon zulmati⁶⁹⁵ yer yuzini qoplab oldi. Keyin har ikki tomon orqaga qaytdi – tangri o'zi xohlagan kishisiga g'alaba ato qildi⁶⁹⁶. Har ikki tomon – raqiblar qonlari ikki daryo bo'lib oqdi va islom askarlaridan (shomlilardan) faqat ikki kishi nobud bo'ldi.

Keyin shanba kuni (rabiyy ul-avval oyining) o'n birinchisida (30-oktyabr) Shom qo'shinlari va islom sultoni askarlari mukammal asbob-anjom, mo'l-ko'l qurol-yarog', tamg'a bosilgan otlar, alifdek) to'ppa-to'g'ri nayzalar, nishonli (tamg'ali) bayroqlar bilan tayyorlandi. Bu bahodirlarning tangri yordami-yu madadidan boshqa narsaga ehtiyojlari yo'q edi. Ular o'z maqsadlari tomon yo'l oldilar; uni qaytarib yo'lini to'smoqchi bo'ldilar. Barakatli baxt uning qushi, qazo uning yordamchisi, qadar uning madadkori bo'lib, xudo madadidan bahramand mazkur qo'shinlar tomon Temur askari keldi. Ularning (Temur askari) oldida fillar va urush amirlari (rojalar) kelardi.

Mana shunda Temur (shomlilarga) yashirin ravishda kulfat va hasrat keltirgan va o'z askarlarini tun og'usi ostida tayyorlagan edi. U ularni shomlilar ichiga tarqatib, ular ustlariga dushmanlarini⁶⁹⁷ yubordi. (Temur askarining) peshqadamlari (shomlilarga) ro'baru bo'ldi va old askarlari bilan ularni mashg'ul (ovora) qilib turdi va qolganlarini esa «ularning oldlaridan, orqalaridan, o'nglari-yu so'llaridan»⁶⁹⁸ kelib o'rab oldilar. Go'yo ustara mo'y ustida yurgandek, Temur ularning ustida yurdi va chigirtkalar ko'k maysa ustida yelgandek yelib yugurdi. Bu to's-to'polon Haylon⁶⁹⁹ qishlog'i yaqinida bo'lgan edi.

Qachonki odamlar ishi chalkashib, aralash-quralash bo'lgach, parokandaliklar paydo bo'lib, shiddatli ishlar voqe' bo'lgach, sherlar bir-biriga tashlanib, qo'chqorlar bir-biri bilan suzishgach, o'ng qanotdagi (lar)–ularning boshligi Temurdosh edi – qochdilar va (shom) askari tor-mor etilib, aql-idrokidan judo bo'ldilar. Botirlar dahshatdan larzaga tushib, ularni hayrat va gangrash qamrab oldi va «o'sha damda bir on ham chidab tura olmadilar»⁷⁰⁰ va orqa tomonga yuz o'girdilar. Temurning nayza qamlari uchun ularning orqalari lavha bo'lib, uning askarlari oldiga tushib, sakrashib qochardilar.

Temur askarlari esa ularning orqasidan quyidagi men aytgan bayt ma'nosini o'zaro xitob qilardilar:

U guruh orqalarini jangda yuzlarga aylantirdik,
Va u yuzlarga og'iz, ko'z va qosh chizdik⁷⁰¹.

Shomliklar ochiq darvozadan shaharga tashlandilar – ularning qay biri shikastlangan, qay biri majruh edi. Ularni qilichlar yorar, nayzalar maydalar, qonlaridan ariqlar oqar, (ular) go'shtlari savatlari ustidan har bir yirtqich hayvon va kuzg'un o'tar edi. Shunday qilib, (shomliklar) shahar darvozasiga yetib keldilar va bir-birlarini bosib, xuddi bir kishidek to'da bo'lib o'zlarini darvoza ichkarisiga qarab urdilar va darvozaning yuqori to'sig'i yerga aylanmaguncha bir-birlarini oyoq osti qilib toptayverdilar. Natijada, hamma darvozalar o'liklar bilan bekilib qolib, kirish aslo mumkin bo'lmadi. Shunda (shomliklar) turli shaharlarga tarqab, cho'l-u biyobonu tog'larga qarab to'zib ketdilar. So'zini anglab bo'lmaydigan (gapga no'noq) qullar⁷⁰² Antioxiya darvozasini⁷⁰³ sindirib, u orqali Shom yerlari tomon yo'l oldilar.

Shomliklardan (tirik) qolganlari g'oyatda xunuk (bir) ahvolda Damashqqa yetib kelib, bu jang kayfiyatida qabih bir siyrat hikoyat qildilar.

Noiblar Halab qal'asiga ko'tarilib, u yerda qo'rg'onlanib turdilar va shunchalik kengligiga qaramasdan yer ularga tor bo'lib qoldi⁷⁰⁴. So'ngra ular Temurdoshni vosita qilib, Temurdan omonlik tilab pastga tushdilar – ularning har biri hayotdan umidini uzgan edi – Temur esa o'z odaticha, xotirjamlik va o'ziga xos viqor-u vazminlik bilan yurib Halabga kirdi va unda xohlaganiga erishdi; tirik jonlari o'ljaga yetishdi.

Noiblar qal'adan (tushib) huzuriga kelganlarida Temur Saydi Sudun va Shayx Ali al-Xosakiyni tutib oldi; Temurdoshga esa xil'at kiygizdi. Safad noibi Altunbug'a Usmoniyni va G'azza noibi Umar ibn at-Tahhonni tutib olib, ularning hammasini zanjirga kishanladi⁷⁰⁵. Keyin u mol-dunyoni egallashga, javohirlar va turli tuman o'ljalarni zabt qilishga kirishdi. Uning haybati vahimasi (odamlar) qalblarini qamrab, savlati uchqunlari har tarafga tarqaldi.

So'ngra Temur shunchalik nafslarni halok qilgani yilan kifoyalaniq qolmasdan, hatto kallalardan mezanalar bunyod qildi. Bunga mana bu voqea sabab bo'lgan eda: Shom noibi Temur Halabga yubor-

gan xabarchining boshini kesib⁷⁰⁶, bor-yo'g'ini shilib olgan edi; uning bir qarindoshi bo'lgan voqeani Temurga so'zlab, o'sha urug'i uchun Halab ahlidan hun olishni iroda etdi. Temur uning so'raganiga rozi bo'lib, unga Halab ahlidan xohlaganiga nisbatan o'z ma'qul topgan ishini qilish ixtiyorini berdi. Natijada (xabarchining qarindoshlari) shahar ahlidan bir toifasini o'ldirib, ular boshlaridan «shunday» va «shunday» mezana bunyod etdilar.

**Ibn ash-Shihna⁷⁰⁷ tarixidan⁷⁰⁸ bu kulfat xususida
men naql qilgan qo'shimcha izoh**

U dedi: – Hofiz al-Xorazmiy «devonga yozilgan Temur askarlari sakkiz yuz ming kishi edi», – deb menga xabar berdi: yana undan (bildimki), Temur musulmonlar qal'asiga⁷⁰⁹ qasd qilgan; bu qal'aning noibi an-Nosiriy Muhammad ibn Muso ibn Shahriy bo'lib, u Temurga (qarshi) isyon bildirib, g'oratlar (qilish) uchun uning (askari) ustiga (hujumga) chiqib turar edi.

Keyin Ibn ash-Shihna dedi, mana uning aytganlari so'zma so'z: «Temurlang Bahasna⁷¹⁰ yaqinida turgan vaqtida an-Nosiriy uning jamoalariga va ilg'or qo'shinlariga bir qancha tashvishlar keltirdi. Ulardan bir jamoani o'ldirib, boshlarini Halabga yubordi va o'ziga qarshi Temur yuborgan bir tuman⁷¹¹ qo'shinni g'oyat ayanchli holatda mag'lub etdiki, hatto ushbu jamoadan aksar qismi o'zlarini o'zlar Firotd (daryosi) ga tashladilar. Shunda Temurlang zikr qilingan (an-Nosiriy) ga ushbu mazmunda maktab jo'natdi, mana uning matni: «Men (dunyoning) eng uzoq yeri Samarqanddan chiqdim. Mening oldinda hech bir kimsa bardosh bera olmagan va boshqa yerlar podshohlari (mening) huzurimga kelganlar. Sen bo'lsang mening jamoalarimga qarshi to'dalar yubordingki, ular mening odamlarimga tashvish solib, qo'llariga tushgan har kimsani o'ldiryaptilar. Endi bo'lsa biz (o'z) askarlarimiz bilan ustingga yurdik: agar sen o'z joning va raiyalarimga shafqat qilib, bundan ortiq bo'lmaydigan darajada rahm-shafqatni ko'ray desang (bizning) huzurimizga kel. Aksincha, biz (sening) ustingga tushib, shahringni xarob etamiz. Darhaqiqat, Tangri taolo – «Podshohlar har qanday qishloqqa kirganlarida uni vayron qilganlar

va uning ahlidan azizlarni xor qilganlar va (keyin ham) ular shunday qilaveradilar»,⁷¹² – degan. Agar sen huzurimga kelishdan bosh torsang, o'zingni o'rab kelayotgan (askarlarim)ga yarasha hozirlik ko'r».

Shunda zikr qilingan an-Nosiriy Temur elchisini tutib olib, uni hibsga soldi va Temur so'zlariga⁷¹³ e'tibor ham qilmadi. Natijada, Temur askarlarining oldingilari unga tomon yurdi. An-Nosiriy ularga qarshi urushib, ularni tor-mor qildi. Ikkinchi kun Temur hozir bo'lib, Musulmonlar qal'asi tomon tashlandi. Zikr qilingan an-Nosiriy unga qarshi chiqib, nihoyat darajada shiddatli urush qildi. Bu juda ham azim jang bo'ldi. Temurlang jangda an-Nosiriyning shiddati qat'iyligini ko'rib, u bilan muhoraba (qilish)dan qaytdi va unga firib ishlatib, lutf bilan muomala qilishga tutindi. Temur an-Nosiriydan sulh so'rab, hurmati uchun o'ziga bir ot va bir qadar mol-dunyo yuborishini so'radi. Lekin an-Nosiriy (hiyla-nayrangga) aldanmadi. Shunda Temur yana o'zini past tutib, undan so'rganlarining bir qismini⁷¹⁴ (yuborishni) so'radi. Lekin an-Nosiriy shuni ham bermagach, Temur hech narsasiz (quruq o'zi) qaytib ketdi; ishora qilingan an-Nosiriy Temur lashkari keyingilarini qatl, g'orat va asoratga mahkum etdi. Bu ishlar jarayonida (uni) qal'asining darvozasi ochiq bo'lib, uni bir kun ham yopmagan edi. An-Nosiriyning holi tili u haqida ushbu (bayt) ni nashida etardi:

Bu maqtovlari yarashadigan amirdir,
jang maydonining sheri va butun dunyoning faxri,
Temurlang (askari) oldingilari undan bir necha bor
engilib qochgan va orqadagilari dahshatga qolgan.

Mana shunday baxt-u saodat boshqa podshohlardan va qo'rg'onlar sohiblaridan o'laroq farq qilib, zikr qilingan (amir) ga nasib bo'lishi unda ilm va diyonat, (tangriga) ixlos va saqlanish mavjudligi va uning tozapokiza Umar (Ibn Hattob) sulolasiga – Tangri ulardan rozi bo'lsin – mansub ekanligi (sababi) dan edi.

Qachonki rabiy-ul-avvalning to'qqizinchisi (28-oktyabr) payshanba kuni bo'lgach, Temurlang Halab jangini boshladi. Qilichdor oliy hazratlari⁷¹⁵ Temurdosh shahar noibi edi. Shom mamlakati askarlari:

Damashq askari oʻz noibi Saydi Sudun bilan, Tarobulis askari oʻz noibi qilichdor oliy hazratlari Shayx al-Xossakiy bilan, Hamo askari oʻz noibi qilichdor oliy hazratlari Duqmoq bilan, Safad va boshqa (shahar) larning askarlari ham uning huzuriga kelgan edilar. Soʻngra amirlar fikrlarida ixtilof chiqdi. Ulardan qay biri: «shaharning ichkarisiga kirib devorlar ustidan urush qilinglar» desa, boshqasi esa: «chodirlar bilan shahar tashqarisiga chiqib (u yerda) dushmani qarshi olinglar»⁷¹⁶, dedilar. Qachonki qilichdor oliy hazratlari (Temurdosh) ularning (oʻzaro) ixtilofini koʻrgach, Halab ahliga shaharni xoli qoldirib, istagan tomonlariga yuzlanishlariga izn berdi. Bu qanday ajoyib fikr (boʻlgan) edi. Lekin amirlar bunga muvofiq boʻlmadilar va dushmani qarshi olish uchun shahar tashqarisiga chiqib (oʻz) chodirlarini tikdilar. Shunda Temurlangdan chopar keldi. Damashq noibi (Saydi Sudun) soʻzini ham eshitmasdan oldin uni qatl etdi. Juma kuni tomonlar oʻrtasida yengil-elpi toʻqnashuv boʻldi. Qachonki rabi-y-ul-avval oyining oʻn birinchisi (30-oktyabr), shanba kuni kelgach, Temurlang oʻz askari va fillari⁷¹⁷ bilan hujumga oʻtdi. Musulmonlar shahar tomon (orqaga) oʻgirildilar va darvozalarga kelib tiqilib qoldilar, natijada, ulardan koʻp xalq oʻldi. Dushman esa ular orqasidan kelib, (ularni) qatl etib, asir olardi. Temurlang Halabni zoʻrlilik bilan qilich yordamida oldi. Mamlakat noiblari va odamlar xoslari qalʼaga koʻtarildilar. Halab aholisi oʻz mol-mulklarining aksarini unga qoʻygan edilar. Rabi-y-ul – avval oyining oʻn toʻqqizinchisi, seshanba kunida (7-noyabr)⁷¹⁸ Temurlang qalʼani omonlik (vaʼda qilib) hamda iymonsiz qasamlar vositasi bilan oldi. Ikkinchi kuni Temir qalʼaga koʻtarildi va kunning oxirida shahar olimlari va qozilarini huzuriga talab qildi. Shunda biz uning huzuriga keldik va birmuncha vaqt (tik) turgʻazgandan keyin u bizga oʻtirishni amr qildi va oʻzi bilan birga boʻlgan ilm ahllarini keltirib, ularning amiriga – u, otasi Samarqandning mashhur olimlaridan boʻlgan alloma Nuʼmonuddin al-Hanafiyning oʻgʻli mavlono Abduljabbor edi – dedi: ularga aytgan, men (ulardan) Samarqand, Buxoro, Hirot va oʻzim fath qilgan (boshqa) mamlakatlar olimlaridan soʻragan bir masala haqidagi savolimni soʻrayman. Lekin u olimlar (bu savolga) aniq javob bera olmadilar. Sizlar ham oʻshalar misoli boʻlmangiz

hamda sizlardan eng bilimdoningiz va eng fozilingiz menga javob bering. Lekin nima deb gapirishini bilib gapirsin. Men olimlar bilan (doimo, suhbatda bo'lib, ular ishidan g'oyatda xabardorman, ular bilan ulfatchiligim ko'p bo'lgan. Men azaldan ilm shaydosiman!)

Temurlangning olimlarga chalkash savollar berib, ularning xato va kamchiligini izlashi va shuni ularning qatl va azob-uqubatga g'iriftor qilish uchun sabab qilishi bizga (avvaldan kelib) yetgan edi.

So'ngra qozi Sharofuddin Muso al-Ansoriy ash-Shof'iy mening to'g'rimda:

– «Bu bizning shayximiz, shu mamlakatlar mudarrisi va muftiy-sidir. Savollaringizni undan so'rangizlar, «tangri o'zi madadkor»⁷¹⁹, dedi.

Keyin Abduljabbor menga dedi: – «Sultonimiz aytadilarki, kechagi (jangda) biz tomondan ham, siz tomondan ham o'lganlar bo'ldi. Ulardan qay birlari shahiddirlar? Bizning o'liklarimizmi yoki sizniki?» Hamma jim bo'lib qoldi. (Shu payt) biz Temurning olimlarga (chalkash) savollar berib, ularning xato va kamchiligini qidirishi haqida biz avval eshitgan xabar shu bo'lsa kerak, deb o'zimizcha o'yladik⁷²⁰. Hech kimdan biron sas chiqmasdi. (Shu damda) tangri menga tez va badoatli bir javob bilan ilhom berdiki men:

– «Bu savol (bizning) sayyidimiz tangrining rasulidan – Xudoning rahmati va salomi unga bo'lsin – ham so'ralgan va u kishi bu savolga javob berganlar. Sayyidimiz, tangrining rasuli – xudoning rahmati va salomi unga bo'lsin – qanday javob qilgan bo'lsalar men ham shu zaylda javob beraman», – dedim. Bu hodisa (savol-javob) tugagandan keyin do'stim qozi Sharofuddin Muso al-Ansoriy menga aytdi: – «Ulug' Tangri nomi bilan qasam ichamanki, qachonki sen – bu savol Tangrining rasulidan – Allohning rahmati va salomi unga bo'lsin – ham so'ralgan edi va u bunga javob bergan, – deganingda, men zamonamning hadis olimi bu olimimiz aqlini yeb qo'ydi va u (endi) ma'zurdir, – deb o'yladim⁷²¹. Axir, bu savolga bunaqa joyda javob berish aslo mumkin emas-ku!» Abduljabborning ham dilidan shunga o'xshash bir narsa o'tgan (ekan).

Temurlang bo'lsa o'z nazari-yu qulog'ini menga qaratib, mening so'zlarimni masxara qilgan holda Abduljabborga dedi:

– «Tangrining rasuli – xudoning rahmati va salomi unga bo'lsin – bu to'g'risida qay tariqa so'ralganlar va qanday javob qilganlar? Men dedim: – «Tangrining rasuli – xudoning rahmati va salomi unga bo'lsin – huzurlariga bir sahroyi arab kelib dedi:

– Yo Rasululloh! Bir kishi o'z sharafi uchun urush qiladi, boshqa bir kishi shijoat ko'rsatish uchun urush qiladi, yana biri esa o'z qudratini ko'rsatish uchun urush qiladi. Shulardan qaysi birimiz xudo yo'lidagi shahidmiz? Shunda tangrining rasuli – xudoning rahmati va salomi unga bo'lsin – dedi: – Kimki tangrining so'zi hamma narsadan olib bo'lishi uchun kurashsa – ana o'sha shahid hisoblanadi», – deganlar. Temurlang: «xub, xub»⁷²², dedi. Abduljabbor bo'lsa: «Sen aytgan (javob) qanday ajoyib (javob) bo'ldi!» – deb xitob qildi. Shundan keyin samimiy suhbat eshiklari (lang) ochilib ketdi va Temur: – «Men yarim (jon) odamman va falon va fulon mamlakatlarni egalladim», dedi va Ajam, Iroq, Hind mamlakatlarini va boshqa totor shaharlarini birin-birin sanab chiqdi. Men unga: «Bu ne'matlar evaziga shukur tariqasida mening ummatimni afv eting va bundan keyin hech kimni o'ldirmang», – dedim.

– «Xudo haqi, – dedi Temur;–men qasddan bir kishini ham o'ldirmayman. Bu, sizlar, o'zlaringiz o'zlaringizni shahar darvozalarida (qisib) o'ldiringizlar. Xudo haqi, men sizlardan bir kishini ham o'ldirmayman; siz o'z hayotingiz va mol-dunyoningiz uchun xotirjam bo'laveringizlar», – dedi. Shu tariqa Temur tomonidan savollar va biz tomondan javoblar (bir necha bor) takrorlandi. Bu majlisda hozir bo'lgan faqihlarning har biri o'zini ko'rsatishga intilar va (o'zini) go'yo madrasada (o'tirgan) his qilib javob berishga shoshilar edi. Qozi Sharofuddin esa ularning hovurini pasaytirib: «Xudo haqi, jin bo'linglar! Faqat mana bu odam javob bersin, chunki u nima deb gapirishini biladi», – deb aytardi. Temur so'ragan oxirgi savol shu bo'ldi: – Ali, Muoviya⁷²³ va Yazid⁷²⁴ xususida sizlar nima deysizlar?

Shunda yonimda o'tirgan qozi Sharofuddin menga shivirlab⁷²⁵:

– «Sen unga nima deb javob berishingni bilib gapir, axir u shiy'a (maslagidan), – dedi. Men Sharofuddinning so'zini eshitib bo'lmasimdanoq, qozi Alamuddin al-Qafasiy al-Molikiy bir gap aytdiki, uning ma'nosi shunday edi: – ular hammasi mujtahidlar⁷²⁶: bundan Temurning g'oyatda g'azabi kelib:

– Ali haqiqatda shunday (mujtahid), Muoviya – zolim, Yazid (esa) fosiqdir. Siz halabliklar ham Damashq ahliga izdoshsizlar, ular (damashqliklar) bo‘lsa Yazid tarafdorlari bo‘lib, Husaynni⁷²⁷ qatl etganlar, – deb xitob qildi.

Men Temurga lutf bilan murojaat etib, al-Qafasiy bergan javobini u qandaydir bir kitobda ko‘rganligini va ma’nosini (yaxshi) uqmaganligini aytib, uning uchun uzr so‘rashga kirishdim. Temurning biroz chehrasi ochildi-yu, lekin kayfiyati avvalgi holatiga qaytmadi. Abduljabbor bo‘lsa mendan va qozi Sharofuddindan⁷²⁸ so‘rab mening haqimda: «Bu juda ajoyib olim», Sharofuddin to‘g‘risida esa: – «Bu fasih kishi», – dedi. Keyin Temurlang mendan yoshimni so‘radi: – «Tug‘ilgan yilim⁷²⁹ (1348) yil bo‘lib, hozir ellik to‘rt yoshga yetdim», – dedim. So‘ngra u qozi Sharofuddinga: – «Sening yoshing nechada?» – dedi. – «Men undan bir yosh kattaman», – dedi Sharofuddin. Shunda Temurlang: – «Yosh jihatidan sizlar mening bolalarimsizlar. Mening yoshim hozir yetmish beshga⁷²⁹ yetdi», – dedi.

So‘ngra salotul – mag‘rib (shom namozi) vaqti kelib, namozga (turishga) chaqirildi. Abduljabbor bizga imom o‘tdi. Temurlang mening yonimda tik turgan holatda ruk‘u va sajdani ado etdi: Keyin biz ajralishdik. Ikkinchi kuni Temurlang qal‘ada bo‘lganlarning hammasini hiyonatkorona aldadi va u yerda bor bo‘lgan hisob-kitobi yo‘q jamiyki molu-dunyolarni, qimmatbaho gazlamalar va matolarni egalab oldi. Temur kotiblaridan birining menga bergan xabariga ko‘ra, u (Temur) bu qal‘adan olganchalik (boylik)ni hech bir shaharda olmagan. Musulmonlarning ko‘pchiligi turli-tuman azob-uqubatlarga duchor qilindi, ba‘zilar kishanlandi, ba‘zilarga zanjir solindi, ba‘zilar zindonga tashlandi, boshqalari nazorat ostiga olindi.

Temurlang qal‘adan (pastga) tushib, noiblik uyida istiqomat qildi. U mo‘g‘ul tartibida bir valiyat (ziyofat) uyushtirdiki, butun podshohlaru noiblar⁷³⁰ uning xizmatida (oyoqda) turdilar. Ziyoratdagilar ustiga hamr qadahlari aylantirildi. Musulmonlar azob-uqubatda bo‘lib ular talovda, qatlda va asoratda edilar; ularning jome‘lari, madrasalari va uylari esa vayronlikda, yong‘inda, xarobalik va buzilishda qoldi. Mana shu ahvol rabi-yul – avval oyining oxirigacha (18-noyabr)

davom etdi. Kenin Temurlang meni va hamrohim qozi Sharofuddinini chaqirtirib, Ali va Muoviya haqidagi savolini qaytardi. Men unga: – «Hech shak-shubhasiz haqiqat Ali tomonida bo‘lgandi. Muoviya esa xalifalardan emas. Chunki tangrining rasuli – xudoning rahmati va salomi unga bo‘lsin – tomonidan «Mendan keyin xalifalik o‘ttiz yildir» degan aniq hadis sodir bo‘lgan. Bu (muddat) Ali zamonida tamom bo‘lgan edi», – dedim.

– «Haqiqat Ali tomonida, Muoviya zolim, deb aytgin», – dedi Temurlang.

«Hidoya»ning sohibi⁷³¹ (xalqqa) jabr qiluvchi voliylerden qozilikni qabul etish joizdir» – degan. Darhaqiqat, garchi o‘sha paytda haqiqat Ali tomonda bo‘lsa ham, sahoba va tob‘iylarning⁷³² ko‘pchiligi qozilikni Muoviyadan qabul etishgan», – dedim.

Bu so‘zlardan Temur shodlandi va Halabda istiqomat qilish uchun tayinlagan amirlarini chaqirib, ularga:

– «Bu ikki odam Halabda sizlarning mehmoningizdir. Ularga, ularning xizmatkorlari, do‘stlari va ularga qo‘shilgan kishilarga⁷³² yaxshi muomala qiling. Hech biror kishini ularga aziyat berishiga yo‘l qo‘ymang, ular uchun yegulik oziq-ovqat ajrating va ularni qal’ada qoldira ko‘rmang, balki ularning yashash joyi qilib madrasani, ya’ni qal’a ro‘parasidagi Sultoniya (madrasasi) ni belgilang, – dedi. Amir-lar Temurlang qanday buyurgan bo‘lsa (ana) shunday ado qildilaru, faqat bizni qal’adan pastga tushirmadilar. Ularning (amirlarning) ichidan Halab voliyligi hukmini egallagani – u amir Muso ibn Hoji Tog‘ay deb atalardi – bizlarga: – «Men sizlar haqingizda havotirdaman. Temurlang gapidan⁷³³ fahmlaganim shuki, agar u biron noxush ish (bo‘lishi) ni buyursa, bu narsa nihoyatda tez sur’atda qilinib, hech bir yon berishsiz ado etiladi; agar u biron xayr ishga buyursa, bunda amr yuritish uning tayinlagan, kishisi ixtiyorida bo‘ladi», – dedi.

Rabiy-ul-oxir oyining birinchi (19-noyabr) kunida Damashq tomoniga ravona bo‘lib, Temurlang shahar tashqarisiga chiqdi. Ikkinchi kuni esa shahar olimlariga elchi yuborib, ularni (o‘z huzuriga) chaqirdi. Biz uning huzuriga bordik, musulmonlar esa «iztirobli holatda»⁷³⁴ boshi kesilishda edi. Nima xabar? – deb so‘radik.

– Temurlang egallagan boshqa shaharlarda (doimo) o‘z odati bo‘yicha qilganidek, u o‘z askaridan musulmonlar boshlarini talab qilayotir, – deb (bizga) javob berdilar. Qachopki biz Temur huzuriga yetib kelganimizda, uning olimlaridan Mavlono Umar degan bir kishi oldimizga keldi. Biz undan nima maqsadda chaqirilganimizni so‘radik. U: – «Temurlang o‘z elchisini o‘ldirgan Damashq noibini qatl qilish uchun sizlardan fatvo olmoqchi», – dedi Men: – Mana bu musulmonlarning boshlari-chi? – Ularni hech bir fatvosiz kesadilar va Temur huzuriga keltiradilar. Holbuki u (Temur) bizga qasddan⁷³⁵ birontamizni ham o‘ldirmaslikka qasam ichgan, – dedim. U bizga: – «Shoshmay turinglar⁷³⁶, – dedi-da, Temurning yoniga qaytib bordi, biz esa uni (Temurni) ko‘rib turardik. Uning oldida laganda (tovoqda) qaynatilgan go‘sht bo‘lib, Temur undan yeyar edi. U (olim) bilan Temurlang bir oz gaplashgandan keyin boshqa bir odam (o‘sha) go‘shtdan bir oz bizga ham keltirdi. Biz (bu) go‘shtni yeb tugatmasdanoq birdan qattiq shovqin ko‘tarildi. Temurlang baland ovoz bilan nimadir deb baqirar, odamlarning birini u yoqqa, birini bu yoqqa chop-tirardi. Bizning oldimizga bir amir kelib uzr aytib: – «Sultonimiz musulmonlar boshlarini keltirishni amr qilmaganlar, vaholanki o‘z odatiga ko‘ra hurmati uchun (urushda) o‘lganlarning boshlarini kesib olib, ulardan bir qubba yasashga buyurgan. Lekin odamlari uning so‘zini u iroda etgandek tushunmaganlar. Haqiqatda u sizlarga erkinlik ato qilgan, istagan tomoningizga boraveringlar», – dedi. Temurlang o‘sha zaxrtiyoq otlanib Damashqqa qarab ravona bo‘ldi. Biz qal’aga qaytdik va o‘sha yerda istiqomat qilishni afzal ko‘rdik. Amir Muso-olloh – unga ehson yog’dursun – bizga yaxshilik ko‘rsatib shifoatimizni qabul etdi va o‘zi Halabda va qal’ada istiqomat qilib turgan paytida ahvolimizdan (doimo) xabardor bo‘lib turdi. Shu paytda bizga kelgan bir xabarda musulmonlar sultoni Malik Nosir Farajning Damashqqa kelib, Temurlangni tor-mor qildi deyilsa, yana bir xabarda esa buning aksini eshitardik. Oxiri masala ravshanlashib, Temurlang bilan shiddatli urush qilganidan keyin sultonning Misrga yo‘l olganligi aniq bo‘ldi. Temurlang sultondan mag‘lub bo‘lib, qochishiga oz qolganda, sulton amirlaridan biridan xiyonat sodir bo‘lgan va shu narsa sultonning Misrga yo‘l olishiga va ehtiyotkorlik bilan ish ko‘rishiga sabab

bo'lgan. Temurlang Damashqqa kirib shaharni talab, unga o't qo'yib yubordi va u bu shaharda Halabda qilganidan ko'ra ham ortiqroq (ishlar) qildi. U Tarobulisgakirmadi, balki u yerdan Temurga mol-dunyo olib keldilar. Temurlang Falastinga ham o'tmadi va Halabga tomon burilib, o'z yerlarini qo'msab orqasiga qaytdi.

Mazkur yil sha'bon oyining o'n yettinchisi (1401-yil 2-aprel) kelganda Temurlang Shomdan qaytayotib Halab sharqidagi Jabbulga⁷³⁷ yetib keldi va Halabga kirmadi, shaharda istiqomat qilib turgan o'z odamlariga uni (Halabni) xarob etishni va shaharga o't qo'yishni buyurdiki, ular shunday qildilar. Ammo Izzuddin – u Temurlangning ulug' amirlaridan biri edi – meni chaqirib shunday dedi: – «Seni va sen bilan birga bo'lgan kishilarni ozod qilish haqida amirdan farmon bo'ldi. Istagan kishingni talab qil va ularning (sonini) ko'paytir. Men esa sizlar bilan Mashhad al-Husaynga⁷³⁸ borib, huzuringizda turaman, (chunki) hattoki (bu yerda) bizning askarimizdan (ham) hech bir kishi qolmaydi».

Qozi Sharofuddin mendan sira ajralmas edi. Biz (u bilan birga) qolgan qozilarni chaqirib to'pladik va atrofimizga ikki ming chog'lik musulmon yig'ildi. Shundan keyin biz zikr qilingan amir (Izzuddin) hamrohligida Mashhad al-Husaynga yo'l oldik va shu payt shaharning har tarafida lovullab yonayotgan olovni kuzatdik. Uch kundan keyin Halabda biron kishi ham qolmadi. – Biz shaharga tushib birorta ham odamni uchratmadik. Bu ahvol g'oyatda vahshiyona tuyuldi, shahardagi sassiq hid va vahshatdan u yerda ortiqcha tura olmadik va shular tufayli uning ko'chalarida yurishga ham toqat qilolmadik. She'r:

Go'yo Hajun⁷³⁹ bilan Safo⁷⁴⁰ orasida
bir suhbatdosh bo'lmadi va Makkada
kechasi suhbat quruvchi (kishi) ham bo'lmadi⁷⁴¹.

Shom shaharlari noiblari Temur huzurida asoratda edilar, lekin ular birin-ketin qutulib ketdilar. Saydi Sudun oshqozon kasalidan Yalbug'a qubbasida⁷⁴² Temur huzurida vafot etdi va Tangri Berdi Damashq noibligida qaror topdi. Bu yog'ini yana xudo biladi.

Mana shu (bayon) ni men Ibn ash-Shihna asarida qanday uchragan bo'lsam, shundayligicha naql qildim.

Bu tashvishli xabarning yetishi va Asanbug‘o⁷⁴³ Davodor⁷⁴⁴ va Abdul Qassorning⁷⁴⁵ Jilliqga⁷⁴⁶ kelishi bayoni

Keyin Halabdan (Damashqqa) Asanbug‘o davodor va Abdul Qassor⁷⁴⁷ deb ataladigan Fatx⁷⁴⁸ al-Mohir kelib shunday dedilar: «Ey musulmonlar jamoasi! Toqat qilib bo‘lmaydigan (narsa) dan qochish payg‘ambarlar sunnatlaridir. Kimning bironta ulovga qudrati yetsa, o‘ziga najot yo‘lini izlasin, kimni o‘z etagini shimarishga kuchi yetsa, bir kecha ham Damashqda tunamasin va o‘zi bilarmonlik qilib o‘zini-o‘zi g‘alat yo‘lga solmasin. Chunki (birov keltirgan) xabar (o‘z) ko‘zi bilan ko‘rgandek bo‘lmaydi»⁷⁴⁹. Shunda odamlarning fikrlari tarqalib, (ular) rag‘batlarida ixtilof chiqdi; ular ishlari mavjlanib to‘lqinlandi va odatlariga ko‘ra guruh-guruh bo‘lib bo‘linib ketdilar. Qaybirlari nasihatga quloq tutdilar va hojatlarini hozirlab (Damashqdan) uzoqlashdilar; ba’zi birovlar kibrlik ko‘rsatib, o‘jarlik bilan (shaharda) turaverdilar hamda Asanbug‘o va Abdul Qassorga qarab oziq tishlarini qayrab irilladilar. Bu ikki hayrihoh kishini tashlab, ularga o‘lim qadahini ichirmoqchi bo‘ldilar va aytdilarki:

– «Siz bu xabaringiz bilan odamlarni har tarafga sochib, ularni haydashni, o‘z vatanlaridan quvlab bevatan bo‘lishlarini xohlaysiz. (Siz) ular so‘zlarida ixtilof chiqarib, terisini parcha-parcha qilishni istaysiz. Agar shunday bo‘lmasa unda omonlik hosil(dir) va xudoga shukurki, sulton⁷⁵⁰ yetib kelayotir. Halabda to‘plangan noiblar ko‘p emasdilar va ular Temurga nisbatan hiyla va (munosib) fikr ishlata olmadilar; aksincha, noiblardan ba’zilarida shubhalanish (alomat-lari) hosil bo‘lib, boshqalaridan (etarli) madad va samimiy hamkorlik bo‘lmadi. Ularda bosh(liq) yo‘q edi. Bu masalada qiyoslash (mulohazalari) ni aslo ishlatmang. Ammo Misr askarlari esa, ularning adadlari to‘liq, qurol-yarog‘lari mukammal⁷⁵¹ bo‘lib, ular (timsoli) da musulmonlar uchun shiddatdan keyin osoyishtalik mavjuddir». Asanbug‘o va Abdul Qassor bunga) shunday dedilar: – «Avvalgi ikki jang va (bu) bir jangdan keyin biz Temur balosidan salomat qoldik va «biz faqat o‘zimiz bilgan narsamizgagina guvohlik berdik»⁷⁵². Bizdan har birimiz o‘z ijtihodi olib borib yetkazgan (narsa) haqida aniq va ravshan bayon aytyapti. Azbaroyi xudo, bizning har birimiz musul-

monlar uchun qiladigan ushbu nasihatida (qo‘rqinchli) xabar beruvchi bilimdon⁷⁵³ (kishi) dir. Agar siz omadli kishilar bo‘lay desangiz, (biz) sizlarga (xolis) nasihat qildik, «lekin siz nasihatgo‘ylarni xush ko‘rmaysiz»⁷⁵⁴.

Odamlar ishi ixtilof va parokandalik, to‘s-to‘polon va tartibsizlik da davom etdi. Keyin ba‘zilar muqaddas joylarga tomon, qaybirlari esa Misr diyoriga qarab yo‘l oldilar; boshqa birovlar manoatli baland qoyalar etaklariga yopishdilar, qaybirlari esa olis va noma‘lum joylarni qo‘rg‘on tutdilar.

Sulton Malik an-Nosirning islom qo‘shin va askarlari bilan Qohiradan chiqishi bayoni

Keyin Sulton hech bir paysalga solmasdan (Qohiradan) chiqib, to‘la-to‘kis tayyorgarlik va askarlar bilan Shom yerlari tomon ravona bo‘ldi. Qachonki bu xabar odamlar qulog‘iga yetgach, ularning hayajoni taskin topib, qo‘rquvlari yo‘qoldi. Ulardan (o‘z diyorlaridan) ketib qolganlarning ko‘pchiligi orqalariga qaytdilar; ularning g‘am-g‘usasi va ziqliklari tarqadi. Ammo aql-idrokli (kishi)lar, to‘g‘ri fikr va mulohaza ahlari esa sultonning bu kelishiga (ham) e‘tibor qilmadilar, o‘zlariga omonlik izlab, zamon hodisalaridan nimalar yuz berishiga muntazir bo‘ldilar. Go‘yo gir aylanayotgan zamon barmoqlari ularga deb qalb ko‘zgusiga mana shu shoir nashida etgan baytni yozardi.

Ey kunlar – bir otaning bolasidirlar,
bu kechalar esa tug‘ishgan opa-singillar.
Kun va kechadan yillar o‘zi bilan birga
olib kelgan narsadan boshqa narsani talab qilmang.

Men dedim, she‘r:

Agar kelgusi zamonda bo‘ladigan (narsa) qorong‘i bo‘lsa,
(unda) o‘tgan zamonda bo‘lgan (narsa)ga qarab, qiyos qilaver.

Bo'lim

Qachonki Temur Halab ishini nihoyasiga yetkazib hamda undan olgan yuklarni zabt qilib yig'ishtirib, o'zi egallagan mol-dunyo o'ljalarni qal'aga qo'ygan, bularning hammasiga azmu qarori kuchli, fikr-irodasi qat'iy bo'lgan o'z amirlaridan biri, shijoat va qudrat sohibi amir Muso ibn Hoji Tog'ayni (o'zi tomonidan) vakil qilib qo'ydi va ushbu to'lib-toshgan dengiz bilan rabiyl ul-oxir oyining avvalida (19-noyabr) Shomga qarab jo'nadi⁷⁵⁵. Keyin u Hamoga kelib, qo'li yetganicha (uni) taladi va nahbu g'orat qilib asir olish va o'z yurishini tezlatish to'g'risida (unchalik) qayg'urmadi. Aksincha, asta-sekin yurib hiyla-nayrang qilar, uning dushmanlari ham hiyla-nayrang tuzardilar.

Hikoya

Qachonki men 889-yil rabiyl ul-avval oyining boshlarida (1435-yil 26-sentyabr) Rum yerlariga yo'l olib, Hamoga yetganimizda, uning Sharq tarafdagi jomei Nuriyning qibla (tomoni) devorida bir (parcha) marmar toshda forscha yozilgan bir naqshni ko'rdim. Mana uning tarjimai: «Ushbu satrlarning suratga solinish sababi (shunday): Bu shuki, tangri taolo bizga mamlakatlarni⁷⁵⁶ fath qilishni muyassar ko'rdiki, hatto biz Iroq va Bag'dodgacha (hamma) yerlarni batamom egalladik. (Shu bilan) biz Misr sultoniga qo'shni bo'ldik va unga maktub yozdik hamda turli-tuman tuhfa-yu hadyalar bilan upga choparlarimizni yubordik. U bo'lsa hech bir zaruratsiz choparlarimizni o'ldirdi. Bundan maqsadimiz – ikki tomon orasida do'stlik (ipi)ni bog'lash, ikki taraf o'rtasida sadoqat (borligi)ni ta'kidlash edi. So'ngra, bundan bir oz (muddat) keyin ba'zi turkmonlar bizning tomonimizdagi kishilardan ayrimlarini tutib olib, ularni Misr sultoni Barquqqa yubordilar. Sulton ularni zindonga solib jabrladi. Mana shunga binoan muxoliflarimiz changalidan o'z fuqarolarimizni xalos qilish maqsadida biz yo'lga chiqdik. Shu sababli bizning Hamoda manzil tutishimiz 803-yil rabiyl ul-oxir oyining yigirmalariga (1400-yil 8-dekabr) to'g'ri keldi»⁷⁵⁷.

Bo'lim

Keyin Temur Xomsga⁷⁵⁸ keldi, lekin u bu (shahar) da to's-to'polon qilmay, uni sayidim Xolid ibn Valid⁷⁵⁹ – xudo undan rozi bo'lsin – (arvohi) ga bag'ishladi. Men badohan dedim, she'r:

Ey birodarginam! Yaxshilardan boshhaga qo'shni bo'lma,
(shuningdek) qabrda ham ularga qo'shni bo'l.

Xoms va uning aholisini ko'rmaysanmi?

Temur bolalari dengizidan najot topdilar,
chunki ular Xolidning qo'shnisi edilar.

Kimki taqvodorlarga qo'shni bo'lsa,
ular halok bo'lmaydilar.

Umar ibn ar-Ravos ismli (Xoms) oddiy kishilaridan biri Temurga peshvoz chiqib, uning qalbini o'ziga rom qildi – go'yoki u Temurga faxrli sovg'alar taqdim qilgan, Temur Umarga shahar ishlarini topshirdi va unga tayanib, e'timod qildi. Bu mamlakat qoziligiga Shamsuddin ibn al-Haddod deb ataluvchi raisni tayinladi va uzoq-yaqindagilarga omonlik bilan nido qildi. Tinchlik foydasini hosil etishda shahar ahli bir-birlari bilan talashmadi va oldi-sotdi ular orasida davom etaverdi.

Keyin Shom noibi (Saydi Sudun) betob bo'lib, Temur huzurida Yalbug'a qubbasida vafot etdi⁷⁶⁰. Tarobulis noibi bo'lsa o'zi uchun na-jot izlab Temurdan qochdi. Keyin u o'z shahriga kelib, (o'z) viloyatida qaror topdi⁷⁶¹. Temur g'azablanib, kuyib-yondi, alangalanib tutoqdi va uning qahri jazirasi lovullab o't olib ketdi. U Tarobulis noibining muhofazasiga tayinlagan kishilarning hammasini o'ldirib, ular uchun jahannam o'tini yoqdi ular (qo'riqllovchilar) o'n olti kishi edi. Ammo Temurdosh bo'lsa, Temurga pand berib, aldadi va Qorada⁷⁶² (uning huzuridan) qochib ketdi. Safad noibi Alouddin Altunbug'o Usmoniy va G'azza noibi Zaynuddin va ulardan boshqalar Temur huzurida kishanda davom qildilar. Keyinn u yo'lga chiqib, nihoyat Baalbekka⁷⁶³ kelib yetmaguncha hech joyda to'xtamadi. Shahar ahli Temurga peshvoz chiqib, uning huzuriga keldilar, undan sulh tilab, oldida tiz cho'kdilar. Lekin Temur so'zlarga e'tibor bsrmay, ular ustiga nahb-u

g'orat va qo'porish yirtqichlarini yubordi. (Shu payt) sulton ham yaqinlashib qolgan edi.

Keyin Temur ushbu to'lib-toshgan dengiz, hayqirgan sel va ulkan to'fon bilan ko'chib Qubbatu Sayyor tomonidan Damashqqa yaqinlashdi. Unga (Damashqqa) Misr askarlari va islom qo'shinlari ham yetib kelgan bo'lib⁷⁶⁴, borliq ular bilan to'lgan, koinot ulardan nurlanib, ravshan bo'lgan edi. Ular shunday to'dalar (ediki), o'qlari xilofni niyat qilgan har kishi qalbi donasini yoruvchidir va qilichlarining yashinlari har bir shoxdan chiqqan kokilnn o'ruvchidir, nayzalarining uchlari (bor) yeridan arvoh osmonini tilka-pora qiluvchidir. Ular ehtiyojlarini o'z vaqtida ado etib, to'da va guruhlarini ajratgan, o'ng va so'l (qanot) larga odamlar qo'ygan, oldingi va keyingi (qism) larni tartibga solgan: markaz va qanotlarni baravarlagan: vodiy va sahrolarni to'ldirgan va uzluksiz, zich guruhlar yarqirab jilvalangan holda bir tekisda tartib bilan tizilib sof tortgan tarzda yo'lda horigan otlarning o'rmini bosish uchun olingan yetakdagi savlatli otlar va go'sht iste'mol qilishni xush ko'radigan nasldor tuyalar bilan birga olg'a yurardilar. Har bir to'dada haybatli sherlar va ulug'vor burgutlar bor edi. Men dedim, she'r:

Ozmuncha shonli qo'shinlar borki, go'yo g'azabli tog'lar kabi,
go'yo u (qo'shin) dengizki, o'rtalarida (nayza) o'rmonlari bordir.
(Ikkala tomon) askari (go'yo) ikki dengizki, ular har
birining mavjida sher bor.

Qaysiki, u ikki kaftida ilonni ushlab o'lim bilan o'ynaydi.
Ulardan har birining ichi-tashi jangda ko'zga ko'rinadi.

Agar ular bir joyga tushsa, qirindilardek (ko'p),

Agar kechasi sayr qilsa, samo yerda bir doiraga yo'liqadi.

Agar kunduzi yursa, o'sha g'uborlar vujudga kelgan erga duch keladi.

Go'yo (ular) o'lim kamalak (yoy) larini yelkalariga qo'yib, halokat qilichlarini osib olganlar, nozik va ixcham nayzalarni taqqanlar: go'yo ular otlar yollaridan yaratilib unib chiqqan joylarida barqaror qolganlar.

Men dedim:

U (qo'shin) go'yo havo, bir yashil liboski,
nayza naylari uni zar tortib to'qilgan.
Uning ustiga qorong'i kecha tushsa,
(uning) yuzi senga tong shu'lasini ko'rsatadi.
Go'yo uning mergan yulduzlari
jang paytida urush shaytonlariga qarshi otiladi.

Bu to'liqlar to'dalari shu tariqa bir biri bilan to'xtovsiz turtishar, bu hayqirgan dengizning yelkalari (to'liqlari) chang-to'zon ostida bir-biri bilan to'qnashar va shu (to'liqlar) larning har biri tushunarli yo'l bilan «bizdan bironta ham (kishi) yo'qki, uning o'ziga yarasha maqomi bo'lmasa»⁷⁶⁴, – deyardi. Keyin, jang alvastilari⁷⁶⁵ hijratdan 808-yil rabiy-ul-oxir oyining o'n birinchisida (1400-yil 29-noyabr) Yalbug'a qubbasiga yetib keldilar. Askarlardan har biri o'ngu chapga (lashkargoh tortib) tushdi. Islom askarlari va amirlari uylarda va maskanlarda qarorlandilar. Totor qo'shinlari esa Damashq g'arbida Daroyo⁷⁶⁶ hamda al-Xuvla⁷⁶⁷ va Qatanagacha⁷⁶⁸ va ularga yondoshgan joylarga tushdilar. Sulton askarlarining bir qismi shaharga kirib, qal'a va shaharda qurol-aslaha va anjomlar bilan qo'rg'onlanib oldi. Keyin ikkala qo'shin ham o'z ehtiyot choralarini ko'rib, o'z ishini muqobala va muqotalaga hozirladi. Ular xandaqlar qazidilar va har bir tomon o'z raqibi o'tadigan tor yo'llar og'izlarini to'sdi. Keyin ular bir-birlari bilan o'zaro to'qnashuvlar, xurujlar, urushishlar va gij-gijlatishlarni boshlab yubordilar.

So'ngra sulton askarlariga shahardan tashqariga chiqishni buyurdi; shunda (shahar) a'yonlarining boshliqlari shahardan chiqib, urush borasida o'z sultonlariga kelib qo'shildilar. Go'dak bolalar va erlar⁷⁶⁹ jabborga⁷⁷⁰ tazarru qilib, har oqshom ko'cha-ko'ylarda kuyib-pishib: Yo xudo! Yo rahmon! Mavlono sultonimizga madad ber! – deb nido qilardilar. Odamlar iztirob va harakatda bo'lib zafar va barakat tilab, kecha-yu kunduz zorlanardilar va «Ey mujohidlar, devorlarga (chiqing!)» – deb faryod qilardilar. Mana shu kunlarda shahar boshliqlaridan Shomda Hokim bo'lib turgan qozilar qozisi Burhonuddin ash-Shoziliy⁷⁷¹ molikiy shahid bo'ldi va qilich zarbasidan molikiy mazhabiga mansub qozilar qozisi Sharafuddin Isoning qo'li shol

bo'lib qoldi. (Sulton odamlari) dushmanlardan qo'lga olganlarini keltirib qatl etardilar. Ularni notiq va somit (tilli va tilsiz mol) laridan o'lja qilsalar uni elga yoyib, namoyish qilardilar.

**Yuz bergan bir jang va garchi naf qilgan bo'lsa ham,
saflarni tarqatgan ma'raka bayoni**

Keyin shu kunlardan birida⁷⁷² ushbu gapga no'noqlardan (Temur qo'shinidan) o'n ming chog'lig'i ilgarilab, jang maydoniga qarab tushlandi. Ularga qarshi Shom askarlaridan besh yuzcha (kishi) chiqdi. So'ngra ularning izidan yana uch yuz chamasi (kishi) bilan amir Asanboy keldi. She'r:

(Ular) jangda urushsalar sher, mehribonlik ko'rsatsalar ohu.
Yerga qadalsalar tog'lar, oqsalar dengiz.
Charaqlasalar quyosh, jilvalansalar to'lin oy,
Essalar yellar, (quyilsalar) bulutlar,
Pastga tomon sho'ng'iganlarida lochin.
Uljaga tashlanganlarida sirtlon,
Sayxa torsalar momoqalldiroq.
(Nishonga) otsalar yashin kabidurlar.

Bu askarlarning har birida titratadigan nayza bo'lib, sarvi qomat-lilar ular oldida sajda qiladilar, har birida bir o'tkir qilich bo'lib, qon to'kish uninglayhalaridan o'rganiladi; har birining yoyi borki, o'zi-ning qoshiga o'xshaydi va o'qlari borki, u o'qlar o'z egasining kip-rikklariga o'xshaydi deyilsa to'g'ri bo'ladi; har birida tutilishi mayin qalqon bo'lib, agar jangchi u (qalqon) ni o'z ustiga kiysa, unda qu-yosh ustida to'lin oyni ko'rasan; har birining brshida bir temir qal-pog'i borki, go'yoki u o'sha askar siymosining yaltirashidan olingan yoki uning tashqi ko'rinishi yashinlardan yasalgan. Agar bu temir qal-poqchaga ko'z tushsa, kishining ko'zi qamashadi va «oz bo'lmasa» u (qalpoq) ning ravshanligi ko'rish quvvatini ketkazadn⁷⁷³.

U liboslar o'z egalariga muvofiqdir: u (libos) ning avrasi kiyuv-chisining ruxsori kabi ipakdek mayin, astari (ichi) esa qattiqqo'llikda uning qalbi kabi misoli temirdir. Ular nasldor otlardan iborat ayg'ir-

larga mingan edilar va go'yo shu to'dalarning to'lin oylari uchlari yaltiragan nayzalar bilan (birga) edilar. (Ularning har biri) shamlar yorug'ida ziynatga burkangan kelinchak (kabi) edi. Ular jang girdobi⁷⁷⁴ tomon yuz- tutdilar va (dushman bilan) Yalbug'a qubbasi orqasi- dagi bir vodiya uchrashdilar. She'r:

(Ular) turk jangchilaridan iborat yigitlarki, ularning ovozlari momoqaldiraq tovushini na his qiladi, na sehr qoldiradi.

Muqobolada ular husnda maloikalar misoli.

Muqotalada ular devlar kabidir⁷⁷⁵.

Bo'lim

Qachonki bu sherlar (islom askarlari) o'sha bo'rilar va ko'ppak larni (Temur askarlarini) ko'rgach, ular «go'yo kofirlar to'dalarini ko'rib qolgan mo'minlar⁷⁷⁶ kabi bo'ldilar». Ulardan kimning zarbasi bexato (nishonga teguvchi), kimniki xatokor (illatli) ekanligi ravshan bo'lib, ular (islom askarlari): «Tangri va uning rasulini bizga qilgan (sevinchli) va'dasi mana shu»⁷⁷⁷, – dedilar. Temur askarlari sonlari ko'pligi jihatidan ularni qurshab, ushbu keltirilgan doirali (sun'iy) dengizlarni yo'q qilish uchun halqa qilib o'rab oldilar. Qachonki ular (musulmonlar) ushbu doira chodirida qoziqlar singari bo'lganlaridan keyin ular zarba berishga kirishib, tishlovchi (qat'iy urush bilan doira- ni kesishga boshladilar. Bu jangda Temur askarlari uchun ular o'ylagan dastlabki ish bosh kesish, shiddatdan aql ozdirish va qo'llarni kesish bo'ldi. Natijada, (musulmonlar) uzun nayzalar bilan ular aqlini mayib qildilar, yiroqdan otilgan yoylari bilan ular shakllarini ilma-teshik etdilar, yoyiq (keng tig'li) qilich bilan ular bekamu-ko'stligini (vofir) kesdilar, tezkor (kamon) o'qlari bilan ular to'liqlarini (komil) maydaladilar. Musulmonlar ularni bo'lakladilar, parcha-parcha qildilar, ilma-teshik qildilar, to'zitdilar, (tishlarini sindirdilar) to'daladilar, qirqdilar qo'loyoqlarini bog'ladilar, chaqdilar, ularni qirqib ajratdilar va (adadlarini) kamaytirdilar. So'ngra ular ko'kraklarini (sadr) ojizlikka (orqaga) qaratib, ular uchun haqiqiy (haqiqat) xalos bo'lishga o'tadigan (majoz) joyni to'sdilar. So'ngra islom askarlari ulardan uzoqlashganlarida uning (Temur) askarlari tanalari kesilgap (mash-

tur), bo‘laklangan (maqtu’), tilingan (mahzuf), parcha-parcha qilingan (majzu’), holdan toygan (manhuq) va o‘rnidan qo‘zg‘alolmay (mavquf) qolgan holda edilar.

Zikr qilingan Asanboy orqasiga qaytdi – u o‘zini maqsadga) yetuvchi (mutadarik) nayzasi (urushi) bilan (Temur qo‘shinlari) etaklarini kesgan va yaqin-u mutaqarib (jips) (mutomosiq) zarbasi bilan ular og‘ir va yengil (xaff – saqil) larini (ya’ni hammasining) urug‘ini quritgan edi. Ular sovuqlari (tasbi) ziyoda g‘alaba bilan savlat solib, mukammal qudratlilik bilan to‘lib toshgan bo‘lib, (ular) ittifoqlik doirasining uyi (bayt) halol yetishidan osoyishta, uning (Asanboyning) aruzi va zarubi⁷⁷⁸ kamchilig-u (zihof) illatlardan (il‘al) sog‘lom edi. Go‘yo (ushbu) aytilganidek:

Urush kunidagi suvoriylarni tangri serob qilsin!

Ular urushda yulduzlar pastga (uchib) tushgandek

(dushman ustiga) tushadilar.

(Ular) dushmanlarni nayzalar bilan gazladilar.

O‘tkir qilichlar bilan bichib, o‘qlar bilan taqdilar⁷⁷⁹.

Temur hamshirasining o‘g‘li Sulton Husayn⁷⁸⁰ ishlatgan makr va firib bayoni

Keyin Temur hamshirasining o‘g‘li (bo‘lmish) Sulton Husayn o‘zini tog‘asiga muxolif⁷⁸¹ qilib ko‘rsatdi va dilida (ko‘p) ishlarni yashirib, (Misr) sultoni huzuriga keldi. (Sulton Husayn) shijoatli yigit bo‘lib, unda yengiltaklik va hamoqat bor edi⁷⁸². Musulmonlar uning kelishidan xursand bo‘lib, zafar va shodlik (alomatini) shuur etdilar. Sulton Husaynning boshida bir tutam kokili bor edi. Ular uning kokilini olib, (ustiga) xil‘atlar kiygizib, o‘zlariday qilib ko‘rsatdilar⁷⁸³.

Bo‘lim

So‘ngra Temur o‘zini zaiflashgan va holdan toygan ko‘rsatib ishoat tarqatdi. U ozgina (olg‘a) yurib, chekinib, orqaga qaytdi. Bu hammasi uning firiblari va ov tuzoqlaridan edi. Buning bayoni shuki, Misr askarlari o‘rtasida xilof voqe‘ bo‘lganligi va ularning tez orada qochishlari xabari Temurga yetgan edi. Agar qochsalar, Temur ular-

ni qo'ldan chiqarib qo'yardi. Shu sababli u makr ko'rsatib, o'zining (qaytib) ketishi haqida ishoat tarqatdi. Bu bilan u Misr askarlarini (joylarida) sobit qilib, ularni qochishdan to'xtatib qolmoqni istadi. Lekin Misr askarlari qochishga azm qilgan bo'lib, ularda na sabot-u, na qaror qolgan edi⁷⁸⁴.

Islom askarlari o'rtasida hosil bo'lgan nifoq va noittifoqlik bayoni

Misr askarlarining otabegi va malik Nosirning kafili ulug' amir Yashbek⁷⁸⁵ bo'lib, katta-yu kichik uning qo'l ostida edi. Garchi (uni) qo'shinining madadi ko'p, lashkarining adadi hisobsiz ko'rinsa ham, lekin ulardan har biri (o'zicha) «amir» bo'lib, ularda boshlaridan boshqa hech narsalari yo'q edi. Natijada, ular fikrlari tarqalib, xohishlari (bir-biriga) zid keldi; ular shoirlarining she'rlari ittifoq doirasidan ixtilof doirasiga ko'chdi va ularning har biri o'z bayti vaznini turli aruzlarga ko'chirdi va o'z sohibi arziini parchalay boshladi. Mana shu damda rahmonning tillar va alvonlarning ixtilofi⁷⁸⁶ haqidagi (aytgan) oyatlari ochiq-oydin zohir bo'ldi. Ular raiyaning homiliygida bo'ri va sirtlon o'rnida bo'ldilar, oriq xalqning homiyligiga g'azabli arslon va sherni hokim qildilar; bu hadis sanadi-da, sag'irlar kattalarga, quyilar yuqoridagilarga, oldingilar oxirgilarga qo'shilib, go'yo mana shu shoir aytgandek bo'ldilar. She'r:

Bir kuni qo'yalarim to'zib ketdi va men dedimki:

– Yo Tangrim, ularga bo'ri va sirtlonni hokim qil.

Ulardan bir qancha bosh (liq) lar o'z quvvati va yordamchilarini tashlab Qohiraga yo'l oldilar⁷⁸⁷ va Temur (ular haqida) aytgandek, o'zlarida siyosat ma'rifati yo'qligini va riyosat yo'llaridan javlon urishdan bexabarliklarini rostga chiqardilar.

Bo'lim

Qachonki qolganlar (jo'nab) ketganlar fe'llarini bilgach, ularga etaklarini shimarib, tun og'usi ostida ketganlar izidan yo'lga tushishdan boshqa iloj qolmadi. Kimki bu qavmdan keyin qolgan (bo'lsa),

yoki uxlagan yoki mudragan bo'lsa u to'rga tushib, chuqurning eng qa'riga yiqilgan edi.

Odamlar kecha-kunduz devorlar ustiga yopishib, ularning har biri o'z sultonidan yordam olganligiga ishonch hosil qilib, xursand bo'lib sevingan edi. Lekin kechalarning birida u (odam) lar baland (bir) joyga ko'tarildilar va birdan o'z sultonlari chodir tikkan joylar olovlar bilan to'lib ketganligini ko'rdilar. Nima xabar ekanligini hech kim bilmadi-yu, faqat dunyo yomonlik va olov uchqunlari bilan to'ldi. Subh kelgach, (bu) diyor (odamdan) holi bo'lib, Yalbug'a qubbasida (olov) pufflovchi biron kimsa ham qolmadi. Shunda ularning tovushlari pasayib, harakatlari susaydi. Ular o'zaro shivirlashib, sekin-as-ta ovozlari so'naboshladi. Yomonlik mavj urib, harakatga keldi va odamlar: – «Sulton qochdi!» – dedilar. Shunda odamlarning bellari bukilib, falokat kelganligiga (ular) ishondilar; (og'ir) tashvishlari ortib, g'am-g'ussalari zo'raydi. Ularning «barcha vositalari tugab»⁷⁸⁸, xaloyiq ustiga xilma-xil azoblar yopirildi, jami'iy hiylalar (ularning) ko'kraklari kabi tor (chorasiz) ko'rindi. Farmon qaysi-yu, ish qaysi (hammasi) bir-biriga aralashib ketdi.

Bo'lim

Keyin Temur o'z rabbiga hamd aytib joyidan ko'chdi. U (Yalbug'a) qubbasiga tushib, (uni) manzil tutdi va rohat qilganча chalqancha yotib uxladı va men aytgan bayt mazmunida nido qildi:

Allohga hamdlar bo'lsin orzumizga erishdik.

Dushman orqa o'girib, umid hosil bo'ldi.

Temur (o'z) atrofida handaqlar qazitdi va atrofga otliqlari va piyodalarini tarqatdi va qochib ketganlar orqasidan quvlovchilar yubordi. Qachonki, qochgan dushman jangchilaridan biron kimsa olib keltirilsa, Temur uni o'sha fillar oldiga tashlashga buyurar va zakotdan yuz o'giranlarga nisbatan qiyomat kunida (chorva) hayvonlari qanday ish qilsa, bu fillar shu sahroda tutilib keltirilganga ham shunday ish qilardilar.

(Endi) sultonga kelsak, u hech bir kimsadan ozor topmadi, chunki u go'yo bulut singari qochib, ilon singari o'rimalab, at – Taym vodiysi⁷⁸⁹ tomon yuzlandi. Natijada, Temur shaytonlari yer yuziga tarqalib, uni bo'yi va eniga to'lg'azdilar. Uning old qismlari mamlakat (Shom) yerlari tevarak atroflariga borib, jami qishloq va uning tevaraklarigacha yetdi. Ular «har qanday tepaliklardan yopirilishib»⁷⁹⁰. Tangri – taolo barakasi o'rnamashgan yerning g'arbu sharqiga qarab shoshildilar va Damashq shahriga qarab olg'a bosardilar. (Avval) zikr qilinganidek, bu shahar mukammal qo'rg'onlangan va turli-tuman tayyorgarliklar bilan mustahkamlangan edi. Uning yuziga pardalar tushirilib, darvozalari qulflangandi. Shahar ahli Temur qo'shinlariga monelik ko'rsatdilar va yordamning xushbo'y hidi kelar yoki ushbu shiddatdan keyin tangridan yengillik borasida biror muruvvat rijosida ularga shaharni topshirmadilar. Shu zaylda ular ikki kun davom etdilar, keyin o'z rijolaridan (aniq) umidsiz bo'lib, gumonlarining yolg'on ekanligiga ishonch hosil qildilar. Sultonning askar bilan (Damashqqa) kelib (qaytib) ketishi shoirning mana shu aytgani misoli bo'lgan edi: «Tashna guruh ustiga bulut kelib, qachonki ular uni ko'rgach u bulutlar tarqalib, yoyilib ketgani kabi».

Sulton ketgandan keyin (shahar) a'yonlarining chiqib Temurdan omonlik tilashlari bayoni

Qachonki o'ylaganlari puchga chiqib, o'zlari ustiga rayb ul-manun⁷⁹¹ kelganligini bilgach, shahardagi mavjud a'yonlar, ulug'lar va boshliqlar (bir joyga) jam bo'ldilar. Ular qozilar qozisi Muhuddin Mahmud ibn al-Izz hanafiy, uning o'g'li, qozilar qozisi Shihobuddin, qozilar qozisi Taqiuddin Ibrohim ibn Muflah hanbaliy Nobulsiy, kotib as-sir qozi Nosiruddin Muhammad ibn Abu Tayib, qozi Shihobuddin Ahmad ibn Shahid al-Vazir – vazirlik mansabi o'sha paytda unda bo'lib, ularning orasida eng ulug'i o'sha edi, (yana) qozi Shihobuddin al-Jiyaniy⁷⁹² shofiy, hokimning noibi qozi Shihobuddin Burhonuddin Ibrohim al-Qusha hanafiy, – hammalarini Alloh rahmat qilsin! – edilar. Ammo shofiy (mazhabi) qozisi – Alouddin ibn Abu-l-Baqa

bo'lsa sulton bilan birga qochdi, qozilar qozisi molikiy Burhonuddin ash-Shoziliy, (avval) zikr etilganidek, shahid bo'ldi. So'ngra ushbu a'yonlar o'zaro mashvarat qilib, ittifoq bo'lganlaridan keyin (shahardan) chiqdilar va Temurdan omonlik tiladilar.

Bo'lim

Qachonki sulton o'z askari «yuzlangan kemasini»⁷⁹³ qo'zg'atgach, qozilar qozisi Valiuddin Abdurahmon Ibn Haldun Temur askarlari dengiziga tushib qoldi. U eng mashhur a'yonlardan va (Misrdan) sulton bilan birga kelganlardan (biri) edi. Qachonki sulton go'yo g'af-latda bo'lgandek eshilib, uzilib ketgach, Ibn Haldun tuzoqqa tushib qoldi. U Odiliya madrasasida istiqomat qilardi. O'sha (ishora qilingan) a'yonlar bu masala⁷⁹⁴ tadbirida Ibn Haldun huzuriga yuzlandilar. Natijada, uning fikri ular fikriga muvofiq kelib, a'yonlar bu borada o'z ixtiyorlarini unga topshirdilar. Ularga Ibn Haldunni o'z suhbatlariga olishdan boshqa iloj bo'lmadi. Ibn Haldun mazhab va manzarada molikiy, rivoyat va xabarda asmaiy⁷⁹⁵ edi. U yengil sallada, zarif bir suratda, qorong'i kechadek tim qora, o'zidek nozik xoshiyali burnusda⁷⁹⁶ ular bilan yo'lga tushdi. A'yonlar Ibn Haldunni peshvo tutib, uning o'zlarining foyda-yu zararleri borasida aytadigan so'z va fe'llariga rozi bo'ldilar.

Qachonki ular Temur huzuriga kirganlarida uning oldida tik turib, shu holatda davom etdilar va Temur (ularga) o'tirishga ruxsat qilib, qalbilariga taskin bermaguncha ular xadiksirab, qo'rqib turdilar. Keyin Temur ularga jilmayib tabassum bilan muruvvat qildi va (ular) holatlarini kuzatib, o'z aqli mezoni bilan ularning so'zlari ishlarini (harakatlarini) o'lchay boshladi. Ibn Haldunning manzari o'zgalari manzaridan farq qilishini ko'rgach, Temur: – «Bu odam bu yerlik emas», – dedi. Natijada, suhbat uchun majol ochilib, Ibn Haldun tilini yoyib yubordiki, uning aytganlari so'ngroq zikr qilinadi. Keyin kalom bisotini yig'ib, taom dasturxonini yoydilar; qaynatilgan go'sht uyumlarini uyub, har bir kishi oldiga o'ziga loyig'ini qo'ydilar. Ba'zilar tortinib taomdan o'zini tiydi, ba'zilar o'zini go'yo suhbat bilan mashg'ul ko'rsatib (taomga) e'tibor qilmadi, ba'zilar qo'l uzatib

(ovqat) yeyaverdi va ovqat yutish jangida qo'rqmadi va tortinmadi hamda o'zgalarni ham taomga undab ularga nido qildi va mana shu misralarni nashida etdi:

Ovqatdan shunday yengki, hayot qolsa o'z ahliga
so'zlab beradigan kishi kabi (eng),
Agar o'lsa tangri huzuriga qorinli
bo'lib boradigan darajada (ovqat) yeng!

Taomdan tanovul qilganlar jumlasida qozilar qozisi Valiuddin (Ibn Haldun) ham bor edi.

Mana shu (ish) lar jarayonida Temur ularni kuzatar va qisq ko'zlari ularga o'g'rincha qadar edi. Ibn Haldun ham ko'z qirini Temur tomoniga tashlar, qachonki Temur unga qarasa Ibn Haldun boshini quyi egar, qachonki Temur undan teskari burilsa, Ibn Haldun unga ko'z yugurtirar edi. Keyin Ibn Haldun nido qilib baland ovoz bilan dedi: «Ey mavlono Amir! Buyuk va Ulug' Tangriga hamdlar bo'lsin! Men o'z huzurim bilan insoniyat podshohlarini musharraf etdim va o'z tarixlarim bilan ularning o'chib ketgan kunlarini barhayot qildim: (men) arab⁷⁹⁷ podshohlaridan falon va fulonni ko'rdim, falon va fulon sultonlar huzurida bo'ldim; yerning⁷⁹⁸ mag'ribi-yu mashrig'ini mushohada etdim, yerning har bir burchagida men uning amiri-yu noibi bilan munosabatda bo'ldim. Lekin tangridan minnatdormanki, u mening kunlarimni uzaytirdi va u meni (qaytadan) tiriltirib muruvvat ko'rsatdiki, nihoyat men haqiqiy podshoh, kim ekanini ko'rib, saltanat shariatida to'g'ri siyratli maslakni ruiyat etdim. Agar (o'zga) podshohlar taomi talofatni daf etish uchun tanovul qilinsa mavlono amirning taomi shuning uchun va (yana) faxru sharafga muyassar bo'lish uchun tanovul qilinadi».

Shunda Temur ajabdan benihoya zavqlandi va oz bo'lmasa quvonchidan raqsga tushib ketayozdi. U xitob yuzini Ibn Haldunga qaratib suhbatda boshqalarga emas, faqat unga tayandi. Temur undan arab⁷⁹⁹ podshohlari va ular haqidagi xabarlardan, (ular) davlatlari ro'zg'ori va rivoyatlaridan so'radi. Shunda Ibn Haldun Temurga uning aqlini mahliyo qilib, maftun etadigan va zehnini chulg'ab, hayratga tushi-

radigan hikoyatlar rivoyat qildi. Temur esa podshohlar va xalqlar siyratlarida bilimdon sharq-u g'arb tarixining otasi va onasi edi. Bu xusussda badoatli bir bayon keyinroq zikr qilinadi⁸⁰⁰.

Bo'lim

Bir kuni u (a'yon) lar ushbu ziyrak (Temur)ning huzurida o'tirganlarida birdan Temur odamlari qo'lida asoratda bo'lgan qozi Sadruddin al-Munoviy – u qochishda sultonga ergashganlardan bo'lib, (Temur) odamlari Maysalunda⁸⁰¹ uni ushlab, Temur huzuriga keltirgan edilar – kirib qoldi. U burj kabi salla o'ragan, yenglari xurjundek (osilgan kiyimda) edi. U odamlarning ustidan yurib o'tib, ruqsatsiz suhbatdagilar yuqorisiga o'tirdi. Bundan Temur g'azablanib, tutaqib, majlisni alanga bilan to'ldirdi; uning o'pkasi shishib, tomog'i qahr-u g'azabdan to'lib-toshdi; u xirillab ovozi bo'g'ildi. Uning jahli dengizi mavj urib qirg'og'idan oshdi va o'z tajovuzkorlaridan bir toifasiga qozi Sadruddinni itobga solishni amr qildi. Shunda qozini xuddi itlarni sudragandek sudrab, ustidagi bor kiyimlarini parcha-parcha qildilar. So'kish va haqorat bilan uni boyitib⁸⁰², kaltak va tepki bilan to'yg'izdilar. Keyin Temur uni asoratda qattiq tutishga, yangitdan azoblashga va ustiga ketma-ket aziyat keltirishga mutasaddilarning e'tirozlariga qaramay, itobni ikki hissa (ziyoda) qilishga amr qildi. Qiyomat kuni-da zolim (yuzi orqasiga qilinib) – Alloh tomonidan himoyasiz⁸⁰³ holda chiqariladiganidek, qozi chiqarildi. So'ngra Temur hamishagidek o'z hiyla-yu firiblarini tuzishga kirishdi. U ushbu a'yonlardan har biriga xil'at kiygizib, ularni o'z nazdida izzat-u rif'atga sazovor qildi. Keyin ko'ngillarini shod aylab, osoyishta va xursand holda ularni qaytardi. (Ammo) uning qalbida turli-tuman fasodlar va (yomon) ishlar mavj urardi. U (a'yon) lar mana shunday bo'lib yo'lga tushdilar. Misra: «Xuddi qurbon qiluvchi o'z qurbonini ziyatlab ulug'lagan, ammo yaqinda u (qurbon) o'lim ziyofati bilan to'yg'iziladi».

Temur a'yonlarga va ular raiyalariga agar ular sulton boyliklarini, shuningdek unga (sultonga) va amirlariga tegishli javohirlarni va ularga taalluqli mol-dunyo, ot-ulov⁸⁰⁴ chorva, qullar va xizmatkorlarini (yig'ib) topshirsalar, omonlik berishini (ularga) shart qilib qo'ydi.

A'yonlar amr qilingan (narsa) ni bajo keltirib, (butun) botinu zohir (narsa)larni Temurga topshirdilar. Ammo qal'a esa hisorga (qarshi) tayyorgarlik ko'rdi. Qal'aning noibi Azdor⁸⁰⁵ deb ataladigan (kishi) bo'lib, u qal'ani mustahkamlab, mukammal qurol-yarog' bilan mahkamladi va sultondan madad yoki (kelayotgan) bu shiddatni yengillatadigan ilohiy bir g'ov intizorida bo'ldi.

Dastavval Temur qal'aga e'tibor bermadi va qiziqmadi hamda unga aylanib harakat ko'rsatmadi. Balki u o'zining butun jidd-u jahdini moldunyo jamlashga va qimmatbaho boyliklar toylarini ortishga sarfladi. Qachonki javohirlar hosil bo'lib, uning xazinasiga tushgach, Temur shahar ustiga omonlik mollarni tashladi.

Bu (mol) larni to'plashda Temur o'sha a'yonlar yordamiga tayanib, ular ustiga o'z devon (begi) lari va qotiblaridan, shuningdek ochko'z va ta'magir noziru hisobchilaridan qo'ydi. Bu (narsa) larni o'z davlati arkonlaridan biri va unga e'timodi bo'lgan Ollohdod kifoyatiga topshirdi. U (Ollohdod) ona jihatidan (ushbu) kitobning avvalida zikri o'tgan Sayfuddinning birodari edi. Ularga qo'shimcha tariqasida Temur barcha «qaysar-u bag'ritoshlarni»⁸⁰⁶ va qo'pollik og'ushida o'sib-ulg'aygan va uning zulmi sutini emgan (kishi) larni tayinladi. Keyin u omonlik va osoyishtalik joriy qilib, bir inson ikkinchi bir insonga jabr-sitam qilmasligini nido qildi. Bu nido (ham-maga) eshittirilib joriy bo'lganidan keyin ham chigatoyliklardan qay birlari g'oratgarchilikka qo'l cho'zdilar. Bu (xabar) Temur qulog'iga borib yetgach, u ularni xaloyiq gavjum joyda salb etishga buyurdi. Shunda ularni gazmol sotuvchilar rastasining boshida, harirpurushlar yonida salb etdilar. Odamlar bu ishdan shodlanib, Temurdan xayr-u adl umid qildilar. Shahar a'yonlari (shahar) darvozalaridan Bob us-Sag'ir (Kichik darvoza)ni ochdilar va shahardagi mavjud arzigon va arzimagan (narsalarni ham hisob-kitob qila boshladilar. Keyin ular bu mol-dunyolarni mahallalarga taqsim qildilar. Uzoq yaqindagi zulm va adovat ahllari bir-birlariga: Ey talon-taroj! – deb nido qildilar va «Dor uz-zahab» (Oltin uyi) ning yig'ilgan xazinalar makoniga aylantirdilar. Ular odamlarni shu tuzoqqa tashlay boshladilar va ba'zi odamlar boshqalar ustidan hukmron bo'lib, Temur shu yerlar quyonlarini shu yerlik ko'ppaklar bilan ovladi.

(Shu payt) kuz fasli Misr askariga o'xshab qaytgan va Temur askarlari o'z olovlari bilan (olamga) tushgani kabi (o'z) sovug'i bilan qish fasli olamga tushgan edi.

Keyin Temur avval Kasr al-Ablaqqa, so'ngra amir Tanjosning uniga ko'chdi⁸⁰⁷ va qasrni vayron qilib yoqishlarini buyurdi va ko'p to'dalarga bosh bo'lib, Bob us-Sag'irdan shaharga kirdi va hanafiy-larning shof'iy-lardan muqaddam qo'yib, Bani Umayya jome'sida juma namozini o'qidi. Uning nomiga xutbani avval zikr qilingan hanafiy mazhabidagi qozilar qozisi Muhiddin Mahmud ibn al-Izz o'qidi va (bu orada) turli ishlar va fasodliklar sodir bo'ldiki, ularning sharhi uzundan uzundir. Mu'taziliy mazhabidagi Abduljabbor ibn Nu'mon al-Xorazmiy bilan Shom ulamolari, xususan, qozilar qozisi xanbaliy mazhabidagi Taqiuddin Ibrohim ibn al-Muflih o'rtasida munozaralar, munoqashalar, muhabasalar va murojaatlar voqe' bo'ldi. Shular jarayonida Abduljabbor Temurning tarjimoni sifatida barcha masalalarda ular bilan uning tilidan suhbat yuritir edi. Shu (masala) lardan (biri) Ali Muoviya voqealari va o'sha o'tgan asrlarda ular o'rtasida nima voqealar sodir bo'lganligi, yana biri Yazid ishlari, baxtli shahid Husaynning qatl qilishi; shuningdek, bu hodisaning hech bir inkorsiz zulm va fisq ekanligi va kimki bu (ish) ni halol (maqbul) hisoblasa, u kofir bo'lishi (masalalari) edi. Hech shubha yo'qki, ushbu harom ish Shom ahlining yordamida bo'lgan, agar ular uni qonuniy (halol) hisoblasalar, ular kofirlar. Agarki ular bu ishni qonuniy (halol) emas desalar – demak ular itoatsiz, tug'yonchi va jinoyatkor kishilardir. Darhaqiqat, hozirgilar burungilar mazhabida bo'lishlari (masalalari edi). Natijada, bu savollarga u (shomli) lar tomonidan turli javoblar sodir bo'ldi. (Bu) javoblardan ayrimlarini Temur rad qilib, ayrimlari esa unga ma'qul tushdi. Nihoyat, kotib as-sir (Nosiruddin ibn Abu Tayyib) javob berdiki, uning javobi yaxshi va to'g'ri – basharti u foyda keltirdi – bo'ldi:

«Ulug' Tangri Mavlono Amirning umrini uzun qilg'ay! Men bo'lsam, nasabim Umar va Usmonga muttasil bo'lib (eng) katta bobom o'sha zamon a'yonlaridan biri sanalgan. U ushbu voqealar (jarayoni)da hozir bo'lib, o'sha jang-u jadallarda sho'ng'igan. U haqiqat

shunqorlaridan va sidq-u sadoqat bahodirlaridan bo'lgan. Uning bizga yetgan ishlaridan va har bir ashyoni o'z o'rniga qo'yishdan shu narsa ma'lumki, u sayyidimiz Husaynning boshini qidirib topib, u (kalla) ni xo'rlanish va tahqirlashdan xolis qilgan. Keyin uni tozalab yuvib azizlagan, ulug'lab o'pgan va xushbo'y qilib izzatlagan va keyin u bu kallani tuproqqa ko'mgan. U bu ishni tangri taologa yaqinlik yo'lida eng afzal fidolik deb hisobladi. Shu sababli, e yomg'irli bulutlar, unga Abu Tayyib⁸⁰⁸ deb kunya berganlar. Nima bo'lsa ham, e Mavlono Amir, u zotlar (dunyo) dan o'tib, u bulutlar g'am-g'ussalari tarqalib ketgan va ular o'zlari simirgan (suv)lari hamda tottirgan narsalari xoh achchiq, xoh shirin bo'lsin, olamdan o'tdilar. Bu fitnalarki, qaysiki, tangri bizlarni ulardan xalos qilib (bizlarga) rohat bag'ishladi va (bu) qonlardirki, tangri undan qilichlarimizni tozaladi. Ammo hozir bo'lsa bizning e'tiqodimiz ahli sunna va jamoa e'tiqodidir».

Bu so'zlarni eshitgach Temur:

– Vo ajabo! Sizlar shul sababdan Abu Tayyib avlodlari deb nom olganmisizlar? – deb xitob qildi.

– Ha, – deb javob berdi kotib as-sir, – mening uchun uzoq va yaqindagilar buni isbotlaydi. Men – Muhammad ibn Umar ibn Muhammad ibn Abulqosim ibn Abdulmun'im ibn Muhammad ibn Abu Tayyib al-Umariy al-Usmoniy (bo'laman).

Temur dedi: – Sen uzrga sazovorsan, e salaflar sarasi! Agarki menda zohirona ma'zurlik (bu bilan Temur o'z oqsoqligiga ishora qiladi) bo'lmaganda edi, men seni albatta o'z orqam va yelkamga ko'tarardim. Lekin men senga va hamrohlaringga qanday izzat-ehtirom va lutf-u karam ko'rsatishimni hali ko'rasan». Keyin Temur qozilar bilan xayr-ma'zur qilib, ularni ta'zimu ehtirom bilan kuzatdi.

Savol-javoblarning yana birida Temur kinoya tariqasida ulardan atay teskari bir savol so'rab; – qaysi daraja yuqori: ilm darajasimi yoki nasab darajasimi? – dedi. Majlisdagilarning hammalari Temur maqsadini payqab tushundilar-u, lekin sukut saqlab jim turdilar va javob berishdan hayiqdilar va har biri Temur ularni sinab ko'rayotganligini fahmladi. Birinchi bo'lib hanbaliy mazhabidagi qozi Sham-suddin an-Nobulsiy javob berib: – ilm darajasi nasab darajasidan yuqori bo'lib, buning martabasi xoliq va maxluq nazdida barcha

martabalardan oliy, – dedi. Past tabaqadagi fozil kishi yuqori tabaqali johil (kishi) dan muqaddam qo'yiladi. Otasi yoki onasining (nasabi) past bo'lib, o'zi pok bo'lgan kishi xalifalikka sharif nasabli kishidan avloroqdir. Bu xusudagi dalil hammaga ayondir; (bu) payg'ambar sahobalarining hammalari bir og'izdan Abu Bakrni Alidan muqaddam qo'rganligidir. Ular hammalari Abu Bakrni sahobalar ichida eng olimi, islomda ularga nisbatan sobit qadam va ular ichida dastavval iymon keltirgan (zot) deb bir fikrda bo'lganlar. Bu dalolatga payg'ambarning: «ummatim ko'pchiligi yanglishmaydi»⁸⁰⁹, xitobi isbotdir.

Keyin qozi Shamsuddin Temurga quloq tutib, undan qanday javob bo'lishligiga intizor holda o'z (ustidan) kiyimlarini yecha boshladi. U tutmalarini chiqarib, o'z nafsiga: «Hayoting oriyat (omonat), o'lim xoh uzoq, xoh yaqin bo'lishidan qat'i nazar muhaqqaq, sen o'lim qadahini ichishing muqarrar. Shahid bo'lib o'lishlik ibodatning eng afzalidir va Alloh huzuriga borishning e'tiqod qiluvchi kishi uchun ibodatning eng yaxshi shakli esa jabr qiluvchi sulton huzurida haq so'zni aytishdir», – dedi.

Temur so'radi: – Bu bekas nima qilyapti?»

Qozi: – «Ey jalolatli Mavloni! Seni askar to'dalaring go'yo Bani Isroil ummatlari kabi (ko'p) dir. Ulardan ba'zilari bir bid'at (o'ylab) topdilar va o'z mazhablarida bo'lak-bo'lak bo'lib bo'linib ketdilar. Ular o'z dinlarini bo'lib yubordilar (go'yoki) alohida guruhlar tuzdilar. Hech shubhasiz, hazratlarining (bu) majlislari haqidagi (xabar) lar naql qilinadi va bu majlislardagi bahslar marvaridlari qalblarga kirib (u orqali) aqllarga tiziladi. Agar bu so'zlarning mendan chiqqanligi isbotlanib, sunniy bo'lmagan biron kishi (bu so'zlarni) e'tiborga olsa, ayniqsa Alini do'st tutuvchilardan birov eshitsa-yu, o'z murtadligida Abu Bakrga rofiy deb ot qo'rgan kishi bo'lsa, u mening asl e'tiqodimni aniq bilsa va mening homiy va ko'makchim yo'qligini (ham) bilsa, albatta u meni ochiq-oydin o'ldirib, kuppa-kunduz kuni qonimni oqizadi. Agar (ish) shu tariqa bo'lsa, unda men bunday baxt-u saodatga hozirlanaman va qismat hukmlarini shahodat bilan ado etaman».

Temur: – «Vo ajabo, u qanday fasohatli (kishi), so'zda qanchalik shijoatli va dovyurak», – dedi. Keyin u o'tirganlarga nazar tashlab: – «Bundan keyin u mening huzurimga (sira) kirmasin», – dedi.

Bo'lim

Bu odam, ya'ni Abduljabbor Temurning imomi va olimi hamda musulmonlar qoni (dengizi) da sho'ng'iydiganlar ichida uning peshvo (kishi) si edi⁸¹⁰. U olim, fozil tadqiqotchi, fiqhning asosiy qoidalarini yaxshi biladigan qonunshunos munozarachi va tadqiqotchi edi. Uning otasi an-Nu'mon Samarqandda bo'lib u «Furu'» ilmida o'z zamonining buyuk allomalaridan ediki, hatto⁸¹¹ uni Nu'mon ikkinchi⁸¹² deb (ham) atardilar. U oxiratda ruiyat (xudo diydorini ko'rishlik) yo'q deb so'zlovchilardan edi. Shu sababli ham tangri-taolo go'yo bu dunyodagi mulohazasiga o'xshatib, uning ko'zini ham ko'r qilgan edi. Movarounnahrdagi ko'pchilik unga zamondosh ulamolar furu' (ilm-lari) ni unda o'qiganlar va shar'iy masalalarni hal etishda undan naql qilganlar.

Furu' yuzasidan ahli sunna bilan ahli mu'tazilit o'rtasida xilof yo'q; faqatgina ular o'rtasida dinning asosiy qoidalaridagi birmuncha masalalarda ixtiloflar borki, ularni talqin qilishda noto'g'ri yo'l tutadilar.

Bo'lim

Shom ahlidan mol-dunyolarini yig'ib olish uchun har bir⁸¹³ zulmkor, o'zboshimcha, diyonatsiz-u g'aliz, muhtoj-u hojatmand kishilar mutasaddiy bo'ldilarki, ular Sadaqa ibn al-Xoniy⁸¹⁴, Ibn al-Muhaddis, «Summaqa»⁸¹⁵ deb laqab olgan Abdumalik ibn at-Takritiy va boshqalarga o'xshash zulm va tug'yon ahllari edilar. Bu (ish) zikri o'tgan shahar ulug'lari a'yonlari va shaharda yashovchilar boshliqlarining ishtirokida, shuningdek uning devon(begi) lari, hisobchilari, Temur xazina ishlarining qayd etuvchilari va kotiblarining hozirligida bo'lib, talovchilar bir lahza bo'lsa ham (bu ishda) sustkashlik ko'rsatib pay-salga solish mumkin bo'lmadi. Temur odamlaridan Xo'ja Mas'ud Samnoniy, mavlono Umar va Tojuddin Salmoniy bor edi⁸¹⁶. Bu (ish) larning hammasi «Dor uz-3ahab»da yuz berdiki, bu mashhur (bir) joydir.

Allohdod Bob us-Sag'irdan ichkari – Ibn Mashkur uyiga qo'ndi. Kimki o'z qalbida biron kimsaga nisbatan g'azab, yashirin adovat yo

kek, hasad yo dushmanlik, yo alam saqlagan bo'lsa, unga ishorat qilib «o'z birodarlari» – haligi rahmsiz zolimlar va qo'pol, shiddatli posbonlarga ko'rsatar edi.

She'r:

Birodarlari musibatga tushganda, ularni chorlaganda
uning so'zi (to'g'riligi)ga isbot so'ramaydilar,
balki zig'ircha ishora va arzimagan ibora bilan u.

Miskinning vujudi zaminiga turli-tuman azob-uqubat tog'laridan baland qasrlar quradilar va uning jussasi bo'stonlari ustiga azob osmonidan momaqaldiroqlar qo'zg'atadigan uqubat buluti, o'lim va halokat chaqmog'ini chaqnatadigan yashinlar barpo qiladilar.

Bo'lim

Shu bilan birga, Temur bu orada qal'ani hisor etib, o'z qudrati yetguncha qurol-aslaha tayyorlay boshladi. U qal'aning ro'parasiga undan baland bo'ladigan bir bino qurishlarini buyurdiki, uning askarlari bu binoning ustiga chiqib, qal'ani vayron qila olsinlar. Natijada, ular yog'och va o'tinlar to'plab, ustidan tosh va tuproqlar to'kib ularni maydalab to'lg'izdilar. Bu (bino) shimoliy⁸¹⁷ g'arb tomonidan (qurilgan) edi. Keyin jangchilar – (binoni) ng ustiga ko'tarildilar va qal'adagilarga tomon qilich zarbasi-yu nayza ta'nasi bilan tashlandilar. Qal'a histori ishini Temur o'zining ulug' amirlaridan biri Jahonshoh deb ataluvchi amiri zimmasiga yukladi. Natijada, Jahonshoh bu ishga kafil bo'lib, uning bilan mashg'ul bo'ldi. U qal'a qarshisiga manjaniqlar o'rnatdi va uning ostidan lahimlar qazib, devorlarga ilgaklar tashladi. Qal'ada ozroq kishi bo'lib, ularning eng afzali Shihobuddin az-Zardkash adDimashqiy va Shihobuddin az-Zardkash al-Halabiy edilar. Ular ikkalasi Temur askarlarini halok etishda yaxshigina shiddat ko'rsatdilar va har qachon Temur qo'shini ular tomon yuz qo'yib duch kelsa, ular uchun shu ikkisi musibatli vabo va o'lim (misoli) edi. Shunday qilib, bu ikkisi olovda kuydirish, to'plar yashini va chaqmog'i bilan Temur askarlaridan sanab bo'lmaydigan, hisob-kitob doirasidan xorij sonni halok qildilar. Lekin vayrongar-

chilik dengizidan to'lib-toshgan sel qal'ani qurshab, uning merganlari bulutlaridan chiqqan o'qlar yomg'iri yog'ilganda, momaqaldiroq va yashin o'rtasida (qal'aning) ustiga Temur jangchilari yopirilganda qal'a ahli ustiga azob-uqubat yuqori-yu pastdan, o'ng-u so'ldan kela boshladiki, jang qilish va qarshilik ko'rsatishdan qal'a jangchilarining qo'llari charchadi. Ular Temurdan omonlik tilab, hech bir ikkilanmasdan qal'adan tushdilar. Ushbu mudhish ishlar va ajib taqdir qazosi rabiyy ul-oxir oyining oxirlarida (1400-yil 17-dekabr) birinchi va ikkinchi jumodi va rajab (1401-yil mart) oylarida (bo'lgan) edi⁸¹⁸.

Lekin Temur qal'adan o'z murodiga faqatgina qirq uch kunlik⁸¹⁹ hisordan keyingina erishishga muvassar bo'ldi. Shu muddat asnosida Temur fozillar, kosiblar, hunarmandlar va fazilat egalari talabida bo'ldi. Harirpurushlar Temur uchun ipak va tillodan bir qabo tikdilar-ki, uning bironta ham darzi (choki) yo'q bo'lib, u ajib bir narsa edi. Bob us-Sag'ir maqbaralarida Temur payg'ambar – tangrining unga rahmati va salomi bo'lsin – xotinlarining sag'anasi ustiga bir-biriga yondosh ikkita qubba qurdirdi⁸²⁰. U (Temur) zangi (qora) qullarni ja'mlashni amr qilib, o'zgalaridan ko'ra ularni to'plashga inoyat ko'rsatib, ularni afzal ko'rdi.

Hiylakor odamlardan birining o'ziga shiddat kelishidan xavflanib qilgan ishi va uning o'z nafis (boylik)lari yordamida boshqa odamlar jonlari-yu qonlarini saqlagani bayoni

Safadda shahar ahlidan bir savdogar kishi bo'lib, u boshliqlar va tijorat ahlidan edi. U Alouddin deb atalib, unga davodor deb nisbat berilgandi. Aftidan, u ilgari Sultonga (birqadar) xizmat ko'rsatgan bo'lib, u uni o'sha joy (Safad) hojibligiga ta'yin qilgandi. Qachonki noiblar Halabga ravona bo'lgach – odatda noib g'oyibligida shaharda uning o'rniga hojib noiblik qilardi – Safad noibi Altunbug'o al-Usmoniy o'rniga hojib Alouddin Davodoriy noiblikda qoldi. Keyinchalik bu to'fon (Temur) asoratiga barcha noiblar g'arq bo'ldilar-ki, shular jumlasidan al-Usmoniy va Ibn Tahhon ham bor edi. Ulardan o'lganlari o'ldi, qochganlari qochib ketdi. Altunbug'o va Umar esa asirlik iskanjasida davom etdilar.

Qachonki Temur Shomga kelib, uning tomonidan bu mamlakatda, go'yo yaramas qozilar dastidan yetimlar mollariga nisbatan yetadigan holat sodir bo'lgach, har bir hokim o'z yurtida ijtihodi yetkizgan ishni qilishga kirishdi. Natijada, ba'zilar o'z qarorgohini mustahkamladi, ba'zilar pistirmalarini mahkamladi, bir toifa Temur bilan urushishga tayyorlandi, boshqa bir guruh qochishga hozirlandi, bir xillari (bu ahvolga) ko'nikib, ularga aralashdilar, sovg'a-salom, oldi-berdi qilib, bitim tuzdilar. Zikr qilingan Alouddin mulohaza qilib har xil gumon-u taxmin tuzdi va o'z sohibi-yu shaharini qutqazib qolish borasida fikr yuritib, obdon o'yladi. U (omilkor) odam bolalaridan bo'lib, firib va tadbirdan boxabar kishi edi. Bu masalada ham u nishonga (bexato) tegizuvchi aqlidan maslahat surab, uni «gapga» soldi. Aqli aytdiki: – «O'zingda bor (bo'lgan) mol-dunyo vositasida Temur bilan kelishgin va qochish yo'lini tark etib, u (mol-dunyo) larni sarf qilgin». Aqli unga shunday degan vaqtida u yolg'on maslahat bermadi, chunki u unga aytgandi: «Sharaf yo'lidagi har bir murosa uning uchun parda va sadaqadir». Alouddin behisob mol-dunyoga ega bo'lib, u: – «Sariq dinorlaru oppoq dirhamlarni men faqat qora kunlar uchun yiqqanman», – dedi. Natijada, u Temurning hojatmandligi (payti) ni poyladi va shirinsuxan, go'zal muomala bilan uni o'ziga rom qilishni istadi. Bu ishning ilojiga u go'yo (mohir) tabib bemorning davosiga iloj topgandek ish tutdi. U sulhga va she'r aytish holiga emas, g'amg'inlik holiga shoshildi⁸²¹. O'zining behisob va mo'l-ko'l mol-dunyosidan Alouddin Temurga xilma-xil tuhfa-lar yuborib, uning xotirini o'ziga moyil qildi va (uning) farmonlariga quloq tutdi. Keyin u buning ketidan undan ham ikki hissa ko'p (hadyalar) yuborib, ular og'irligi bilan sovg'alar qaddi-qomatini bukdi. Alouddinning bu qilgan ishi uchun Temur unga tashakkur izhor etdi va bu (sovg'a-salom) lar uning nazarida Alouddin martabasi va rif'atini ziyoda etdi. U Alouddinga omonlik to'g'risida va uning shahar ahliga iltifotli va xushmuomala bo'lishini tavsiya qilib, farmon yubordi; u ularning qo'rquvini tarqatsin va xatari kamayib, dahshati ketishi uchun o'sha mamlakatda yashovchi turli jinslar va turli kasb egalarining (qalblarini) taskin toptirsin (deb farmon yubordi). Shunday bo'lsinki, (odamlar) bir-birlari bilan oldi-sotdi qilib, Temur askarlari bilan (bemalol) muomala qilaversinlar.

Agarki (Temur) askarlaridan birortasi – garchi u Temurning birodari va avlodlaridan bo'lsa ham – (erli xalq ustidan) nohaqlik ko'rsatsa, Alouddin unga bu ishni man qilib qaytarsin va uni kaltaklatib, xaloyiq o'rtasida joriy qilsin. (Shunday qilib) Temur Alouddindan xohlagan narsasini talab qilar, u esa Temur so'ragandan ham ziyoda qilib o'rinlatardi. Har safar Temur updan ko'proq pul va narsalar talab qilsa, Alouddin shunchalik xursand bo'lib, shodlanar edi. Bu qiyin ahvol (sharoiti) da Temur Alouddindan talab qilganlar jumlasidan (bir qadar) oq piyoz yuborish ham bor ediki, (bu) Safad u yoqda tursin balki butun Shomda oq piyozning topilmasligi sababidan edi. Alouddin o'sha zahotiyoyq shu piyozdan uch toy topdirib, shundayligicha hammasini Temurga jo'nataidiki, bu (ish) tangrining marhamatidan bo'lgan edi. Nihoyat, Temur Alouddinga mehr qo'yib qolib, uning o'z yaqinida bo'lishini ixtiyor etdi va u to'g'risida men ushbu she'rda aytgan mazmundagi gapni aytdi:

Ey inson: sen o'z vaqtida kelishding,
boyligingni fido etib o'zingni himoya qilding.
Agar Shomda sendek yana bir kishi bo'lsa edi,
U (Shom) bunchalik yomonlikka giriftor bo'lmasdi.

Temur askari toifalari Safad ahliga qarab yo'l olib, ular bilan oldi-sotdi muomalasiga kirishdilar va ular o'rtasidagi sadoqat iplari toki Temur o'z chodirini buzib, Damashqdan ketmaguncha davom etaverdi. Qachonki Shom ustidan uning ziyonli bulutlari tarqab ketib, jo'nash maydonida uning sayri chilviri cho'zilgach, ushbu qahrli sherga tomon uning ketidan Alouddin ad-Davodoriy bag'oyat qimmat-baho tuhfarlar, shohona sovg'alar, shuningdek bir arz bilan keldiki, uning mazmuni ravshan, ma'nisi ajoyib, iboralari bo'ysunish va itoatdan so'zlovchi, unda shunday muloyim so'zlar bitilgan ediki, bulardan badanlar titrab, temir va metindek toshar yumshar, udda⁸²² suv oqqandek quruq badanlarda (mayin) oqardi. Alouddin bu arz jarayonida al-Usmoniy va Ibn Tahhon ishi haqida Temur marhamatini, ular tutqunligi peshanasidagi sochni hurriyat va muruvvat qaychisi bilan qirqishini, o'z qudratiga shukrona tariqasida ular (ikkovi) ni afv qilishini, ular ustida o'z marhamati dengizlaridan bir qatra yog'di-

rishini so'radi. Temurning asiri degan nisbatga ular arzimastigi, chunki yer-dunyo podshohlari uning panohi ostida bolalardek bo'lishni orzu qilishlari, Temurning oliyanob ra'yi (hamma narsadan) oliy, uning farmonlariga amal qilish eng avlo (ish)ligi bayon qilingan edi.

Qachonki Temur ushbu arz mazmunidan voqif bo'lib, uni (ishni) nimadan boshlab, nima bilan tugatganini fahmlagach, uning tuhfayu hadyalarini ko'rgach va dastlab uning o'ziga qanday xizmatlar ko'rsatib, qo'l cho'zganini tafakkur qilgach – darhaqiqat, xayr asar qoldiradi va bu (xayr) ni boshlagan kishi eng karamli kishi; yomonlik bo'lsa doimiy kulfatu bu qabih ishni boshlovchi kishi eng katta zolimdir, – men dedim, she'r:

Agar sen hayr-ehson qilgan bo'lsang yaxshi mukofot kut,
yomonlik qilmagan bo'lsang, yomonlikdan qo'rqma.

Yana birov aytgan, she'r:

Kimki hayr ish qilsa, u mukofotsiz qolmaydi,
Xudo bilan xalq o'rtasida tanilgan narsa (bekor) ketmaydi.

Garchi qalbi temirdek (qattiq) bo'lsa ham Temur yumshab, ishkali bo'lgan qiyin ish osonlashdi. Natijada, Temur u ikkisini o'z huzuriga chaqirib martabasini ulug'lab, ularga ehson ko'rsatdi va Aloudinning ularga shafolat (so'ragan) ini ularga bildirdi. Keyin Temur hech bir ziyonu zarar yetmasligidan tinchitib, ularga uchta ot – ikkita al-Usmoniyga va bitta Umar ibn at-Tahhonga – tortiq qildi. So'ngra o'z tomonidan ularni xatarsiz joyga olib borib qo'yadigan kishilar qo'shdi. Ularning har biri o'z izzati uyiga yetib unisi Safadida, bunisi esa G'azzasida qaror topdi⁸²³.

Bo'lim

Qachonki Temur qal'ani (batamom) egallashga muvaffaq bo'lgach, u o'z ishlarini taxt qilib, qaytishga irodatsiz qildi. Xilma-xil azob-uqubatsiz, turli-tuman itobatsiz bilan Temur qal'adan o'zi xohlagan nafis mollarni-yu boyliklarni (chiqarib) olgan edi.

(Misr qo'shinlari) Temurdan qochganlaridan keyin Baysaq orqali Temurga yuborilgan maktub ma'nisining bayoni

Aytilishicha, sulton Temurdan qochib ketayotib unga bir maktub yuborganki, u Temurning g'azabini qo'zg'atgan. Mana shu (so'z) lar o'sha maktub ma'no va mazmunidan: «Bizlarni o'zingdan qo'rqib qochdi deb hisoblama. Balki mamluklarimizdan ba'zisi jur'at qilib, boshini itoat halqasidan chiqarib, har bir xuruj qilgan (kishi) ning martabasi ko'tariladi deb tasavvur qildi⁸²⁴ va yuqori ko'tarilish uchun narvon orqali (sekin-sekin) ko'tarilgan kishidan ibrat olmadi. Bu bilan u ham sening kabi fasod keltirishni, tangri bandalari-yu mamlakatlarini halok etishni istadi. Afsuski, uning maqsadiga (etishdan) Xart ul-qatod osonroqdir. Oliyjanob kishi, agar jismida ikkita kasal birdaniga paydo bo'lsa, dastavval ulardan eng xatarlisini da'volaydi. Sening ishingni (masalangni) biz bu ikki xatarli ishning eng osoni va (eng) arzimasi deb bildik. Shu sababli bizning sharaflari azmimiz o'z jilovini u adabsizning quloqlarini tortib qo'yishga va uning itoati nazmi vaznini to'g'rilashga burdi. Azbaroyi xudo biz albatta g'azabli sher hujumi kabi senga hujum qilib, nafrat bulog'idan o'z tashna nayzalarimizni o'zing va askaring qoni bilan qondirib sug'oramiz. Sizlarni o't o'rgandek o'ramiz va pichanni yanchib poymol qilgandek poymol qilamiz. Qattiq nayza ta'nasi va shiddatli zarbani tatishingiz bilan, albatta urush tegirmoni un chiqargandek sizni har tomonga chiqaradi. Albatta biz sizga xalos yo'lini toraytiramizki, «qochish paytida fursat tilab nido qilasiz»⁸²⁵. Maktubda yana shu kabi bema'ni gaplar, shular misoli behuda so'zlar bor ediki, ular go'yo yaraga sepilgan tuzu jon chiqadigan paytdagi yelga o'xshardi. Agar bu befoyda so'z va qu-loq (uni) eshitishni istamaydigan bema'ni xitob badaliga Temurning qalbini moyil qiladigan, uning g'azabi olovi alangasini o'chiradigan so'zlar bo'lib, uncha-muncha hadya va sovg'alar tortiq qilinib, o'z harakatini uzr va nadomat tarzida bayon qilganda edi, ehtimol Temur g'azabini sindirgan, uning qahrini qaytargan va hovurini pasaytirgan bo'lar edi. Lekin ular shunday kechirimni Temur Damashkni yondirib, Basrani xarob qilganidan keyin so'radilar, to'yaqushlar va jiraflar bilan birgalikda xizmatkor va hadyalar yubordilar. Ammo tadorik ojiz

qolib, fursat o'tgan edi. Ular (misrliklar) ushbu aytilgandek bo'ldilar Misra:

Kulfat tushganda johil kishi oqil kishi
qilgan (ish)ni qilur,
lekin sharmanda bo'lganidan keyin.

Shuningdek, yana ushbu misra aytilgan:

«U (ayol) visol foyda bermas paytda visol ehson qildi».

Bo'lim

Baysaq (bu haqda) zikr qilib (shunday) dedi:

– «Qachonki men Temur huzuriga kirib, unga maktubni topshirib, maktub o'qilgach, Temur menga dedi: – Haqni so'zla! Isming nima? – Baysaq, – deb javob berdim. – Bu xunuk so'z qanday ma'noni anglatadi? – so'radi Temur.

– Ey mavlono! Men (buni) bilmayman, – dedim unga. Temur menga: – Sen hali o'z isming ma'nosini bilmaysanu, e yaramas!, – qanday qilib maktub keltirishga yaraysan? Agar podshohlarning elchilarga ozor yetkazmaslik odatlari bo'lmasa edi – ular shu qoidani (azaldan) o'rnatganlar va shu yo'ldan yurganlar, – o'sha sultonlar izlaridan yuradigan va u o'tgan podshohlar sunnatlarini barhayot qiladiganlarning eng avlosi (men) bo'laman – albatta men sening haqingga munosib ishni qilardim va o'zing loyiq bo'lgan ahvolga seni yetkazardim. Ana shu (gap) lardan keyin senda gunoh yo'q, balki gunoh senga bu ishni topshirgan kishi ustidadir; ammo uning ham aybi yo'q, chunki (uning) ilmining borib yetgan nuqtasi va aql-fahmining cho'garasi ana shu», – dedi. Baysaqning (bu) zararli fe'li bilan ushbu aytilgan (misra) ma'nosi zohir bo'lgan edi:

Biron ishga elchi yubormoqchi bo'lsang uni tanla,
chunki insonlar fikrining bor-yo'g'i elchilaridir.

Keyin Temur menga: «Qal'angizga, – o'z izzatu qudrat mako-ningga borgan», – dedi. Men qal'aga borsam uning vayron bo'lganini, imoratlari-yu haramlari xo'rlab-haqoratlangani alomatlarini ko'rdim.

Qaytib Temurga kelib, ko'rganlarimni aytdim. Temur: – «Seni yuborgan kimsa u bilan yaxshi muomala qilishimga arzimaydi va mening (unga) maktub yuborishimga loyiq emasdir. Ammo unga aytginki, mana men sening izingdan unga tomon yetib boraman va (mana) mening sherlarim changallari sening etagingga yopishgan (day). U qochish uchun yoki (joyida) qaror topishi uchun etagini shimarsin. Bular (qochish yoki turish) dan qay birini ixtiyor etsa, shunga loyiq imkoni boricha «kuch-quvvatu otliq askarlar tayyorlasin»⁸²⁶, – dedi.

Keyin u buyurgach, meni (uning huzuridan) olib chiqdilar va men Misr tomon yo'lg'a tushib, qaytarilib yuborilishimga sira ishonmasdim»⁸²⁷.

Bo'lim

Qachonki Temur ta'ma xaltasi-yu ko'zasini nafis mollardan to'ldirib, (Shom) yelinlaridan oz-ozdan sof va loyqa sutlarni sog'ib olib, uni o'z paxtasidan suzib tindirgach, o'sha ulug' a'yonlarni⁸²⁸ azoblashga buyurdi. Natijada, ularni suv va tuz bilan azoblab, kul va ohak ichirdilar; olov bilan dog'lab, go'yo zaytun (yog'i) ni taxtakach siqib chiqarib olgandek ulardan yashirin mol-dunyolarni chiqarib oldilar. Keyin Temur o'z askarlariga ommaviy talash, tamomiy tutqun qilish, savalash, qatl etish va kuydirish hamda muhlatsiz asorat bandiga solishga izn berdi. Shunda o'sha kofiru fojirlar ular ustiga g'oyatda shiddat bilan tashlanib, azob-uqubat, tahqirlash va xarobaliklar odamlar ustiga go'yo yulduzlar (uchib) tushgandek tushdilar. Ular qo'zg'alib javlon urgan holda odamlarni o'ldirib taladilar va yirtqich bo'rilar sovliq qo'ylarga tashlangandek, musulmonlar va zimmiylar ustiga savlat to'kib tashlandilar; ular qilishi loyiq (bo'lmagan), zikr-u naqli ma'qul bo'lmagan (ish) larni qildilar. Ular pardadagi xotinlarni asir qilib, masturalar yopqichlarini ochdilar, qasrlar falaklaridan pardador quyoshlarni-yu noz-u qarashma osmonidan to'lin shamol (sohibjamollar) oylarini tushirdilar. Ular ulug'lar va kichiklarni turli-tumai azoblar bilan qiynadilar va xalq boshiga hisobsiz itobsalar keltirdilar Odamlar ruhlari javohirlarini o'tda kuydirib, ulardan xolis tillolar ajratib oldilar va turli xil azob-uqubatlari bilan kishilardan nafis mollarni olishda ular xilma-xil masalalar ijod etdilarki, ulardan

ajabda qolinadi. Ular onani boladan, jonni tanadan ayirdilarki, (bola) «emizgan ayol o‘z emizagini esdan chiqardi»⁸²⁹. Ular, bir ish qilgan bo‘lsin, qilmagan bo‘lsin, har kimga o‘z ulushini berdilar. Kishi «o‘z birodaridan, onasidan, otasidan, xotinidan va bolalaridan»⁸³⁰ qochdi, chunki «o‘sha kuni ularning har birida shunday bir holat bo‘ldiki, u boshqa narsaning g‘amini yeyishni unutdi»⁸³¹. Aziz va karim (kishi) xor bo‘lib, ulug‘ va katta (ishlar) arzimagan tuyuldi, balo tamomiy va qazo (barchaga) umumiy bo‘ldi, aqllar hayratda qolib, fahmu idroklar o‘zini yo‘qotib qo‘ydi, tashvishu taraddudlar bulutlari ustma-ust uyuldi. Tangri nomi bilan qasam ichamanki, chindan ham o‘sha kunlar qiyomat kuni alomatlaridan bo‘lib, bu dam qiyomat shartlaridan bir ko‘rinish bo‘ldi. Mana shu ommaviy talon-toroj uch kunga yaqin davom etdi.

(Damashq) izlarini uchirish uchun ularning shaharga o‘t qo‘yishlari bayoni

Keyin ular ziyon-zahmat va buzg‘unchilikni nihoyasiga yetkazib, o‘zlarining fasodlari haqida tafasni bajo qildilar⁸³² va hajlarini fisq, xusumat va tahqirlash bilan tamomladilar. Ular tavof⁸³³ amalini ijro etib, mamnu’ narsalarga sa’y⁸³⁴ qildilar, uylarga o‘t qo‘yib, qalblarga cho‘g‘lar tashladilar va hisorga tushgan musulmonlar qonlarini haddan ortiq to‘kdilar va kuydirish maydonlarida chopib, shaharning muqaddas joyiga olov yolqinini yubordilar. Temur qo‘shinlari orasida Xuroson rofiziylaridan bor edi. Ular Bani Umayya jome’siga o‘t qo‘yib yubordilarki, olov o‘z alangasi bilan jome’ni qamrab olib, shamol o‘z yelishi bilan alangaga yordam berdi. Yong‘in va shamol bino osorlarini mahv etishda bir-birini quvladi. Tangri – taoloning izni bilan bu (ahvol) kecha-kunduz davom etdi. Natijada, boqiy qimmatbaho narsalar va odamlar yondi. Shahar vujudi lavhasiga yozilgan yozuvlar olov tili bilan mahv qilindi. «Bu makonlarda na bir ovoz»⁸³⁵, na bir shivirlash sasi eshitilmaydigan bo‘lib qoldi. Shahar xuddi hosili o‘rib olingan quruq «dalaga aylandiki, go‘yoki u kecha ham boy bo‘lmagan edi»⁸³⁶. Bu (hol) ular mol-dunyolardan olganlarini zohir qilib, yuklarni (ulovlariga) ortganlaridan keyin yuz bergan edi.

Ushbu qulfatlarning qo'porilishi va gunoh-u uvollarni orqalab, ushbu balo va falokatlar bulutlari (Temur)ning Shom yerlaridan tarqab ketishi

Keyin Temur jo'nab, sha'bon (oyi) ning uchinchi (19 mart, 1401), shanba kunida o'zining to'xtovsiz yog'ayotgan yomg'iri balosini boshlab ketdi, Ular qimmatbaho mol-dunyolardan toqatlaridan ham ortiqcha olib, qudrat kuchlari ojizlik qiladigan darajada ko'tarigan edilar. Natijada, u (mol-dunyo) larni yo'l-yo'lakay og'ir dovonlarda va manzillarda qoldirib, o'nqir-cho'nqir mashaqqatli yo'llarda oz-ozdan tashlab keta boshladilar. Bu, yuklarning ko'pligi-yu yuk ko'taruvchi ulovlarning kamligidan edi. Cho'lu biyobonlar va dashtlar, tog'lar va sahrolar matolar va gazlamalar (ko'pligi) dan dahshat bozorlariga o'xshardiki, go'yo yer o'z hazinalarini ochib, yashirin kon va boyliklarini zohir qilgan edi. Men badohatan dedim:

Baland tog' cho'qqilari va sahrolar ustida
ular yozuvliklari tili nido qilardi:
Aziyat bir xususiyatki, biz uni bildik,
u (aziyat) buzuq odatki, biz unga o'rgandik,
Biz uni o'z podshohimizni uning tutgan yo'lidan qabul qildik.
Biz musulmonlar mol-dunyolarini talab
ularni (o'zimizniki qilib) saqladik.
u mol-dunyoni o'z o'rinlarida ishlatmadik, lekin «biz u
qavm ziynatidan (imkonimizdan) ko'p yuklarni ko'tardik»⁸³⁷,
natijada (biz ularni yo'l yo'lakay) qoldirib ketdik.

Shu bilan birga, agar Damashq nafisliklaridan olingan (narsa) lardan ikki hissa ziyod (narsa) olinganda ham va uning g'oyatda qimmatbaho boyliklari jigarlaridan u qirqib olinganidan ming marta ortiq olinsa ham, uning barakatiga zarar keltirmas va uning (boyliklari) dengizlari manbasini kamaytirmas edi. Lekin hayratga solgan yong'in balosi nihoyasi yo'q musibat bo'ldi. Chunki hech bir yordam bo'lmaganidan olov shahar ichida bo'lgan (kishi)larning aksariyatini kuydirib yubordi; imoratlar, gazlamalar-matolar va asbob-anjomlar haqida nima deb gumon qilasan. Shahar ichida o'lganlarning go'shti-

ni yeyishga kuchuklar o'rgandi. Bani Umayya jome'iga kirishga biron kishi ham jur'at qila olmadi⁸³⁸.

Bu xabarlar eshilib, ushbu dahshat va xatarlarni aniq bilgach Misr va boshqa o'lkalarda yuz bergan ishlar bayoni

Ammo Misr va undan boshqa yerlar (xalqi) sarosimaga tushdilar, ularning quvvatlari bo'shashib, qo'llari bog'landi, ular beqaror bo'lib, qochishga tayyorlandilar. Bu hayrona, mastona – «holbuki ular mast emasdilar»⁸³⁹ odamlarni bir ko'rsang edi! Ularning badanlarititrigan, qalblari bezillagan, ovozlari so'ngan, ko'zlari bo'zargan, lablari qovjiragan, suratlari achinarli, yuzlari g'amgin ediki, «xo'rovchi biron kulfat bilan ta'sirlangan (deb) gumon qilasan»⁸⁴⁰. Shaharlarning barcha aholisi va tog'u tekisliklarda yashovchilardan har biri (jo'nashga) tayyor bo'lib, keladigan aniq xabarlariga quloqlarini tutib, harakat yo sukunga bog'liq bo'lgan o'z mo'ljallarini tuzardilar. Temur esa o'ziga qonun va xatti-harakat qilib olgan tug'yon iziga qaytib, o'zining egri yo'liga kirishgan edi. Uning qo'shinlari (butun) ufqlaru tomonlarni to'sgan, haybati esa (barcha) tevarak-atroflarni qamragan edi.

Damashq a'yonlaridan qazo o'qiga uchraganlar va Temur asri changaliga tushganlar bayoni

Temur, Shom a'yonlaridan va bu mamlakatning mashhur kishilaridan qozilar qozisi Muhiddin Ibn al-Izz hanafiyini⁸⁴¹, – avval uni turli-tuman azob-uqubatlarga duchor qilib, dog'laganlaridan tuz va suv bilan (qondirib) sug'orib, ohak va o'tda qovurganlaridan keyin, shuningdek, uning o'g'li qozilar qozisi Shihobuddin Abu-l-Abbosni (o'zi bilan birga) oldi. Ota-bola Tabrizga kelib, bu yerda shiddat va kulfatda birmuncha muddat o'tkazdilar. Keyin ular Shomga qaytib, ishlari (birqadar) tartibga tusha boshladi. Shuningdek, (Temur asorati-ga tushganlardan) qozilar qozisi Shamsuddin an-Nobulisiy hanbaliy, qozilar qozisi Sadruddin al-Munoviy shofiiy – u az-Zob⁸⁴² daryosiga g'arq bo'lib, tuhfador tangri rahmatiga vafot etdi⁸⁴³ – va mo'tabar ash-Shahidning o'g'li Shihobuddin Ahmad, qaysiki, uni (avvaliga) azobga solib, itobga tortishini istaganlaridan keyin u o'z yelkasiga vazirlik yuklarini ko'tarib olgan edi. U o'ziga aloqador odamlarni uzoq

joylarga jo'natib, yolg'iz o'zi Damashqda qolgandi. U ularga (Temur odamlariga) o'z hikoyatini so'zlab, o'zida mavjud (boyligi) ni bekitishda barcha imkonini sarfladi. Ular uni hufya tutib, yashirin (narsa) larini olib, uning o'ziga azob bermadilar, lekin xo'rlash va kamsitish bilan uni o'z suhbatlariga oldilar. So'ngra u Samarqandga kelib, zamon qismatlaridan g'urbatlik, faqirlik va alamzadaliklardan (iborat) xilma-xil kulfatlarni boshidan kechirdi. Keyin u Damashqqa qaytib, bu yerda tangri taoloning rahmatiga vafot topdi. (Damashqdan olingan) bosh amirlardan biri ulug' amir Butxosdir. U Temur huzurida zanjirda bo'lib, u (Temur) Furotga yetganida o'ldi. Ammo qozi Nosiruddin ibn Abi Tayyibni ular turli-tuman azoblarga soldilar. Uning badani ozg'in va nozik bo'lib, savdomijoz (qora qonli) edi. Shu sababli u azoblarga bardosh bera olmadi. Natijada, Nosiruddin o'lib, ular o'zlari istagan azobni yetkaza olmay «dog'da» qoldilar. U (Nosiruddin) o'lib, tinchidi va o'ziga kelgan may qadahidan shahodat sharbatini ichib rohatlandi. Kechga yaqin uni al-Karusiya madrasasiga dafn qildilar.

Qachonki Temur ommaviy, shafqatsiz talon-tarojga kirishganda, yanglishib qozilar qozisi Taqiuddin ibn Mufflah shahid qilindi. Burhonuddin ibn al-Kusha o'n yetti kun betob bo'lib, Tall al-Jubn⁸⁴⁴ mahal-lasida (hayot ipi) uzildi va boshqa o'liklarga qavm bo'lib qo'shildi.

Temur qo'shinlari ham tiriklarga ham o'liklarga xuruj qilib, bir kishini ham o'zini o'likka solib, o'z qo'llaridan qutulib ketishlaridan qo'rqardilar. Shu sababdan ular shahardagi uylarni birma-bir tekshirib chiqdilar va tiriklarning (tashqariga) chiqishlariga-yu o'liklarning ko'milishlariga to'sqinlik qildilar.

Qachonki zikr qilingan (Burhonuddin) o'lgach, masala chigal-lashdi. Uning (yaqinlari) o'likni qanday qilib dafn qilishga hayron bo'ldilar va bu ishni amalga oshirib, oxiriga yetkazishga zo'r-bazo'r erishdilar. Qanchadan qancha jiddu jahdu ko'pdan ko'p urinishlardan keyin uning jasadini Bob us-Sag'irdan olib chiqib, as-Solihiyada dafn qildilar.

Temur bilan Shomdan o'z ixtiyori bilan Abdumalik ibn at-Takritiy ketdi. So'ngra Temur uni Sayram⁸⁴⁵ noibi qilib tayinladi. Ammo Abdumalik noiblikda kam vaqt turdi. Sayram – Sayhun orqasidadir. Yalbug'a Majnun deb ataluvchi boshqa bir shaxs Temurga yaqin (kishi)

bo'ldi. Bunga sabab shuki, u Temurga nasihat berishda jidd-u jahd ko'rsatdi va aytishlaricha, dushmanlari haqida Temurga xabar yetkazib turgan. Shu tufayli Temur uni halokat va xatar jarlaridan xalos qilib, bu bilan u Temurga yaqin muqarrib va musohib (doimiy) hamroh bo'lib qoldi. Keyin bu yirtqich sher uni Samarqanddan o'n besh kunlik yo'lda, Xo'jand daryosi orqasidagi Yangi Talas⁸⁴⁶ deb ataladigan shaharga noiblikka tayinladi. U (Yangi Talas) va Sayram o'rtasi to'rt kunchalik (yo'ldir). Bu xiyonatkorning ismi Ahmad bo'lib, keyin u Yalbug'a Majnun deb laqab olgandi.

Temur Damashqdan fazilat sohiblarini, turli hunar ahllarini va qanday bo'lmasin, biron kasb egasi bo'lgan mohir kosiblarni-to'quvchilar tikuvchilar, sangtaroshlar, duradgorlar, (temir) qalpoq yasovchilar, otboqarlar (mol tabiblari), chodir yasovchilar, naqqoshlar, yoy yasovchilar, lochindorlar – bir so'z bilan aytganda qanday hunar ahli bo'lsa (birga) olib ketdi.

Zikr qilib o'tilganidek, u qora (tanli) larni ham to'pladi. Ushbu toifalarni Temur (o'z) qo'shin boshliqlariga taqsimlab berib, ularni Samarqandga yetkazishlarini buyurdi.

Temur (Shomda) tabobat boshlig'i Jamoluddinni va Shihobuddin Ahmad az-Zardkashni o'zi bilan birga oldi. O'zi aytganidek, u (Shihobuddin) qal'ada (turar) edi. U Temur askaridan sonsiz-sanoqsiz va ko'pligidan hisob-kitobining chegarasi yo'q xalqni qirgan edi. Uning yoshi to'qson atrofida bo'lib, (qaddi) bukilib qolgandi. Temur Shihobuddinni ko'rgach, qahr-u g'azab bilan karshi olib, unga: – «Sen mening tobelarimni halok etib, xizmatkorlarimni toshbo'ron qilding va hoshiyalarimni o'ldirding. Agar men seni bir zarba bilan o'ldirsam, bu mening kasalimga shifo bo'lmaydi va qasosim tashnaligini qondirmaydi. Lekin men yoshing ulg'ayganiga qaramasdan senga azob beraman, kasiring ustiga kasir, zaifliging ustiga zaiflik qo'shaman». So'ngra u Shihobuddinni ikki tizzasidan yuqorisiga Damashq mezonini bilan yetti yarim ratl⁸⁴⁷ keladigan vaznda zanjir solib, bu bilan uni qattiq jazolashni ko'zladi, Shihobuddin zanjirbandiga «umrbod abadiy» deb yozilgan bo'lib, u toki Temur o'lib, yomonliklar ko'tarilmaguncha shu kishanda davom etdi. Keyin ushbu tutqun zanjirbanddan xalos bo'ldi, so'ngra u tangri-taoloning rahmati tomon vafot topdi.

Ehtimol, Temur men bilmagan fazilat ahllaridan, oliyanob ayonlardan, sayyidlardan olib ketgandir, qanday qilib (bilmagandan keyin) men ularni tavsif qilay?

Shuningdek, uning amirlaridan har biri va boshliqlaridan har gaysisi ham faqihlar, ulamolar, qur'on hofizlari, fozillar, hunar va kasb ahllari, qullar, xotinlar, yosh bolalar va qizlardan hisobiga yetib bo'lmaydigan darajada va hech bir kimsa bu tugunni yechib hal qilolmaydigan miqdorda olib ketdilar.

Shuningdek, Temur askaridan har biri ham katta-yu kichikni tutib, o'ziga asir qilib oldi. Chunki o'shanda biron narsani talagan yoki (biron narsani) o'zlashtirgan kishining hech bir gunohi yo'q edi, kimki bir narsaga avval qo'lini cho'zsa, u o'shaniki edi. Qachonki ommaviy talon-tarojga ruxsat jilovi bo'shatilgandagina shunday bo'lib, (bunda) Temur askaridan xos-u avom teng (huquqda) edi – garchi talovchi kishi Temurga asir tushgan yoki uning askariga kelib qolgan yoki (uning) odamlariga mansub bo'lmagan kishilar bo'lsa ham (teng edi). Lekin u kimsaga ushbu (talash) ga shundagina ruxsat berilardiki, qachonki u ular siyratlaridan yurib, (ular) xususiyatlari bilan xulq yuritisa, shundagina hukm (tartib) lari unga berilar va ularga o'xshab unga ham o'sha atolar nasib bo'lardi. Ammo (talashga) ijozatdan oldin esa, agar birov birovga zulm qilsa, – hattoki, u Temurga ota yoki bola o'rnida bo'lsa ham – yoki zarracha bo'lsa ham nohaqlik kursatsa, yoki nahbu-g'orat to'g'risida so'z ochsa, zinhor uning mol-mulki-yu qoni (behudaga) oqizilar, uning hurmati va harami tahqir qilinar edi. Na nadomat, na shafolat (tilash) unga najot keltirmas, ahli va xizmatkorlari unga naf qilmasdi va biron kimsa tomonidan «u bilmasdan shunday (ish) qilib qo'yibdi», – deyilmasdi. Bu, go'yoki buzilmas (qat'iy) bir qoida-yu yemirilmas (mustahkam) bir bino edi.

Temurdan keyin chigirtka keltirgan ofat bayoni

Qachonki Temur Damashq boyliklari ekinzorlarini o'rib tugatib, undan ketish muddati tamomiga yaqinlashgach, uning izidan (boshhoqlarni yeb qurituvchi) chigirtka galalari kelib⁸⁴⁸ Temur Mordin va Bag'dodga yetgunicha u bilan birga yura boshladi. Chigirtka o'sha yer yuzida bor bo'lgan daraxtlari – xoh qalin bargliyu, xoh

bargi yo'g'i bo'lsin – hammasini tozalab, yeb quritdi. So'ngra Temur Xomsga kelib, (avval) zikr qilinganidek, uni Xolid (ibn Valid) ruhiga – tangri undan rozi bo'lsin – bag'ishlab (shaharni) talamadi. Lekin Temur odamlari Xoms qishloqlarini talon-taroj qilib, uning quvvatlarini (yer bilan) yakson qildi. Keyin ular bu yerdan Hamoga o'tib, uning nafis mollarini talab, yashirib qo'yilgan (boylik) larini zabt qilib oldilar. Uning kelinchaklarini asir olib, sohibjamollariga egalik qildilar. Sha'bon oyining o'n yettinchisida (1401-yil 2-aprel) ushbu to'fon Jabulga qarab qo'yildi. Temur Halabga (odamlar) yuborib, uning qal'asida o'zi (vaqtincha) qoldirgan (narsa) larni oldi. Keyin u Frotga yetib kelib, kema va boshqa (vosita) lar yordamida undan o'tdi. So'ngra Temur ar-Ruhaga borib, uni taladi va sutini butunlay sog'ib oldi. (Shundan) keyin Temur Mordinga, Malik az-Zohirni o'z (huzuriga) da'vat etib, maktub bilan elchisini yubordi. Bu uzundan uzoq maktubning debochasi, naql qilinishicha, mana shu misra edi:

Salomu alaykum! Ahdlarimiz o'z holida (saqlanayotir),
(Sizni) ko'rishga ishtiyoqimiz o'z kamoliga yetdi.

Lekin Malik az-Zohir Temur huzuriga kelishdan bosh tortib, uning so'zlarini ham tinglamadi va (gapiga) ham iltifot bildirmadi. Chunki Temur, zikr qilinganidek, birinchi marta unga ozor yetkazgan bo'lib, tag'in u (ozor) ni tatib ko'rishga uning ehtiyoji bo'lmadi va unga nisbatan xatarsiz yo'l tutib:

Kimki sinalgan (narsa) ni (yana)
boshidan kechirsa, u albatta nadomat chekadi, –

degan nazmni aytdi.

Lekin Malik az-Zohir o'z xizmatkorlaridan biri al-Hoj Muhammad ibn Xossbekni sovg'a-salom va armug'onlar bilan Temurga jo'natib, bir qancha vaj-karsonlar ko'rsatib, o'zining kelishini mazkur tutdi. Uning javobi unvoni Temur xitobiga muvofiq edi, mana u, misra:

Sizga tomon ishtiyoqim tavsifi behad,
lekin jonim (avval) chekkan (jafodan) qo'rquvda.

Temur bu soʻzlarga eʼtibor bermay, turli-tuman malomatlar bilan oʻzini-oʻzi koyiy boshladi: – «Qanday qilib Malik az-Zohir birinchi marta uning changalidan sogʻ-salomat qutulib ketdi?»

Temurning haybat bilan Mordinga kelishi va uni qamal qilgandan keyin noumid ketishi bayoni

Ramazon oyining oʻninchisi, (24-aprel) dushanba kunida Temur askarlari Mordinga⁸⁴⁹ kelib yetdilar. Ular Dunaysirni⁸⁵⁰ manzilgoh tutib, ertalabdan Mordinni qamal qilishga kirishdilar. Ammo maʼlum boʻlishicha, Mordin ahli shaharni holi qoldirib, mustahkam qalʼalari-ga koʻchgan ekanlar.

Bu qalʼaning tavsifi

Bu qalʼa bir Anqo (qushi)ki, uning choʻqqisi sayd qilinishidan yuqori boʻlib, (bu qalʼa) qari qizining tumshugʻi kuyov inqiyod tizginiga kirishdan bosh tortadi. Chunki qalʼa, bu togʻ bilan falaklar qubbasi oʻrtasida farq boʻlmagan bir togʻ yelkasidagi choʻqqilardan biri tepasida joylashgan edi. Lekin falaklar qubbasi beqaror (doimo harakatda), bu esa barqaror boʻlib, unda hech bir harakat yoʻq. Bu togʻ yelkasida bir vodiya boʻlib, uning qorni (kengligi ozod fikrli) hur odamlar koʻkrigidan ham kengroq. Bu vodiya (bogʻlar boʻlib, ular quyisidan anhorlar oqib oʻtadi)⁸⁵¹. Bu vodiya ekinzorlar qoramollar uchun dala va yaylovlar (bor) boʻlib, u vodiya chegaralari shunday bir qirgʻoqlarkim, karamli kishilarning himmatlari u (qirgʻoq) lar hududiga yetaolmaydi; harflardirkim, tafakkur qorisi uning hijʼalarini sanab chiqishdan oʻzlik qiladi. Bu vodiya oʻtgan yoʻl qalʼaga olib borib, (yana) olib qaytadi. Ushbu qalʼa gʻoyatda manoatli va ulugʻvordir. Shahar (esa) uning atrofida (uning etagiga yopishgan holda qurilgan boʻlib, qalʼa neʼmatlari fazilatlaridan shahar (ahli) tanovul qiladi va uning seli fayzidan suv ichadi. Shahar xalqi goh serobgarchilik, goh yetishmovchilik oʻrtasida boʻlib turadilarki, «ularning rizqlari-yu (ularga) vaʼda qilingan (narsa) osmondadir»⁸⁵².

Temur qalʼaning tor yoʻllaridan qamalga kirishib, uni siqish usullari-yu yoʻllarini qidiradi. (Chunki) qalʼaning atrofida jang qilish uchun joy hamda manjaniqlar oʻrnatish uchun maydon yoʻq

edi. Shunda Temur qal'aning tagini kavlash uchun misrang va boltalarga tayanib, a'yonlar va boshliqlar⁸⁵³ yordamiga suyandi. Ammo qal'aning hishmati va ismati (pokligi) choki so'kiladigan (darajada) emasdi, chunki bu qal'a go'yo bir pok qiz (misoli) bo'lib, o'z pokligi sababli erlarni ojiz qoldirgan edi. Natijada, misranglar sinishda, bolg'alar charchashda, bellar⁸⁵⁴ uchlari qayrilishda, cho'kichlar xuddi nozik qaddi-qomatlardek egilishda to'xtovsiz davom etardi. Men dedim:

Ularning misranglari (bu) qal'a yerini qazishda
go'yo qattiq toshni cho'qiydigan qush tumshug'idek,
yoki samimiy oshiqni ayblayotgai hasadchidek,
ko'zi yo'q kishining maqsadiga ko'z bilan
ishorat qilganidek edi.

Temur ramazon oyining yigirmanchisigacha (4 may, 1401 y.) bu ladad va xusumatni davom ettirib, hech bir foyda ko'rmadi va maqsadiga erishmadi.

Temurning qal'a qamalida inod va qaysarlikni tark qilib, o'z qo'shini bilan Mordindan Bag'dodga yuzlanishi bayoni

Qachonki Temur bu qal'adan o'ziga cheksiz kulfat kelganini, toqat yetmaydigan (narsa) ning talabida ekanini, haqiqatga o'jarlik ko'rsatish to'g'ri yo'ldan (chetga) chiqishligini va balog'atli gap o'z maqomidan o'zga joyda duduqlanib tutilshi kabi ekanini bilgach, (o'z) aybini bekitti hamda qisman hurmatu haybatini saqladi. U shahar va uning devorlarini xarob qilib, ular izlarini mahv etdi, uning mezanalari, jome'lari va minorlarini vayron qilib, shahar asoslari-yu toshlarini parcha-parcha etdi⁸⁵⁵.

Keyin Temur chumoli, kapalak va chigirtka misoli (behisob) askari bilan Bag'dodga tomon quyilib yurdi va odamlarning bir qismini Ollohdod bilan (birga) Samarqandga jo'natdi. Ular bironta ham baland uyi bo'lmagan Sur⁸⁵⁶ shahriga, undan Axlot⁸⁵⁷ va I'yd al-Javzga⁸⁵⁸ yetib keldilar. Bular kurdlar shaharlari bo'lib, aholiga gavjum imoratlarga serob ma'mur (joylar) dir. Bu joylar Tabriz va Ozarbay-

jon viloyatlaridan hisoblanib, Temur hukmi ostiga joriy bo'lgan dastlabki shaharlar edilar.

Oллоhdod guruhi ramazon hayitini I'yd al-Javzda hayitlab, keyin ular Tabriz viloyatiga qadam qo'ydilar; undan Sultoniyaga o'tib, keyin esa Xuroson yerlariga kirdilar. Shu paytda qish fasli ketgan bo'lib, zeb-ziyatga bezangan bahor fasli kelgan, bog'u rog'lar sahifalari qudrat bo'yoqchisi barmoqlari bilan rango-rang bezatilgan, bo'ston kelinchagi ilohiy hikmat zargaridan «o'z zebini olib, ziynatlangan»⁸⁵⁹ va gulzorlardagi yuzlab bulbullaru, minglab hazorlardan iborat qushlar o'z mayin ovozlari bilan quloqlarni maftun etib, kishilarga zavq-shavq bag'ishlab, o'zlariga moyil qilgan, «tangri rahmati hayot izlari so'ngan yerni tiriltirgan»⁸⁶⁰ edi,

Oллоhdod guruhi hojilar yurishidek kunduzi yo'l yurib, kechasi dam olishdek yurish bilan emas, balki hech bir to'xtamasdan kecha-yu kunduz yo'l yurdilar va avval Nishopurga⁸⁶¹ keyin Jomga⁸⁶² yetib keldilar. So'ngra ular Bovard va Moxon dashtlarini kesib, Andxoyga⁸⁶³ o'tdilar va nihoyat, Jayxun daryosiga kelib yetdilar. Daryodan kemalar vositasida o'tib, «uchar yulduzdek»⁸⁶⁴ (yo'l) yurib, shoshilinch ravishda yurishda davom etdilar va 804-yil, muharram oyining o'n uchinchisi, (23 avgust, 1401-yil) seshanba kunida Samarqandga kelib yetdilar. Ularning saflarida Shom ahlidan bir guruh (kishilar) bor ediki, (ularning) eng ko'zga ko'ringani vazir – ash-Shahidning o'g'li qozi Shixobuddin Ahmad bo'lib, qolganlari esa mol tabiblari, bo'yoqchilar, shoyi to'quvchilar edilar. Bular Temur Shomdan olib kelgan qimmatbaho yuklarning avvalgisi va u tergan asirlaru boyliklar mevasidan Samarqandga yetib kelgan dastlabki samara edi. Keyin Temur o'ljalar, mol-dunyolar va asirlar karvonlarini bir-ketin (Samarqandga) jo'nata boshladi.

Bo'lim

Keyin Temur Omid hokimi qilib Qorayluk Usmonni tayinladi va ramazon oyining yigirmanchisida – ya'ni beshinchi may – payshanba kunida Mordindan ketib, o'sha diyoralarda beboshlik ko'rsata boshladi. U Nasibinni xarob qilib, uning ekinzorlarini poymol qildi, keyin

(shaharning) vujudi sahifalaridan devorlari va alomatlari⁸⁶⁵ suratlarini mahv etdi. Shahar o'z aholisidan xoli bo'lib, (o'z) imoratlari-yu bunyodkorlaridan bo'shab qolgan edi. Keyin Temur o'z tashvishini Mosulga tomon yo'naltirdi va go'yo zimiston tun misoli to'dalari bilan Mosul ustiga yopirildi. Shaharni batamom talofatga yetkazgach, Temur uni Xusayn Bek ibn Pir Husayn (arvohi) ga tortiq qildi. Keyin u shovqin-suron bilan Qantara⁸⁶⁶ nohiyasiga⁸⁶⁷ sur'at bilan tashlandi va fasodini tugatib, o'z yurtiga qarab ravona bo'ldi, degan ishoat tarqatdi. Lekin Temurning Bag'dodga ko'z tutib kelayotganini, o'z tabiati va odatiga ko'ra, u o'zining asl maqsadini yashirib, yolg'on uydirmalar tarqatganini Sulton Ahmad⁸⁶⁸ aniq bilar edi.

Temurning o'ziga tomon yuzlanganligini eshitgach, Sulton Ahmad ibn Shayx Uvaysning qilgan ishi bayoni

Sulton Ahmadga Temurning Damashqqa borgandan keyin Mordinga o'tib endi Bog'dodga⁸⁶⁹ azm qilgani xabari yetgach, u: «Eng yaxshi ish qaytishdir», – dedi-da, tayyorgarlik ko'ra boshladi. Lekin... qochishga (tomon) va beqaror (ish) ga uning ra'yi qaror topdi. Keyin u Farruj⁸⁷⁰ ismli kishini (o'rniga) noiblikka qoldirib, unga va Ibn al-Baliyqiya⁸⁷¹ bir qancha ishlarni topshirdi va (o'zi) Qora Yusuf hamrohligida Rumga qarab (yo'lga) chiqdi. Sulton Ahmad (ularga) tavsiya qilgan (ish) lar jumlasidan Temur kelganda (unga) darvozalarini yopmaslik, u ko'z tikkan ashyoni parda bilan bekitmaslik, unga qarshi qilich yalang'ochlamaslik va uning amriga «qanday qilib», «nima uchun?» (savollari) bilan javob bermaslik, kabilar bor edi⁸⁷². Bu ishlar (xabari) Temurga borib yetgach, – u Bag'dodga tomon yigirma ming jangchi jo'natdi va ular ustiga o'z zolim amirlari, boshliqlari va vazirlaridan amirzoda Rustam, Jalol-al-Islomiy va Shayx Nuruddin boshliq qilib tayinladi va amir Rustamga uchchalasining boshlig'i sanalib, qachonki ular Bag'dodni olganlarida uning (Rustamni) shahar hokimi bo'lishini amr qildi.

Qachonki Bag'dod osmonidan Sulton Ahmad quyoshi g'urbat g'arbiga (tomon) botib, zulm zimistoni Temur askarlari qanotla-

rini Bag‘dod ufqlari ustida yoyib, o‘sha ufqlarga uchar yulduzlarini yuborgach, zikr qilingan Farruj shaharni ixtiyoriy ravishda (ularga) topshirishdan bosh tortdi va jangga hozirlik ko‘rdi, qurshovga bardosh berish uchun Farruj o‘zida bor qurol-aslahalarni to‘plab, (dilida) mashmashani o‘yladi. Shunda u (amir) lar bu to‘g‘rida Temurni voqif qilib, undan qanday amru nahiylar kelishiga muntazir bo‘ldilar. Lekin Temur Bag‘dodga tomon o‘z qahri jilovini burib, qo‘li yetgan narsani g‘arq qilib, yondirishga shum niyat qildi. Bag‘dodliklar ustiga yashin va momaqaldiraq bo‘lib yopirilgandan so‘ng, Temur ular boshiga g‘am-g‘ussa soyalarini soldi. Keyin u shaharga o‘sha guruhlar bilan yetib kelib⁸⁷³, xaloyiq orasiga kulfat va tashvishlarni keltirib, ularga «ochlik va dahshat libosini kiygizdi»⁸⁷⁴. Keyin Temur ularni shunday titratdiki – o, bu qanday titrash edi! Va haj onlarida⁸⁷⁵ (ularni) hisor etdi. Bag‘dod jangchilari matonat bilan (ularga qarshi) turdilar va Temur askarlaridan o‘lik va yaradorlar (soni) ni ko‘paytirdilar. Shunda Temur behad g‘azablanib, o‘z piyoda-yu otliqlari bilan shahar (qal‘asi) ustiga yoppasiga hamla qildi. Qurbon hayiti⁸⁷⁶ kuni Temur zo‘rlilik bilan qal‘ani egalladi va musulmonlarni qurbon qilib, ular evaziga qurbonlikni ado etib, o‘z gumonicha tangri muruvvatiga sazovor bo‘ldi. Keyin Temur o‘z devoni daftarida hisobda bo‘lgan va uning jangchilari va qo‘shinlaridan o‘z askari yazaklariga⁸⁷⁷ mansub bo‘lgan har bir odamiga Bag‘dod ahli kallalaridan ikkitadan (kalla) olib kelishni buyurdi⁸⁷⁸. Natijada, har bir Bag‘dod ahliga joni va molini olish qadahlari ichirildi. Askarlar yakka-yakka va to‘da-to‘da kallalar keltirib, ular qonlarini Dajla daryosiga oqizib zulm qildilar. Jasadlarini o‘sha maydonlarga tashlab, kallalarni yig‘dilar va (bu) kallalardan mezanalar bino qilindi. Shunday qilib, ular Bag‘dod ahlidan to‘qson mingga yaqinini azoblab uldirdilar. Ba‘zi jangchilar bag‘dodliklar boshini topishga ojizlik qilib, o‘zlari bilan birga bo‘lgan Shom va boshqa joylardan olingan asirlarning boshlarini kesib olib keldilar; ayrimlari bo‘lsa erkaklar boshlarini topa olmay, ayollar boshlarini (kssib) keltirdilar. Ba‘zilarning (o‘zi bilan birga) tutquni yo‘q edi, shu sababli ular yo‘lda kimni uchratsa, o‘shani ov qilib, o‘z hamrohlari hayotiga suiqasd qilib, dushmani yoki do‘stini o‘ziga fido qildi. (O‘z)

birodari va shafqatli kishisiga qaramadi. Chunki (Temur) qo'shinlariga itoat xalqasidan chiqish imkoni yo'q bo'lib, «ulardan adolat ham qabul qilinmaydi va shafolatning ham foydasi tegmaydi»⁸⁷⁹. Zikr qilingan (90 ming) raqamga hisor vaqtida halok bo'lganlar, olishishda qatl etilganlar yoki Dajla daryosiga g'arq bo'lib o'lganlar kirmaydi. Negaki, aytishlaricha, (qanchadan qancha) odamlar o'zlarini suvga tashlab, g'arq bo'lib o'lganlar. Shular jumlasidan Farruj ham bor edi, chunki u qayiqqa o'tirib qochgan, lekin ikki qirg'oqdan yog'ilgan o'qlar Farrujni yarador qiladi va qayiq to'ntarilib, Farruj suvga g'arq bo'lib ketadi.

«Temur (Bag'dodda) bir yuzu yigirmaga yaqin mezana bunyod qildi», – (shunday) deb menga qozi Tojuddin Ahmad an-Nu'mon hanafiy xabar bergan edi. U Bag'dod hokimi bo'lib, 834-yili muharram oyining avvalida (1430-yil 19-sentyabr) Damashqda vafot topdi – olloi-taolo unga rahm qilsin.

Keyin Temur shahar xazinalari boyliklarini egallab, uning ahlini faqir fuqaroga, ular manzillarini esa dashtu biyobonga, balandini quyiga aylantirgandan»⁸⁸⁰ keyin shaharni xarob qildi. Natijada, Bag'dod shahri Madinat us-Salom («Tinchlik shahri») bo'lganidan keyin Dor-us-Som⁸⁸¹ («Ajal uyi») bo'lib qoldi. Shaharning (tirik) qolgan zaif ahlini ular asir olib, bo'lak-bo'lak qilib yubordilar. Bag'dodliklar soyasalganda «o'ng va so'llaridagi ikki jannat»⁸⁸² kabi maskanlarida farog'atda bo'lganlaridan keyin «zamon qo'llari ularni parcha-parcha qilib tashladi»⁸⁸³. Bu kun esa ular makonlarida boyo'g'lilar va quzg'unlar o'zlariga uya qurib olgan bo'lib, faqat ular «maskanlaridan boshqa (hech) narsa ko'rinmaydi»⁸⁸⁴. Bu shahar tavsifdan ko'ra ham mashhurroq, undagi ma'rifat va irfon xushbo'yligi ta'riflashdan ko'ra ham xushbo'yroq (edi). Faqat shuginaning o'zi kifoyaki, Bag'dod o'z ismiga monand Madinat us-Salom bo'lib, aytishlaricha, unda bironta ham podshoh vafot topmagan⁸⁸⁵.

Ibn Arabshoh

T39 Temur tarixida taqdir ajoyibotlari / Arab tilidan tarj.
va izohlar, so'zboshi mual. U. Uvatov; Mas'ul muharrir
A. O'rinboyev. K. I. — Toshkent: O'zbekiston Respublikasi
Fanlar Akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2018. — 256 b.

ISBN 978-9943-19-426-7

I b n A r a b s h o h

AMIR TEMUR TARIXI

Ajoib al-maقدur fi tarixi Taymur

I KITOB

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
«Fan» nashriyot davlat korxonasi

Toshkent—2018

Nashriyot litsenziyasi AI № 266, 15.07.2015-y.

25.10.2018-yilda bosishga ruxsat etildi.

Qog'oz bichimi 60 × 84 $\frac{1}{16}$, «Times New Roman» garniturasida.

Kegli 12. Shartli bosma tabog'i 16,0. Adadi 700.

Bahosi shartnoma asosida. Buyurtma raqami 84

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
«Fan» nashriyot davlat korxonasida nashrga tayyorlandi.
100047, Toshkent sh., Yahyo G'ulomov ko'chasi, 70-uy.

«Dizayn-Print» MCHJ O'IC HK bosmaxonasida chop etildi.
100054, Toshkent sh., Cho'pon ota ko'chasi, 28-a uy.

